ГРИГОРІЙ КОСТЮК

НА МАГІСТРАЛЯХ ДОБИ

СТАТТІ НА
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТЕМИ

ГРИГОРІЙ КОСТЮК

НА МАГІСТРАЛЯХ ДОБИ

СТАТТІ НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТЕМИ

IN THE MAINSTREAM OF AN ERA:

ARTICLES ON SOCIOPOLITICAL ISSUES

By

Hryhory Kostiuk

(In Ukrainian)

Published by V. Symonenko Smoloskyp Publishers,
Smoloskyp, Inc.

Toronto 1983 Baltimore

ГРИГОРІЙ КОСТЮК

НА МАҐІСТРАЛЯХ ДОБИ

СТАТТІ НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТЕМИ

Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка

Торонто 1983 Балтімор

Українське Видавництво «Смолоскип»
ім. В. Симоненка

Григорій Костюк
На маґістралях доби
Статті на суспільно-політичні теми

Бібліотека СМОЛОСКИПА ч. 45
Обгортка роботи Лесі

IN THE MAINSTREAM OF AN ERA:
Articles on Sociopolitical Issues
By Hryhory Kostiuk

ISBN: 0-914834-51-7
Library of Congress Catalog Card Number:
83-51040

Published By V. Symonenko Smoloskyp Publishers,
Smoloskyp, Inc.
A non-profit organization

SMOLOSKYP
P.O. Box 153 Station 'T'
Toronto, Ontario, M6B 4A1
CANADA

SMOLOSKYP
P.O. Box 561
Ellicott City, Md. 21043
USA

Typesetting by Ukraprint
Printed and bound in the United States of America

ВІД ВИДАВНИЦТВА

У книзі цій зібрано деякі статті Григорія Костюка, що їх писано на суспільно-культурні та політичні теми. В різні часи, з нагоди різних суспільних і політичних подій у світі йому доводилось забирати слово. Серед цього втручання в поточну політичну проблематику появлялися, звичайно, статті різного рівня і значення. Одні, що відходили в минуле з тим днем, який викликав їх до життя, і другі, що своєю настановою і документацією мали ширший засяг і виходили далеко поза межі щоденних скороминущих про-

блем. До цих останніх належать статті, що акцентували увагу на малодосліджених, нез'ясованих, а то й іґнорованих ще питаннях. Їх йому доводилося ставити в науково-популярному пляні, старанно удокументовуючи багатьма джерелами. Це такі, як «Таємниця смерти акад. М.С. Грушевського», «Падіння П.П. Постишева», «До 20-річчя пакту Молотов-Ріббентроп», «Карпатська Україна в грі Сталін-Гітлер» тощо.

До цієї ж групи належать публіцистичні статті, які ставили на роздум читачів такі питання, що своєю актуальністю не втратили значення й по сьогодні. Це статті про терор і голод в Україні 30-их років, про національну політику, про слав'янофільську політику Москви і т.п. Статті такого рівня й характеру вибрано і також представлено в цій збірці.

Несподівана й передчасна смерть академіка М. Грушевського 1934 року потрясла була цілу українську спільноту. Вже тоді, як свідчить Г. Костюк, йому, як і багатьом його сучасникам, ця смерть видавалася загадковою і підозрілою. Між багатьма вченими й письменниками вперто снували чутки, що ця смерть кимось наперед організована. Але ні тоді, ані багато років пізніше не було можливостей спробувати бодай частково описати і з'ясувати ту подію. Лише в 50-их роках, коли Г. Костюк почав працю над своєю книжкою про сталінський терор в Україні (Stalinist Rule in the Ukraine), *студіюючи систематично різні документи доби і всю можливу в тих умовах радянську тогочасну пресу, він натрапив на деякі матеріяли, які кинули нове світло на останні роки життя й умови смерти М. Грушевського. Це уможливило йому написати статтю про цю темну справу. Хоч після публікації статті Г. Костюка нічого нового досі не появилося, можна припускати, що рано чи пізно знайдуться і нові дослідники, і нові документи, які глибше й докладніше з'ясують цю трагічну подію.*

Дослідження злету і падіння сталінського наставника в Україні Павла Постишева для українських політологів має принципове значення. Адже ж за тінню похмурої біографії цієї політичної фігури 30-их років прозирає виразно зловіща

українська політика Сталіна. Особою Постишева цікавились і цікавляться тепер західньоевропейські, зокрема американські вчені (тепер закінчує монографію про П. Постишева професор Пенсільвенського стейтового університету Джордж Енті). Коли б не було українського дослідження, українського погляду на особу і діяльність Постишева, то є підстави припускати, що цей важливий аспект залишився б поза увагою іншомовних дослідників. У наявній ситуації для сумлінних дослідників обійти це вже важко.

Про змову диктаторів проти свободи і миру на землі (пакт Молотова-Ріббентропа) різними мовами світу написано цілі томи праць. Але специфічний і дуже важливий аспект цієї змови, стосовно удушення малих народів Сходу Европи, зокрема щодо України, в цих працях або ігнорувався, або ставився дуже побіжно. Тому ця тема й досі є для нас важливою й актуальною.

Питання голодової трагедії українського народу 1932-1933, особливо тепер, у п'ятдесятиріччя цієї страшної події, набуває актуального значення. Тому статті Г. Костюка на цю тему в цій збірці мають свою окрему вимову.

Щоб глибше збагнути сучасний централістично-імперський курс КПРС, який з диявольською настирливістю впроваджується під облудним гаслом «єдиного радянського народу», треба знати попередні підступні форми упокорення й нівеляції національних особливостей і прав народів, що потрапили в орбіту політичного панування Радянського Союзу. Статті «Радянська система концтаборів...», «Партійні дресирувальники...», «Кремлівська малоросіяда» та інші вносять багато нового і своєрідного до зрозуміння цієї проблеми.

Сподіваємося, що в цілому збірка з такою проблематикою буде важливим матеріялом не лише для дослідників доби, яку переживаємо, але й для кожного читача.

Серпень 1983 р.

Українське Видавництво «Смолоскип»
ім. В. Симоненка

ТАЄМНИЦЯ СМЕРТИ АКАДЕМІКА М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

(За радянською пресою і спогадами сучасників)

ВСТУПНІ ЗАУВАЖЕННЯ

25 листопада 1954 року минуло рівно 20 років з дня несподіваної смерти академіка Михайла Сергійовича Грушевського. Причини смерти як і обствини останніх трьох років життя академіка мало з'ясовані й вивчені. Студії тогочасної преси, публіцистики і політики дають дещо нове до зрозуміння цієї проблеми. Виклад цього «дещо нового» у фактологічному і концепційному сенсі становитиме дальший зміст цієї статті.

Це не біографічна довідка. Це радше спроба вивчення політичного підсоння останніх років життя, а також причини загадкової смерти нашого історика. Джерелами цього нарису є в більшості радянська тогочасна преса, публіцистика, висловлювання провідників партії та уряду і спогади сучасників.

ФАКТИ І ПОДІЇ
(ДАТИ З ЖИТТЯ: СІЧЕНЬ 1931 — ЛИСТОПАД 1934)

На початку 1931 року відбулись арешти колишніх політичних однодумців і учнів академіка М. Грушевського. Заарештовані були між багатьма іншими: Микола

Шраг — професор, автор багатьох дослідів з історії права, зокрема великої і на той час дуже цікавої праці: «Держава і соціялістичне суспільство» (Київ — Львів, 1923); Павло Христюк — видатний діяч української революції, член Центральної Ради, Трудового Конґресу, автор чотиритомової праці: «Замітки і матеріяли до історії української революції 1917 — 1920 рр.», Відень, 1921; М. Ф. Чечель — за доби УНР — начальник департаменту шляхів сполучення, пізніше професор харківського інженерно-будівельного та технологічного інститутів, автор капітальної наукової праці «Будівельна механіка», що вийшла вже, здається, без прізвища автора після його арешту; Григорій Косак — один із командувачів УГА, — та цілий ряд інших відомих особистостей, що прибули чи повернулися в Україну разом з М. Грушевським 1924 року.

Рівночасно заарештували всіх колишніх видатних діячів, головно есерівської та соціял-демократичної партій, що на еміґрації не були, залишилися на батьківщині, пройшли через есерівський процес 1921 року (Всеволод Голубович, Іван Лизанівський, Часник, Остапенко та інші) і таких, що ніколи не були репресовані і льояльно працювали: В. Мазуренко, Д. Коліух, М. Горбань, Палій — кооперативний діяч із Харкова — та багато інш.). Перші арешти відбулися серед співробітників історичної секції Академії Наук, якою керував М. Грушевський (Ф. Савченко, М. Жуківська та інші), але самого М. Грушевського не арештували. Йому лише цілком виразно запропонували покинути Україну.[1]

Для М. Грушевського це не було новиною: 1914 року царський уряд арештував його й вислав у Росію до м. Казані, встановивши пильний поліційний нагляд. 1931 року — вже більшовицький уряд — наказує М. Грушевському покинути Україну, виїхати у «вільне» за-

---

1. О. М. — Останні роки життя Михайла Грушевського, «Наші дні», ч. 3, Львів, 1943.

слання до Москви (Поґодінка) і жити там під ще пильнішим наглядом ҐПУ-НКВД. Але, коли від першого заслання М. Грушевського врятувала революція 1917 року, то від другого — його врятувала несподівана смерть.

М. Грушевський, звичайно, добре розумів, що значить для нього покинути Київ, Академію Наук, своїх учнів і Україну. Але одночасно він знав, що категорична пропозиція виїхати є наказом влади. В обставинах, які заіснували тоді в Україні, протиставитись наказові, це означало піти на загибель відразу й потягти за собою всіх своїх учнів. Прийняти наказ — це спроба виграти час, а він, можливо, принесе якусь кращу розв'язку. І М. С. Грушевський вирішує виїхати.

7 березня 1931 року, попрощавшись із своїми довголітніми співробітниками й учнями[2] Михайло Сергійович у супроводі дочки Катерини (дружина Марія Сильвестрівна на короткий час залишилася в Києві) у своє московське заслання.[3]

З його приїздом у Москву сталися такі події: 9 березня Михайло Сергійович захворів і ліг з температурою в ліжко.

10 березня 1931 р. о пів до десятої вечора його арештували аґенти НКВД. 12 березня він уже був у Харкові на допиті в слідчого ҐПУ УРСР Южноґо. А ще за яких два дні раптом припинили слідство й відправили М. Грушевського назад до Москви. Тут його негайно

---

[2] Учень М. С. Грушевського, що заховався під ініціялами О. М. про це згадує: «6 березня Михайло Сергійович заявив, що завтра вже виїздить; узяв деякі папери, розпрощався зі своїми учнями: — „Прощайте! Вчіться бути без мене!" Вийшов Михайло Сергійович, тоді знову вернувся, ще раз поглянув навкруги і пішов... пішов, щоб ніколи більше не повернутися в ці затишні кімнати, з такою любов'ю і смаком ним обладнані».

[3] Там же.

звільнили з-під арешту, перепросили за турботи, порекомендували їхати в свою кімнату на Погодінці й жити там, мовляв, спокійно.[4] Дружина М. Грушевського 18 чи 19 березня одержала від дочки з Москви нову телеграму: «Батько вдома хворий, приїжджай». 20 березня Марія Сильвестрівна виїхала до Москви. З того часу вся родина академіка М. Грушевського живе разом в одній холодній і вогкій кімнаті на Погодінці в Москві, будинок ч. 2-3, приміщення 101.[5]

Перестуда перед арештом дала, після пережитого за останні 10 днів, ускладнення і легке, правда, захворювання на запалення легенів. Протягом кількох тижнів лікарі констатували цілковите одужання й дивувалися, що в такому поважному віці він мав такий міцний і витривалий організм. За кілька тижнів після одужання прийшов лист із ҐПУ, яким запрошували старого академіка до відповідного начальника на побачення. Про що йшла мова на цьому побаченні — невідомо. Але після цього академік Грушевський зобов'язаний був реґулярно у визначений час приходити на реєстрації (а часто й на розмови в ҐПУ), явище звичайне і обов'язкове для всіх політичних так зв. «вільного заслання». Так академік М. Грушевський мусів був звикати до нового піднаглядного життя: він мав право вільно ходити лише з хати до архіву. «Хоч які важкі були матеріяльні й моральні умови, — пише мемуарист, — проте Михайло Сергійович не міняв свого режиму дня:

---

[4] Відомості взято з листа й телеграми від дочки Катерини до матері Марії Сильвестрівни — дружини Грушевського, що їх подає в спогадах О. М.

[5] Цей будинок належав Українській Академії Наук. Помешкання в ньому призначалося для приїжджих співробітників УАН, які були відряджені до Москви для археографічних студій. Будинок був у центрі Москви, недалеко від кол. Архіву міністерства юстиції — тепер Центрального архівосховища.

вставав о 4 годині, а може й раніше (принаймні його близькі, прокинувшись, завжди, бачили, що Михайло Сергійович уже працює), о годині 10-ій ішов до архіву чи бібліотеки, о 5-ій приходив обідати і після обіду вже працював дома допізна. Невідомо коли й скільки Михайло Сергійович відпочивав».[6] Увечорі його відвідували лише знайомі.

М. Грушевський розгортає широку наукову працю навіть у цих умовах. Використовує московські багатющі архіви й пише, ба навіть частинно друкує[7] ряд менших розвідок з історії української літератури і громадської думки XVIII століття, поглиблюючи джерела та базу національного українського відродження XIX століття. За триліття свого московського заслання, як свідчить згадуваний мемуарист, Михайло Сергійович закінчив VII, VIII і частинно IX томи історії української літератури (VI том у Києві залишився цілком готовий до друку), підготовив матеріяли до дальших томів «Історії України-Руси», (X том «Історії України-Руси» в Києві також залишився цілком готовий до друку). Писав (але очевидно не закінчив) роман-біографію про Івана Котляревського. І рівнобіжно, в призначений час, реґулярно являвся на реєстрацію в ҐПУ. Лише через деякий час йому сказали, що більше являтись не треба. Старому академікові зробили «послугу». Відтепер, коли-не-коли приходив до нього аґент ҐПУ. Ніби випадково і ніби так собі.

Так проходили дні і місяці життя М. С. Грушевського в Москві. В Україні вмирали голодні люди і шалів постишевський терор. Виарештували майже всіх учнів Михайла Грушевського. Розгромили Українську Академію Наук і катедру історії України М. Грушевського. Від великих надбань нашого академіка залишилась

---

[6] О. М. — Останні роки... «Наші дні», ч. 3, Львів, 1943.

[7] М. Грушевский, Об украинской историографии XVIII века, «Известия Академии Наук СССР», 1934, VII серия.

руїна. Ті історики, що ще залишались на волі, після кількаразового арешту (як наприклад проф. О. П. Оглоблин та інш.) були в своїй праці цілковито паралізовані, іншим вона була заборонена, багато з них були репресовані. На партійному комуністичному полі відбувалися сенсації: розстріляли Ф. М. Конара (Палащука) та його групу, розстріляли Коника та низку інших відповідальних робітників наркомзему України. Застрелився М. Хвильовий (13 травня 1933 р.), отруївся поет Гірняк, застрелився директор харківського Педагогічного інституту Гаврилів, нарешті покінчив життя самогубством нарком освіти М. О. Скрипник (7 липня 1933 р.). Поспішно монтувалися різного роду політичні амальгами. Час від часу їх назви появлялись у пресі. Але ніхто ще тоді не знав, для чого це все і як воно в політичній практиці виглядатиме. Листопад 1933 року приніс сенсаційну вістку, що безпосередньо стосувалася нашого поґодінського в'язня. На рішальному листопадовому пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У, що узаконив новий антиукраїнський курс і одверто централістичну політику Кремля, в доповіді П. Постишева[8] і С. Косіора[9] офіційно повідомлено, що викритий на початку 1931 року «Український Національний Центр» очолював М. Грушевський. Мало того, в резолюції пленуму,[10] що була директивою для дальшої практичної

---

[8] «Правда», 24 листопада 1933, Итоги 1933 сельскохозяйственного года и очередные задачи КП(б)У, Речь т. Постишева на пленуме ЦК КП(б)У 19 ноября 1933 года.

[9] «Правда», 2 грудня 1933, Итоги и ближайшие задачи проведения национальной политики на Украине, Доклад С. В. Косиора на ноябрьском объединенном пленуме ЦК и ЦКК КП(б)У.

[10] «Правда», 27 листопада 1933, Итоги и ближайшие задачи проведения национальной политики на Украине (Резолюция объединенного пленума ЦК и ЦКК КП(б)У по докладу Косиора С. В., принятая 22 ноября 1933 г.).

політики Москви щодо України, академіка М. Грушевського визначено як провідника всеукраїнського спротиву новій політиці комуністичної партії. В тій резолюції говорилось про те, що перехід партії до політики колективізації активізував ворожі націоналістичні сили і посилив їх спротив та дворушництво. «Ця нова тактика, — читаємо в тій резолюції далі, — діставала надхнення від старих вождів української контрреволюції — Винниченка, Грушевського, Шаповала та ін.».[11]

Секретар ЦК КП(б)У на тому ж пленумі повідомив про недавно викриту «Організацію українських есерів». Це логічно також стосувалося і М. Грушевського. Отже, хмари згущувалися так, що треба було з дня на день чекати «організаційних» висновків з цих офіційних і голосних заяв. Такі заяви в радянському суспільстві надаремно не кидаються. І все ж таки очікуваного арешту не було. Натомість, за деякий час, почалися тільки частіші і довші виклики до ҐПУ, а ще пізніше (у 1934 році) — до ЦК ВКП(б). Це свідчило, що повіяло якимось особливим вітром і настав грізний та вирішальний момент. Розмови в ЦК ВКП(б), як свідчить людина в той час близька до родини Грушевських[12], вів з Михайлом Сергійовичем «фахман» від українських справ Л. М. Каганович.

У вересні 1934 року М. Грушевського знову викликали до Л. Кагановича. Після цієї розмови більше Михайла Сергійовича до ЦК ВКП(б) не викликали. Ніби дали спокій. 15 жовтня 1934 року М. Грушевський з дружиною вже був у Кисловодську (на Кавказі) в санаторії КСУ — Комітету сприяння ученим. Тут на початку листопада в нього раптом від інфекції з'являється карбункул на карку. Для потрібної операції, М. Грушевського відвозять до хірургічного відділу міської

---

[11] Там же.

[12] Згаданий раніше автор спогадів О. М.

лікарні. Керівником відділу був якийсь нікому не відомий лікар Хурґін. Марія Сильвестрівна звернулася до нього з проханням дозволити запросити на операцію знаного лікаря Григоровського, що саме тоді був у Кисловодську. Хурґін категорично відмовив їй у цьому і поспішно операцію зробив сам. Після цієї операції М. Грушевському стає щораз гірше. Схвильована такою несподіванкою Марія Сильвестрівна, без відома Хурґіна, 24 листопада, запросила до М. Грушевського видатного московського хіруґа, що теж відпочивав тоді в Кисловодську.[13] Він, оглянувши хворого, в розпачі констатував смертельний стан. Вже нічого не можна було допомогти. 25 листопада (мемуарист пише 24) о 5 годині вечора М. С. Грушевський помер.

КОМЕНТАРІ

а) «УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЦЕНТР» І МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

Із того, що було сказано на початку, ясно, що вигнання М. Грушевського з України в березні 1931 року й рівночасно арешти всіх його колишніх політичних та ідейних послідовників, це — явище одного й того ж суспільно-політичного характеру. Відпровадивши останній ешельон з засудженими в справі СВУ в північні та сибірські концтабори, ҐПУ відразу приступило до ліквідації другої черги української демократичної інтеліґенції. То було вже середовище, що в тій або іншій мірі, політично чи науково, пов'язалося з ім'ям академіка Михайла Грушевського. Ліквідація

[13] О. М. називає прізвище цього хірурга Буценко. Проте, автор випадково помилився. Це міг бути Бурденко, справді дуже відомий у Москві й у цілому Радянському Союзі хірург.

цього середовища відбувалася під фірмою, що їй дано назву «Український Національний Центр». Про це свідчать радянські матеріяли й спогади тих, що були засуджені за приналежніть до «Українського Національного Центру» (УНЦ). УНЦ за всіма цими даними мав би був об'єднати (і об'єднував, як то здеклярував П. Постишев) всі ті політичні та наукові сили української демократичної інтеліґенції, які з тої або іншої причини не були й не могли бути прив'язані до щойно відіграного процесу СВУ. УНЦ очолений М. Грушевським, за задумом його аранжерів, мав бути широкою, загальноукраїнською, соборницькою організацією, в якій би могли знайти місце всі суспільні українські антибільшовицькі самостійницькі сили й течії, від організаторів і командирів УГА починаючи та шумськістською опозицією і боротьбістами в КП(б)У кінчаючи.

«„Український Національний Центр" — являв собою бльок українських і галицьких націоналістичних партій... це була бойова націонал-фашистська організація...», — визначав політично УНЦ П. Постишев у доповіді на XII з'їзді в січні 1934 р.[14]

«В тісному зв'язку з ним (з УНЦ — Г. К.) було багато членів партії, що вели підривну роботу. Один із таких дворушників був Михайло Левицький...», — говорив С. Косіор у своїй доповіді на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У.[15]

---

[14] «Правда», 24 січня 1933, Советская Украина на новом подъеме, Политический отчет ЦК КП(б)У на XII съезде КП(б)У, Доклад П. П. Постышева. Див. також:

а) «Правда», 2 грудня 1933, Итоги и ближайшие задачи... Доклад С. В. Косиора на ноябрьском объединенном пленуме ЦК и ЦКК КП(б)У.

б) П. Постишев, Підсумки перевірки партійних документів у КП(б)У 29 січня 1936 року, «Більшовик України», ч. 3, 1936.

в) О. Бужанський, За ґратами ҐПУ-НКВД, «Свобода», український щоденник чч. 288-300, листопад-грудень 1950.

[15] «Правда», 2 грудня 1933.

«Ставши на шлях контрреволюційної підпільної діяльности — говорив в іншому місці П. Постишев — ця група боротьбістів-дворушників одночасно з цим вступає в найтісніший контакт з націоналістами типу М. Грушевського».

«Боротьбісти підтримували через М. Полоза, Шумського та інших нелеґальні зв'язки з Грушевським, що об'єднував національні сили», —

цитує там же П. Постишев «свідчення» одної з багатьох тодішніх жертв НКВД — колишнього боротьбіста Кийка-Шелеста.

Отже, як бачимо, комуністичні «зберігателі» імперії і централісти оцінювали УНЦ дуже високо. Небезпеку для себе з боку УНЦ вони вгледіли в тому, що він (УНЦ) об'єднував, за їх аґентурними даними, всі «українські національні сили», а керував цими силами загальновизнаний провідник українського народу академік М. Грушевський. Співпраці й контакту з ним, за тими ж їх відомостями, домагалися всі: від провідника українських націоналістів у Галичині та в еміґрації Євгена Коновальця, до провідника української опозиції в КП(б)У Олександра Шумського.

У зв'язку з тим значенням, яке надавалося УНЦ і М. Грушевському з боку тодішньої керівної верхівки СРСР, постає дуже цікаве питання:

Чому не відбувся відкритий процес УНЦ на зразок, скажімо, СВУ?

Один із учасників-жертв слідчої процедури проти УНЦ, що заховався під псевдонімом О. Бужанський, у своїх спогадах[16] пояснює провал підготовлюваного відкритого процесу УНЦ так:

---

[16] О. Бужанський (Олександер Петрович Ріщай: 1887-1973; кооперативний діяч із Київщини), За ґратами ҐПУ-НКВД, «Свобода», ч. ч. 288-300, Джерзі Сіті, листопад-грудень 1950 р.

«Майже дворічне сидіння в казематах без будь-якої перспективи на саме навіть найстрашніше майбутнє виводило людей з рівноваги. В'язні почали викликати прокурора, відмовлятися від своїх зізнань, оголошувати голодовку». І ось як наслідок, — «якось уночі нас вивезли на північ у телячих вагонах».

І на цьому, власне, історія з УНЦ закінчилася.

Про що це свідчить? Це свідчить, що десь під кінець 1932 року, так довго і старанно підготовлюваний слідчими ҐПУ процес УНЦ почав розвалюватися. Чому? Тому, поперше, що плянований на провідника й ідеолога «Українського Національного Центру» академік М. Грушевський був на самому початку, з причин незрозумілих і дивних для самих монтажників УНЦ, вирваний волею самого диктатора з їхніх рук і посаджений тільки під систематичний нагляд у Москві. Отже, дальше монтування УНЦ і підготова його до відкритого процесу мало відбутися без такої центральної фігури як академік М. Грушевський. Це вже була перша, і дуже значна, тріщина в плянованій амальгамі. Подруге: керівне ядро, що за пляном монтажників мало очолити новий процес (М. Чечель, М. Шраг, П. Христюк, В. Голубович, Г. Косак, Ів. Лизанівський, В. Мазуренко та інш.), виявилося надто «твердим горіхом». Зламати його і перетворити на потрібних слухняних манекенів, очевидно, було дуже тяжко. Через те ця дресирувальна акція затяглася на два роки.

Настав 1933 рік з його січневою ухвалою ЦК ВКП(б) щодо України. Політичні обставини і тактика змінилися цілковито. Виник уже новий плян. Згідно з цим пляном винищенню підлягали не тільки старі кадри демократичної інтеліґенції, але й ті нові, що зформувалися після революції. Більше того, на порядок дня вже було поставлено питання про знищення всієї керівної культурної і політичної верхіви української радянської республіки. Тобто — викорінення самої ідеї укра-

їнської державности, в якій би формі вона не виявлялася. Ці пляни масового терору вже ніяких прилюдних процесів, хоча б із зовнішніми познаками правосуддя, не передбачали і не потребували.

Таким чином на кінець 1932 р. справа відкритого процесу над УНЦ ходом політичних подій була перекреслена і стала неактуальною. Практичний бік її насправді був цілком уже реалізований. На цей час тисячі українських громадян: учених, письменників, громадських, кооперативних та культурних діячів, технічної інтеліґенції, студентів, учителів та інших професійних і суспільних станів, звинувачені за приналежність до УНЦ, були арештовані, знищені або запроторені на довгі роки в концтабори.

б) ПОЛІТИЧНИЙ СЕНС РЕҐЕНЕРАЦІЇ УНЦ

Чому ж усе таки про УНЦ згадали наприкінці 1933 року? Чому згадали тоді, коли особи, влучені до нього, були знищені й актуальність відкритого процесу проминула?

Тут є теж своя логіка. Новий курс політики Москви щодо України спричинився до «викриття» багатьох «підпільних організацій», в яких, як повідомляли тоді секретарі ЦК КП(б)У, керівну і головну ролю грали «контрреволюціонери з партійними квитками в кишені».[17] Це була нова і зовсім відмінна фаза боротьби. «Контрреволюціонерів з партійними квитками в кишені» треба було пов'язати з українським «національ-

---

[17] С. Косиор, Итоги и ближайшие задачи проведения национальной полики на Украине, «Правда», 2 грудня 1933 р.

П.Постишев, О задачах весеннего сезона и решении ЦК ВКП(б) от 24 января 1933 года, Доклад на объединенном пленуме харьковского обкома и горкома КП(б)У от 4 февраля 1933, «Правда», 8 лютого 1933 р.

фашизмом» і «петлюрівщиною». Єдина в минулому, виразно маркована уенерівською ідеологією та контактами з еміґрацією СВУ — була вже давно засуджена. Але навіть якби воскресити її, знову покликати до життя, то вона в жадній мірі вже не надавалась на таку ролю в 1933 році. Нікого з «контрреволюціонерів із партійними квитками в кишені» не можна було пов'язати зі СВУ. Бо саме багато з них були тоді ще й суддями і прокурорами цієї організації. Потрібна була конче інша, з широкою всенаціональною та різнопартійною шапкою й плятформою, організація. Найбільше на це надавалася монтована, але з причин уже відомих не виведена на світ Божий, організація, в проводі якої ніби стояв академік М. Грушевський. Це ж бо був центр «об'єднуючий українство». Рівно ж «це була бойова націонал-фашистська організація» (П. Постишев). Тобто, це було те, що для монтажників нового «підпілля» було вельми потрібно[18]. Тому саме наприкінці 1933 року витягається з архівів ҐПУ справа УНЦ, а то й можливо, повертаються з політізоляторів деякі його члени (як Сергій Вікул, наприклад), яким вчиняють нові допити в пляні саме тепер потрібному, «встановлюють» організаційний та ідейний зв'язок «речників» нового підпілля з УНЦ[19] і в той спосіб «удо-

---

[18] Дуже промовисто про це свідчать дві провокаційні фальшивки, що їх тоді офіційно проголошено під назвою «Обіжники українського підпілля»: Першу фальшивку проголосив один із тодішніх секретарів ЦК КП(б)У М. М. Попов у промові на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У 1933 року («Вісті» ВУЦВКу, 10 грудня 1933 року, або «Червоний шлях», ч. 10, літературно-громадський місячник, Харків, 1933). Другу — сам шеф українського ҐПУ — В. А. Балицький у своїй промові на XII з'їзді КП(б)У в січні 1934 року («Вісті» ВУЦВКу, 21 січня 1934 року, промова В. Балицького по доповіді С. Косіора).

[19] Див. нижче: свідчення Кийка-Шелеста, висновки П.

куменговують» зраду колишніх укапістів і боротьбістів, та виносять моральний і юридичний присуд над ними. Ось чому П. Постишеву конче треба було витягнути з архіву УНЦ і довести до відома громадянства про її «страшну» змову на чолі з академіком М. Грушевським. В цьому полягав політичний сенс реґенерації УНЦ наприкінці 1933 року.

в) «ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЕСЕРІВ»

Але це була тільки одна причина, що викликала до життя тінь уже мертвого УНЦ. На нашу думку, існувала ще й друга причина, яка досі ніде й ніким не була відзначена.

У доповіді С. Косіора на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У 1933 року, поряд із повідомленням про «розкриття» кількох антирадянських українських організацій, є вказівка на «недавно викриту організацію українських есерів». «Недавно викрита» — це значить липень-серпень-вересень 1933 року. Що це за організація? Хто входив до її складу? У доповіді С. Косіора наводиться тільки назва її і згадується єдине, в добу 1917-1920 років у політичних та повстанських колах відоме, але пізніше цілком призабуте, прізвище есера Г. Пирхавки. Є ще згадка про цю есерівську організацію в промовах П. Постишева, М. М. Попова, В. Балицького. Але тільки згадки, без найменшої деталізації.

Г. Пирхавка, як подає в своїй промові С. Косіор, свідчив:

———————

Постишева в його доповіді на XII з'їзді КП(б)У («Правда», 24 січня 1934, Советская Украина на новом подъме, Политический отчет ЦК КП(б)У на XII съезде КП(б)У).

Свідчення С. Вікула, що на них посилався С. Косіор у своїй доповіді на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У 1933 року.

«Закордонний комітет УПСР (Української Партії Соціялістів-Революціонерів — Г. К.) у Празі повідомив, що він цілковито солідаризується з інтервенційними плянами і в цьому напрямі співпрацює з українськими фашистами, що їх очолює Коновалець. Ми, ураховуючи, що місцевих сил, з якими можна було б повалити радянську владу, утримати фронт і зміцнити нову самостійну українську державність — не досить, теж прийняли інтервенційну концепцію».[20]

Не аналізуємо цього свідчення в тому сенсі, чи мав рацію чи ні Г. Пирхавка, цей колишній партизанський ватажок, а пізніше радянофільський еміґрант празької групи і «амнестований» десь року 1927 поворотець на батьківщину. Важливо тільки підкреслити, що він свідчив (а значить, це було потрібне для ҐПУ): 1) організація українських есерів в УРСР існувала; 2) вона мала контакт із закордонним комітетом УПСР у Празі; 3)закордонний центр, як і місцеве підпілля, прийняли інтервенційну концепцію боротьби і 4) входили в єдиний антирадянський національний фронт.

В цьому сенсі важливе також свідчення проф. Сергія Вікула. Він, за інформацією того ж С. Косіора, свідчив:

«Починаючи з 1927 року *організація* (підкреслення моє — Г. К.) провадила роботу, що спрямована була на підготовку збройного повстання й інтервенції проти диктатури пролетаріяту в Радянській Україні. Ця діяльність була одною з ланок загального пляну інтервенції проти Радянського Союзу в цілому.

Політичний центр організації, що його очолював М. Грушевський, домовився про спільні дії, спрямовані на повалення радянської влади, з російськими кадетськими колами, російськими есерами, грузинсь-

---

20. Згадувана доповідь С. Косіора («Правда», 2 грудня 1933 року).

кими меншовиками і білоруськими націоналістами».[21]

Звертаємо увагу на це свідчення С. Вікула. Він ясно говорить про політичний центр організації на чолі з М. Грушевським. Логічно це мусів би бути УНЦ. Але підозріло, що С. Вікул ніде про це жадним словом не згадує. Навпаки, він всюди послідовно говорить тільки про «організацію». Отже, чи не йде вже тут про «організацію українських есерів», від імени якої говорив Пирхавка? Чи не переключила машина ҐПУ в нових умовах 1933 року колишнього УНЦ на «Організацію українських есерів»? Чи не «очолив» тепер уже академік М. Грушевський саме цю організацію, як це йому за колишньою партійною приналежністю пасувало? Чи не в цій справі так інтенсивно його викликали спочатку в НКВД, а потім до ЦК ВКП(б)? Чи не про цю саме справу йшла його довга розмова з Л. Кагановичем у ЦК? І чи не декларації — заяви, які ствердили б факт існування підпільного есерівського центру в УРСР і його організаційного зв'язку з закордонним комітетом УПСР, вимагав від М. Грушевського Л. Каганович?

Не стверджуємо цього категорично. На це не маємо належних документів, доказів. Але є дуже багато подій і політичних ситуацій того часу, які дають підставу схилятися саме до такої думки.

г) ЧОМУ «ЗВІЛЬНИЛИ» М. ГРУШЕВСЬКОГО З ҐПУ В РІК «ВИКРИТТЯ» УНЦ?

Тут підходимо до нового цікавого питання: чому це раптом сам Сталін, як припускає мемуарист, проявив був на початку 1931 року таку незвичну для нього великодушність щодо М. Грушевського? Чому це він, за свідченням того ж мемуариста, вирвав М. Грушевсь-

[21] Там же.

кого з рук ҐПУ відразу після арешту і тим самим розладнав продуманий плян нового політичного процесу над «Українським Національним Центром»?

О. М. у своїх спогадах про це пише так:

> «У Москві опікувався Михайлом Сергійовичем (як він сам говорив) родич по матері Ломов.[22] Довідавшись про арешт Михайла Сергійовича, Ломов пішов у Кремль на засідання Політбюра, де завжди був Сталін. Сталін начебто нічого не знав, дуже обурився таким свавільним учинком НКВД і видав наказ негайно звільнити академіка Грушевського».[23]

В цій наївній цитаті людини, що не вміє бачити явищ в аспекті політичному, є мабуть доля правди. Ломов, певна річ, міг бути і, можливо, що був (це треба встановити) родичем М. Грушевського, тож природно, він міг заступатись і, під час арешту Грушевського, інтервеніювати в цій справі перед самим Сталіним. Сталін безумовно наказав (бо без його наказу такого в'язня як М. Грушевський не могли звільнити), щоб М. Грушевського з-під арешту звільнили і залишили надалі в його засланні. Але зробив це він безумовно не тому, що

---

[22] Ломов (Оппоков), Ґеорґій Ипполітович. Народився в січні 1888 року в м. Саратові. Старий більшовик (із 1903 року). Активний діяч Жовтневої революції. Член ЦК. Учасник всіх з'їздів Рад. Член першого складу Раднаркому РРФСР. Нарком юстиції. Член Президії ВРНҐ, незмінний член ВУЦВКу, Голова Нафтосиндикату, автор багатьох наукових і популярних праць з загально-економічних питань, зокрема з економії нафти (Энциклопедический словарь русского библиографического института «Гранат». Седьмое издание. Том 41, часть І. Приложение: Деятели Советской Социалистической Республики и Октябрьской революции, стор. 337-340).

[23] О. М. — Останні роки життя... «Наші дні», ч. 3, Львів, 1943.

зважив на прохання Ломова чи на заслуги великого українського історика, а тому, що він стосовно М. Грушевського на той час мав уже свої особливі пляни. І то очевидно такі, що участь Грушевського в ролі навіть провідника й ідеолога «Українського Національного Центру» 1931 року здавалася йому (Сталінові) мізерною і політично мало ефективною.

Можна припускати, в ці свої пляни Сталін тоді ще не втаємничив навіть головного «імпресаріо» по організації УНЦ. Останній, без відома Сталіна, міг дати санкцію на арешт Грушевського в час його прибуття до Москви, керуючись попереднім пляном дії. Тому, правдоподібне, обурення Сталіна «свавільством НКВД», як тільки Ломов повідомив його про арешт Грушевського й просив заступитися. Тому й, ніби, охоче виконав прохання Ломова. Але підстави для цього в Сталіна були зовсім інші, ніж думав Ломов і ніж це зрозумів у переказі наш мемуарист.

Для ясности цієї думки зробимо такий підсумок: вислання М. Грушевського з України на початку 1931 року могло бути наслідком двох малих, а то й зовсім не узгіднених мотивів. Перший — реалізація давно, можливо навіть рівнобіжно з СВУ, розробленого пляну щодо ліквідації акад. М. Грушевського, його історичної школи, його політичних однодумців і нарешті, ширшого кола культурних і наукових діячів, що виростали і формували свою свідомість в атмосфері всебічного впливу М. Грушевського. Після арешту першої групи його найближчих співробітників і однодумців (Чечель, Шраг, Христюк та інш.) черга була за Грушевським. Але арештовувати його в Києві, в стінах Української Академії Наук, в оточенні великого авторитету М. Грушевського не тільки серед наукового світу й інтеліґенції, але й серед широких народних мас, було до певної міри незручно. Треба було ізолювати його від української дійсности, поставити в умови повної одірваности від близького йому суспільно-національного оточення. Поґодінка у Москві відповідала цим умовам.

Другий — це мотив чисто сталінський. Є всі підстави

думати, що Сталін уже тоді мав свої пляни щодо Грушевського. Щоб їх успішніше реалізувати, Сталінові теж потрібна була цілковита ізоляція Грушевського від української дійсности і від українського наукового світу. Заслання до Москви його цілком задовольняло. Але передчасний арешт М. Грушевського 10 березня 1931 року ламав усі пляни Сталіна. Тому, ще раз пригадаємо, як тільки Ломов повідомив його про арешт і просив звільнити, то Сталін щиро обурився й «великодушно» наказав негайно звільнити Грушевського і поселити знову на Поґодінці.

ґ) НОВІ ПЛЯНИ СТАЛІНА І НЕСПОДІВАНА СМЕРТЬ М. ГРУШЕВСЬКОГО

Які ж могли бути нові пляни Сталіна щодо М.Грушевського? На це відповісти певно — годі. Тут зробимо тільки ті припущення, які в межах теперішнього знання цієї справи видаються найправдоподібнішими.

Ці пляни Сталіна щодо М. Грушевського безумовно близько лежали з одного боку до вигаданої НКВД «Організації українських есерів», через яку Сталінові дуже залежало скомпромітувати закордонний, тоді активний, центр УПСР, а з другого — близько до вигаданого НКВД «Бльоку українських націоналістичних партій», складовою частиною якого ніби була й «Організація українських есерів».[24] В обох випадках роля М. Грушевського могла бути вирішною.

Не випадково саме з того часу, як преса повідомила про «викриття» цих «підпільних» українських організацій, почалися інтенсивні виклики академіка Грушевського до НКВД в Москві, а згодом, коли ці виклики не дали сподіваних наслідків — і до самого ЦК ВКП(б).

---

[24] Див. «Вісті» ВУЦВК, 21 січня 1934, промова В. Балицького на XII з'їзді КП(б)У.

Про що йшли розмови з нашим академіком у цих інституціях, зокрема з Л. Кагановичем у ЦК ВКП(б), ми не знаємо. Маємо тільки свідчення, що Михайло Сергійович завжди після чергової розмови в ЦК був пригноблений. Очевидно, дуже тяжкий тягар пробував Каганович накласти на плечі першого голови відродженої української держави.

Михайло Сергійович Грушевський належав до того цільного типу людини, до якого належали Михайло Драгоманов, Іван Франко, Леся Українка. Для нього, як і для цих його сучасників, морально-ідейні засади в політиці й науці були першою і керівною основою. Без цих засад не існує ані політика, ані вченого. Вся діяльність М. Грушевського як політика і вченого базувалася саме на цих засадах. Не підлягає сумніву, що цією засадою він керувався в найкритичніший момент свого життя — під час розмов у ЦК з Л. Кагановичем. Мемуарист про це пише так:

> «Десь у вересні 1934 року викликали Михайла Сергійовича до Кагановича і пропонували там написати декларацію. Михайло Сергійович відмовився. Через два дні після того, прийшов родич Ломова і сказав, що Ломов просить переказати: якщо Михайло Сергійович відмовляється написати декларацію, то він, Ломов, не певний за життя Михайла Сергійовича. «Ну, що ж, так і буде» — спокійно відповів Михайло Сергійович і більше розмов на цю тему не було».[25]

Що це була за декларація, якого політичного сенсу, — на превеликий жаль, автор цих спогадів не пояснив, бо напевно й не міг це пояснити. Можна тільки догадуватися, якої «декларації» вимагав секретар ЦК ВКП(б) від великого українського історика й першого

---

[25] О. М. — цитовані спогади.

будівничого відродженої української держави. І якщо Грушевський категорично відмовився написати ту «декларацію», якщо на дуже реальну погрозу, що її переказали через родича Ломова, він спокійно відповів: «Ну, що ж, так і буде», то ця відповідь його вже пояснює нам, якої «декларації» і для якої мети вимагали від академіка М. Грушевського в ЦК ВКП(б).

Сталін довго і вперто «підготовляв» М. Грушевського до того, щоб дістати від нього потрібну йому «декларацію». Із-за цього він наказав був у свій час не пов'язувати його фізично з УНЦ. Задля цього він вирвав був його з пазурів НКВД. Для цієї мети він тримав академіка в погодінському ув'язненні, створюючи уявлення волі й можливостей наукової праці. Розмова у вересні 1934 року в ЦК ВКП(б) показала, що всі заходи були марні, що ніщо не могло зламати моральної та ідейної постави українського вченого, що він не дасть себе використати для жадної широко плянованої кремлівськими монтажниками провокації. Тому ця розмова академіка М. Грушевського в ЦК ВКП(б) була останньою. Більше його туди не викликали.

Яких висновків можна було чекати? Академік М. Грушевський чекав найгіршого.

Але сталося так, що замість очікуваної кари за відмову дати «декларацію», кілька тижнів пізніше М. Грушевський отримує дозвіл і місце відпочинку в санаторії КСУ в Кисловодську на Кавказі. В середині жовтня М. Грушевський з дружиною вже були в тій санаторії. Там дістає дуже швидко через інфекцію карбункул на карку, потрапляє до міського шпиталю на лікування, переносить операцію, після якої швидко і несподівано вмирає...

ЗАМІСТЬ РЕЗЮМЕ

Так, в розпалі сталінського терору закінчилося життя великого українського вченого і політичного діяча Ми-

хайла Сергійовича Грушевського, найбільшого історика з східньо-слов'янських народів. Ми не знаємо, про що говорили з академіком М. Грушевським під час його викликів до ЦК ВКП(б) 1934 року. Не знаємо, якої саме «декляраціі» вимагали від нього, особливо під час останньої вересневої розмови з Кагановичем. Але, що між цією розмовою, вимаганою «деклярацією», погрозою життям через родича Ломова і несподівано швидкою смертю в санаторії «Комітету сприяння ученим» у Кисловодську є прямий і безпосередній зв'язок, у цьому немає жадного сумніву.

АВТОРСЬКА ПРИМІТКА

Ця стаття була друкована:

1) Українською мовою під назвою: Г. Костюк, Останні дні життя академіка М. С. Грушевського, Інститут для вивчення історії та культури СРСР, «Український збірник», Мюнхен, 1954, книга I, стор. 83-94.

2) Англійською мовою: H. Kostiuk, The Last Days of Academician M. Hrushevsky, Institute for the Study of the USSR, «Ukrainian Review», Issue 5, Munich, 1957, pp. 73-83.

Тепер публікується за первісною оригінальною назвою, з поправками помилок і деякими додатками.

ПАДІННЯ П. П. ПОСТИШЕВА

ОФІЦІЙНІ ДАНІ

Одною з найзагадковіших історій, що завершувала всеукраїнський терор 1933-1938 рр. було, здавалось би, несподіване падіння, а незабаром і цілковите зникнення з політичної арени «відданого соратника тов. Сталіна», надхненника, керівника і виконавця терору, грози і диктатора України протягом чотирьох років — Павла Петровича Постишева.

Офіційне повідомлення про опалу П. Постишева вперше появилося в «Правді» за 19 березня 1937 року в формі коротенької хронікальної нотатки:

> «Виконуючим обов'язки секретаря Куйбишевського обкому ВКП(б) вибрано тов. Постишева П. П.».

20 березня того ж року та ж московська «Правда» опублікувала таке повідомлення:

> «Київ, 19 березня. 17 березня відбувся пленум ЦК КП(б)У. Пленум ЦК КП(б)У прослухав повідомлення товариша Косіора про пленум ЦК ВКП(б) і розглянув кілька питань. Пленум ЦК КП(б)У, в зв'язку з переходом товариша Постишева на іншу працю, звільнив його від обов'язків другого секретаря ЦК. Другим секретарем ЦК КП(б)У пленум вибрав тов. Хатаєвича М. М.».

І все. Жадних інших офіційних повідомлень не було. Але й цього було досить. Самий факт усунення з найвищої в республіці посади одного досі наймогутнішого сатрапа-сталініста, факт таємних для ширшої публіки переміщень на верхах партійного апарату, свідчив про якісь гарячкові приготування, про якісь нові події і пляни, про напружену внутрішню боротьбу та про чистку партійного запілля перед генеральним, але, мабуть, ризикованим боєм.

За два з половиною місяці пізніше таємницю падіння П. Постишева дещо освітив XIII з'їзд КП(б)У. Вперше з трибуни з'їзду на адресу Постишева впали гостровбивчі обвинувачення в тому, що він створив атмосферу льокайства (холуйства), притуплення клясової пильности, потурання «троцькістській артілі», націоналістам і правим бухарінцям, які отаборилися навіть в апараті київського обкому і ЦК КП(б)У.[1]

> «Обставини, що не мають нічого спільного з більшовизмом, досягли свого апогею, коли київською організацією керував тов. Постишев. „Вказівки Постишева", „заклик Постишева", „дитсади Постишева", „подарунки Постишева" і т. інше, — все починалось і кінчалось Постишевим»,[2] —

так злісно іронізувала якась Николенко[3] під час дискусії над доповіддю С. Косіора.

---

[1] «Вісті» ВУЦВК, Київ, 3 червня 1937 р.

[2] «Правда», Москва, 30.5.37.

[3] Про Николенко, що зіграла, очевидячки, провокаційну ролю в справі Постишева, відомо тільки, що була вона рядовим членом київської партійної організації, де відзначилась влізливістю,чварами і масовими доносами на своїх колеґ. Ці безконечні чвари й доноси нарешті набридли Постишеву, який після перевірки її «діяльности» наказав

С. Косіор у своїй доповіді стверджував, що «про небезпеку націоналізму не треба забувати й тепер», що КП(б)У, на жаль, за останній час послабила пильність до націоналістів, бухарінців і троцькістів, що українська парторганізація взагалі дуже засмічена ними, а київська організація засмічена особливо.

> «Тут найбільше окопались троцькісти. Вони захопили в свої руки поважні пости. І в цьому винен у першу чергу недавній секретар київського обкому тов. Постишев».[4]

Якою мірою ті звинувачення, що їх кинуто проти Постишева відповідають правді, побачимо пізніше. Тепер же простежмо за повідомленнями радянської преси і встановім, як розгорталась історія його падіння. Оскаржившии Постишева в потуранні троцькізму і націоналізму, в притупленні пильности, у витворенні обставин холуйства і сімейщини, понизивши його в партійній гієрархії до керівництва незначною провінційною обласною організацією, Кремль ніби дав йому можливість «виправитися».

У січні 1938 року відбувся черговий пленум ЦК ВКП(б). На пленумі стояло питання «Про помилки парторганізацій при виключенні комуністів із партії,

---

викинути її з партії. Після затвердження її виключення в ЦК КП(б)У справа ця потрапляє до ЦК ВКП(б). Сталін під час відомого лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б) використав цю постать проти Постишева, відновив її в партії і вказав (не згадуючи імени Постишева) на неприпустимість бюрократично-формальних відношень між деякими керівниками і рядовими членами партії.

[4] «Правда», 29.5.37. КП(б)У в борьбе за социалистическую Украину, из отчетного доклада С. Косиора на XIII съезде КП(б)У.

про формально-бюрократичне ставлення до апеляцій виключених з ВКП(б) і про заходи усунення цих хиб».[5] Доповідь на цю тему зробив А. А. Андрєєв. В центрі його уваги була Україна. Численні факти зловживання в партійній організації України з підозрілою послідовністю й увагою бере він з останнього періоду діяльности Постишева в Україні. Але ні доповідач, ні пленум, очевидячки, не задовольнилися цими вже трохи далекими і посередніми натяками на досить похмурі наслідки постишевського керівництва партійною організацією. Тому Андрєєв відразу перейшов до свіжіших і конкретних фактів керівництва Постишева вже в куйбишевській обласній партійній організації ВКП(б). Виявилось, — говорив Андрєєв, — що за короткий час Постишев замість творчого керівництва розгромив понад тридцять партійних організацій. Його злочини тепер — це вже не потурання, не притуплення партійної пильности, як це відзначалось раніше, а навпаки, — перевищення влади, антипартійні закрути, нечутливість, провокаційна перестраховка, репресії проти членів партії і таке інше.

У резолюції пленуму ЦК ВКП(б) про це питання було записано:

> «Пора розкривати таких, з дозволу сказати, комуністів і заплямити їх як кар'єристів, що стараються вислужитись на виключеннях із партії, що стараються забезпечити (перестрахувати) себе за допомогою репресій проти членів партії».[6]

На пленумі П. Постишев повинен би бути. Він ще рахувався членом ЦК. Чи виступав він у свою оборону — невідомо. Про це ніде не сказано ані одним словом.

---

[5] «Правда», 19.1.38. Информационное сообщение об очередном пленуме ЦК ВКП(б).

[6] Там же, Постановление пленума ЦК ВКП(б).

Із повідомлення в «Правді» знаємо, що згідно з ухвалою пленуму Постишева виключили зі складу ЦК і позбавили звання кандидата в члени Політбюра ЦК ВКП(б).[7] Коли Постишев повернувся до Куйбишева, то там його чекав останній удар, заздалегідь підготовлений аґентурою Сталіна: його виключили з партії. Після цього ім'я Постишева з політичної арени СРСР зникає.

ФІНАЛ

Що ж сталося з П. Постишевим після того? Як і де скінчив він своє життя? Відповісти на це точно і певно в наших умовах трудно. Тим більше, що навіть теперішні радянські публікації про Постишева після його офіційної регабілітації про це абсолютно нічого не говорять. В «Українській Радянській Енциклопедії» на це відповідають лише двома рядками: «Постишев зазнав репресій в наслідок необґрунтованих звинувачень за часів культу Сталіна».[8] І все. Сучасний радянський читач не повинен більше знати. А в спеціяльній монографії — Е. Рівош «Павло Петрович Постишев», що вийшла в Києві 1967 року, про цю фінальну добу П. Постишева зовсім не говориться. Так ніби нічого з ним не сталося. Констатує тільки, що «Життя Павла Петровича Постишева обірвалося у грудні 1940 року».[9]

Тож мусимо задовольнитись тими матеріялами, які маємо тепер у нашому розпорядженні й на їх підставі зробити свої висновки і припущення. А. Авторханов у своїх нарисах «Упокорення партії»[10] стверджує, що П.

---

[7] Там же, Информационное сообщение об очередном пленуме ЦК ВКП(б).

[8] УРЕ, т. 11, Київ, 1963, стор. 419.

[9] Е. Рівош, Павло Петрович Постишев, Видавництво політичної літератури України, Київ, 1967, стор. 212.

[10] А. Авторханов, Покорение партии, «Посев», No. 51, 17 грудня 1950, стор. 14.

Постишева було розстріляно. Це саме стверджує і А. Свєтланін у своєму нарисі «Таємниця подій 1937-1938 років».[11] Хтось, що заховався за криптонім Б.Н.О., в листі до редакції «Социалистического вестника», заперечуючи розстріл Постишева, писав: «Постишев, у неласку, був виключений з патрії, але офіційно арештований не був, а вмер від туберкульози в Кремлівській лікарні».[12] Іншу версію про долю Постишева подає Б. З-а у «Віснику Інституту вивчення історії і культури СРСР».[13] Опираючись на чутки, що були в київській тюрмі під час єжовщини, а згодом на інформацію «знайомого, який перебув у радянських концентраційних таборах понад десять років» і довідався про долю Постишева від свого співв'язня, «значного члена партії» в минулому, Б. З-а стверджував, що «Постишев умер від туберкульози, але в умовах ув'язнення».

Правдоподібнішу інформацію про долю Постишева зустрічаємо в спогадах Арк. Гаєва, журналіста, що мав деяку можливість знати особисто Постишева і запам'ятати факти з останніх років його життя.

> «Про смерть його, — пише Гаєв, — було повідомлено в кількох словах і то лише в одній газеті. Тільки „Вечерняя Москва" віднотувала на останній сторінці серед репортажів про пожари, суди і вуличні бійки, що „в кремлівській лікарні після довгої хвороби помер П.П. Постишев, колишній член ЦК ВКП(б)».[14]

---

[11] А. Светланин, Тайна событий 1937-1938 годов, «Социалистический вестник», No. 3, 1949, стор. 48.

[12] Б.Н.О. — Письмо в редакцию, «Социалистический вестник», No. 8-9, 1949, стор. 164.

[13] Б. З-а, О судьбе П. Постышева, «Вестник Института по изучению истории и культуры СССР», т. 1, Мюнхен, 1951, стор. 145.

[14] Арк. Гаєв, В чем виноват Постышев (Архів Research

На жаль, автор цих спогадів не пояснює, чи цитату, яку він подає в лапках, взято точно з «Вечерней Москвы», чи це відтворення тільки його пам'яти? Цим він захитує довір'я до неї. Не вказує він і дати смерти Постишева. Беручи до уваги всі відомі нам спогади і на підставі різних посередніх фактів, можемо бодай орієнтовно твердити, що Постишев був таки в якійсь формі репресований, а дата його смерти — пізня осінь 1939 року.

ТРИ ВЕРСІЇ

У чому ж справжня причина падіння Постишева?

Відповісти на це питання об'єктивно і вичерпно, коли архівні матеріяли недоступні не тільки нам, еміґрантам, але й радянським дослідникам, не можна. Але критично розібратися в доступних спогадах, свідченнях і документах доби та подати свої міркування і висновки це вважаю за можливе і потрібне.

Існує три версії, що пояснюють причину опали Постишева. Перша — це радянська офіційно-партійна версія, яку подала преса після усунення Постишева. Другу, яку висловив у своїх спогадах згадуваний вище Арк. Гаєв, поясює опалу Постишева зростом великої популярности його, що нібито становила вже загрозу Сталінові. Третю, знаходимо в книжці А. Авторханова «Упокорення партії».

Котра ж із цих трьох версій більш-менш наближається до історичної правди?

Розгляньмо першу офіційно-партійну версію радянської преси 1937-1938 років. Для кожного, хто уважно стежив за політичною діяльністю Постишева хоча б від 1924 до 1930 року в Україні, від 1930 до 1933 — в Москві як секретаря московського обкому партії, члена ЦК

Program on the USSR, Butler Library, Columbia University).

ВКП(б), а від 1933 року, — знову в Україні як другого секретаря, а фактичного диктатора ЦК КП(б)У, ясно, що а) Постишев був одним з найпослідовніших провідників і реалізаторів сталінської політики; б) він був одним з найпильніших і найбезоглядніших сталінських намісників на Україні; в) йому по праву належить першість в реалізації нового імперсько-централістичного курсу в Україні від 1933 року й масового винищення української творчої інтеліґенції. Отже, офіційна урядово-партійна версія, що звинувачувала Постишева в притупленні пильности, в потуранні троцькістам і націоналістам, в лібералізмі і цим пояснювала його опалу, — абсурдна й не відповідає правді.

А може справді була створена надто компромітуюча атмосфера льокайства, запобігання і рабської пошани до Постишева? Може саме ця атмосфера «що не мала нічого спільного з більшовизмом», була справді тим тяжким злочинством, за яке мусів був упасти вчорашній всесильний вельможа? Звичайно, все це було. Але для кожного, хто знає підрадянську дійсність, ясно, що подібні явища — це життєдайне підсоння для сталінської епохи і від самого Сталіна вони починались. Це він створив «культ земного божества» навколо своєї особи і цим культом до певної міри наділяв найближчих йому сатрапів. Він добре розумів, що для масу народу сяйво величі його найближчих співробітників, є лише відбиткою його власної величі. Щобільше, це не було страшно у Постишева, перевіреного апаратника, який завжди відзначався умінням тримати себе на належній шанобливій дистанції від свого володаря. Ні, не в атмосфері холуйства, плазування, не в зрості й зміцненні авторитету була причина падіння Постишева.

А може справді зловживання своєю владою, розгром тридцяти організацій в Куйбишеві, тактика «перестраховщика» і подібне були причиною його опали? Але це не відповідає просто правді, бо всі ці злочини приписують йому вже в Куйбишеві. А загально відомо, що падіння Постишева почалося не в Куйбишеві. Куйбишев — це вже його «заслання», це вже відбуття кари,

своєрідний «виправний табір» Постишева. Перші й головні злочини, які викликали гнів кремлівського диктатора, Постишев учинив на Україні. Але сутність їх, як уже знаємо з попереднього, була цілковито протилежна до того, що він нібито зробив у Куйбишеві.

Отже, з усіх вищенаведених офіційних матеріялів і повідомлень радянської преси виявляється, що справжня причина падіння Постишева була захована від радянської громадськости. Офіційна версія «про потурання троцькістам і націоналістам», «про перегини», «перевищення влади» і «перестраховку», — це звичайна димова заслона, щоб заховати від народу правду.

Друга версія, котру подав еміґраційний публіцист Арк. Гаєв, як знаємо, стверджує, що причина падіння Постишева полягала в його великій популярності, в «його простоті й прямоті», в надмірному зрості авторитету «як можливого наступника Сталіна». Ця версія не витримує критики. Вона надто суб'єктивна і необґрунтована. Але в нарисі Арк. Гаєва є один момент, який заслуговує на увагу. Це його твердження, що в останній рік перед упадком Постишев почував себе незручно серед партійної еліти, яка масово зростала й утверджувалась, його брали сумніви й інколи він проявляв гостро-критичне ставлення до навколишніх подій. І справді, ця зовсім нова й несподівана риса в характері Постишева дійсно позначилася на його діяльності в Україні в останній 1936 рік. Ця нова риса характеру зблизила його на лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) 1937 року з групою, я б її назвав — «захитаних сумнівами», що зіграло фатальну ролю в його дальшій діяльності.

Третя, серйозніша і глибша версія упадку Постишева подана в згадуваних вже нами нарисах А. Авторханова «Покорение партии». А. Авторханов падіння Постишева пояснює двома причинами: 1) обставинами української політичної дійсности, з якою Постишев був органічно зв'язаний останніх чотири роки і 2) внутрішніми конфліктами на вершку партійної олігархії, зокрема в Політбюрі і ЦК ВКП(б), починаючи з 1936 року.

З огляду на те, що ці причини, безперечно, мають велике значення для об'єктивного пояснення опали Постишева, я дозволю собі зупинитись на них докладніше.

ПОСТИШЕВ І УКРАЇНСЬКА ДІЙСНІСТЬ

Перша причина, що до певної міри обумовила упадок Постишева, була, на думку А. Авторханова, в тому, що восени 1937 року, під час розгрому ЦК КП(б)У й уряду України, Постишев разом з С. Косіором, П. Любченком, Г. Петровським, М. Демченком, В. Затонським та іншими рішуче протиставився Молотову, Хрущову і Єжову, що для цієї операції приїхали в Україну. Пізніше Постишев нібито входив до складу української делеґації в Москву (Косіор, Петровський, Хатаєвич, Демченко, Балицький, Саркис), яка спробувала мирно полагодити виниклий конфлікт.

Факти і події ці до певної міри правильні, але вони в жадній мірі не пов'язані вже з ім'ям Постишева. Аджеж відомо, що П. Постишева 17 березня 1937 року було відкликано з України і призначено на секретаря куйбишевської партійної організації. Значить, жадної активної участи в українській політиці він уже не міг брати, зокрема восени 1937 року. Отже, розповідаючи вірогідно про драматичні події в Україні восени 1937 року, А. Авторханов цілком помилково пов'язує з ними Постишева й намагається знайти в них причину його занепаду.[15]

Не відкидаючи твердження Авторханова, що одною з причин падіння Постишева була також його діяльність в Україні ми, проте, її вбачаємо в таких реальних

---

[15] А. Авторханов, Покорение партии, глава VIII, Чистка партии, «Посев», No. 50, грудень 1950, стор. 14-15.

фактах: затиснувши економічне і господарче життя України в лещата колективізації й хлібозаготівель, вигубивши мільйони трудівників українського села, знищивши цілі покоління діячів української культури, науки і громадського життя, нарешті, паралізувавши органічно національні сили в КП(б)У, запровадивши в практику терору знищення «націоналістів з партійними квитками», — Постишев не дав собі ради з ідеєю української державности. Тобто, він не зумів ліквідувати ідею історичної, економічної і культурної відрубности України, її органічної національної єдности, не зумів знову втиснути в свідомість українського народу його історично-зумовлений підневільний стан і залежність від московської метрополії. Навпаки, в своїх виступах, особливо в передостанній рік свого намісництва в Україні, Постишев несподівано заговорив про обов'язки всіх членів партії та керівників радянської влади органічно вростати в життя українського народу. Більше того, він вимагав, щоб усі керівні кадри не тільки засвоювали мову, але й досконало вивчили «історію України, її економіку, культуру, історію КП(б)У, щоб знали і розуміли процеси будівництва радянської української культури»,[16] розуміли її закономірність, історичну конечність. В наслідок цього вже в січні 1937 року московська «Правда», подаючи інформацію про розгортання перепису в Україні, констатувала: «Про зріст української культури свідчать численні відповіді громадян російської та єврейської національности, які назвали своєю рідною мовою — українську».[17]

---

[16] а) П. Постишев, Підсумки перевірки партійних документів у КП(б)У і завдання партроботи, «Більшовик України», ч. 3, Київ, 1936, стор. 28.

б) «Правда», 9 грудня 1936, Речь П. Постышева на чрезвычайном VIII съезде Советов.

[17] «Правда», 5 січня 1937, Рост украинской культуры.

Такі погляди керівництва, така політика і такі наслідки її в Україні на початку 1937 р. очевидячки, не відповідали політичним плянам централістів Москви на чолі зі Сталіним. Не відповідали їх вимогам і наслідки терору, що його провів на Україні Постишев. При всьому тотальному погромі українського народу, української культури та її творчої інтеліґенції, терор не зачепив ні членів ВУЦВКу, ні уряду, ні ЦК КП(б)У, тобто тих керівних установ, які, як показало найближче майбуття, теж мусіли бути знищені. Можливо, що настрої унезалежнення й певного критичного ставлення до керівної бюрократії, які почав виявляти Постишев, як про це свідчить Арк. Гаєв, теж дійшли до Сталіна. Все це разом узяте могло породити підозру й недовір'я в Сталіна до свого недавнього фаворита. Виявлена рік пізніше позиція Постишева на лютнево-березневому пленумі ЦК в групі недовірливих чи критичнодумних членів ЦК остаточно вирішила його дальшу долю.

СЕРЕДПАРТІЙНІ КОНФЛІКТИ І ДОЛЯ ПОСТИШЕВА

Друга причина падіння Постишева, на думку Авторханова, пов'язана була з акцією знищення (починаючи з осені 1937 року і кінчаючи 1938) всіх секретарів національних компартій, голів урядів, союзних і автономних республік, секретарів крайкомів, обкомів і великих промислових центрів СРСР. А знищення цих партійних вельмож пояснює Авторханов «змовою» більшости ЦК ВКП(б) на пленумі ЦК в листопаді 1936 року, де нібито рішалася доля М. Бухаріна та його групи.

> «Після триденних обміркувань, питання про Бухаріна і Рикова було поставлено на таємне голосування: за резолюцію Єжова голосувало менше одної третини членів ЦК. Більшість голосувала проти, або подала порожні бюлетені. Резолюція, „що її схвалило в основному Політбюро", провалилась у ганебний спосіб. Вищий виконавчий орган партії ви-

словив тим самим політичне недовір'я до Сталіна та до його тодішнього зброєносця з НКВД — Єжова».[18]

«Серед тих, що голосували проти Сталіна було п'ять кандидатів Політбюра, а серед них був і Постишев. Сталін, — твердить далі А. Авторханов, — зовні ніби погодився з ухвалою більшости ЦК і навіть, декілька днів пізніше, опублікував у „Правді" та „Известиях" повідомлення від Прокуратури СРСР про припинення слідства в справі Бухаріна і Рикова „за відсутністю доказів злочину проти них"».[19]

Але рівно через рік (восени 1937 року) із 140 членів і кандидатів ЦК ВКП(б) на волі залишилось лише 15 осіб. Так прийняв Сталін «до керівництва» ухвалу ленінського ЦК, — підсумовує свою розповідь А. Авторханов.

Чи відповідає дійсності ця складна історія внутрішньопартійних конфліктів, в наслідок якої загинув Постишев? У загальному сенсі — так. Але в конкретних подіях, у хронологічній послідовності їх, у датах подій і фактів — ні. А. Авторханов зберіг у своїй пам'яті колосальний матеріял, про який він читав і чув у добу терору. Але тепер, відтворюючи ці події і факти в своєму нарисі, він, не маючи під руками відповідних документів і преси, при обмеженості людської пам'яти, не міг не переплутати дат, послідовности подій та вигадок того похмурого часу.

Якщо всі дані й події Авторханова зіставити з реальним процесом тогочасної дійсности, перевірити їх історичну послідовність, то треба констатувати:

1)Жадного листопадового пленуму ЦК ВКП(б) 1936 року не було. Принаймі жадних слідів чи й натяків на

---

[18] А. Авторханов, Покорение партии, Глава IV, ЦК голосует против Сталина, «Посев», No. 45, листопад 1950, стор. 14-16.

[19] Там же, «Посев», No. 46, глава 5, стор. 14.

такий пленум у тогочасній радянській пресі нема.

2) Твердження про поразку Сталіна під час таємного голосування на пленумі ЦК ВКП(б) в листопаді 1936 року не відповідає правді.

3) Практика таємного голосування під час виборів чи ухвал у партійній організації формально була впроваджена тільки після ухвали нової конституції (6 грудня 1936 року) або, вірніше, після резолюції лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б) від 27 лютого 1937 на доповідь А. Жданова.[20]

4) Такого повідомлення про припинення справи Бухаріна і Рикова, як намалював у своїх нарисах А. Авторханов, не було. Пам'ять його зафіксувала факт припинення слідства проти Бухаріна і Рикова, але подала її в невідповідному до реальних подій аспекті. Радянська преса від серпня 1936 року подає хронологічно події, в тому і справу Бухаріна — Рикова, так:

а) 21 серпня 1936 року на процесі Зінов'єва-Каменєва прокурор СРСР А. Вишинський, після допиту підсудних на вечірньому засіданні, оголосив офіційну заяву такого змісту:

> «На попередніх засіданнях деякі звинувачені (Каменєв, Зінов'єв, Рейнґольд) у своїх свідченнях указували на Томського, Бухаріна, Рикова, Уґланова, Радека, Пятакова, Серебрякова, і Сокольнікова, як на осіб, що тою чи іншою мірою є причетні до їх злочинної контрреволюційної діяльности, за яку звинувачені в даній справі притягнені до відповідальности. Я вважаю за потрібне доповісти судові, що вчора я дав розпорядження розпочати розслідування цих заяв звинувачених стосовно Томського, Рикова, Бухаріна, Уґланова, Радека і Пятакова і, в залежності від наслідків цього розслідування, Прокуратура дасть законний хід цій справі. Що ж стосується

---

[20] «Правда», 6 березня 1937 і 11 березня 1937.

Серебрякова і Сокольнікова, то вже тепер у розпорядженні слідчих органів є дані, які свідчать про те, що цих осіб викрито в контрреволюційних злочинах, тому Сокольніков і Серебряков притягаються до карної відповідальности».[21]

б) У той же вечір, 22 серпня 1936 року, на своїй дачі під Москвою, в Большеві, покінчив життя самогубством М. П. Томський, почувши, очевидячки, по радіо, що його ім'я в новозаплянованому списку «державних злочинців» стоїть першим.[22]

в) 10 вересня 1936 року «Правда» та «Известия» подали знову повідомлення Прокуратури СРСР, що слідство в справі Бухаріна і Рикова припинено. Текстуально це повідомлення звучало так:

«На сьогодні Прокуратура Союзу РСР закінчила розслідування щодо закиду, який були зробили деякі підсудні на процесі Троцькістсько-зінов'євського терористичного центру 19-20 серпня ц.р., про ту чи іншу причетність до злочинної контрреволюційної діяльности М. І. Бухаріна і О. І. Рикова.

Слідство не встановило юридичних даних для притягнення М. І. Бухаріна і О. І. Рикова до судової відповідальности, тому цю справу в дальшому розслідуванні припинено».[23]

Опублікування цього повідомлення, треба думати, було спричинене самогубством М. Томського. Після заяви А. Вишинського на процесі Зінов'єва-Каменєва 21 серпня 1936 року, про те, що він дав розпорядження

---

[21] «Известия» ЦИК СССР, 22 серпня 1936, Заявление прокурора СССР тов. А. Вышинского.

[22] «Известия» ЦИК СССР, 23 серпня 1936.

[23] «Известия» ЦИК СССР, В Прокуратуре Союза ССР, 10 вересня 1936.

Прокуратурі СРСР почати попереднє слідство у справі Томського, Бухаріна, Рикова та інших, було всім ясно, що готується новий процес, на якому головними дієвими особами будуть згадані вище діячі. Несподівана і блискавична відповідь Томського самогубством на цю заяву викликала, мабуть, замішання в апараті терористичної верхівки. Аранжери майбутнього процесу збагнули свою помилку. Вони зрозуміли, якщо слідом за Томським до цієї крайньої форми самозахисту вдадуться також Бухарін, Риков та інші, то політичний і пропаґандивний ефект нового плянованого процесу зійде нінащо. Тому було зроблено все можливе, аж до публікації цього брехливо-заспокійливого повідомлення, щоб стримати Бухаріна й Рикова від подібного кроку. І треба сказати, що нечесна, брехливо-заспокійлива заява Прокуратури свою ролю зіграла.

г) Терористична акція, проте, розгорталась далі за накресленим кимось пляном. 26 вересня 1936 року ухвалою Президії ЦВК СРСР, О. І. Рикова було звільнено від обов'язків наркома зв'язку СРСР і нікуди більше не призначено.[24]

ґ) Ні на VIII надзвичайному всесоюзному з'їзді Рад (25 листопада — 6 грудня 1936 року), ні в його тридцятичленній президії для Бухаріна й Рикова місця вже не було.

д) Вперше наприкінці грудня 1936 року, у двотижневому журналі ЦК ВКП(б) «Большевик» була опублікована стаття, де Бухаріна й Рикова вже виразно згадали серед «ворогів, шпигунів і вбивників».[25]

е) 16 січня 1937 року ім'я М. І. Бухаріна, як відповідального редактора «Известий» появилося востаннє. 17 січня ця урядова газета вже була підписана «Редак-

---

[24] «Правда», 27 вересня 1936.

[25] «Большевик», No. 24, 15 грудня 1936, Н. Рубинштейн, Борьба правых реставраторов капитализма против партии и социалистического строительства, стор. 83-92.

ційною колеґією». Отже доля Бухаріна вже була вирішена.

є) Ухвалою пленуму ЦК ВКП(б), що відбувся між 25 лютого і 6 березня 1937 року, Бухаріна й Рикова позбавили не тільки членства в ЦК, але й виключили з членства в партії.[26]

Із усіх цих наведених фактів стає видко, що мітичний пленум ЦК ВКП(б) в листопаді 1936 року, про який іде мова в нарисах А. Авторханова і на якому нібито була вирішена доля Бухаріна і Рикова, насправді був пленумом ЦК ВКП(б) в лютому-березні 1937 року. Він тягнувся підозріло довго, бо аж понад десять днів — від 25 лютого до 6 березня 1937 року. І саме на цьому пленумі, на якому Сталін поставив на карту життя теоретично найсильнішого, найнебезпечнішого і найавторитетнішого в партії свого ідейного супротивника — Бухаріна, розігралась драматична сцена, що вирішила долю не тільки приречених Бухаріна й Рикова, але й переважної більшости присутніх на цьому пленумі членів ЦК, в тому і П. Постишева.

ЩО СТАЛОСЯ НА ПЛЕНУМІ?

На жаль і досі всі основні матеріяли лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б) 1937 року заховані від народу і дослідників. Ні одного рядка не опубліковано з довготривалої і масової дискусії на пленумі. Знаємо, що свою доповідь Сталін виголосив, мабуть, 2 березня, а кінцеве слово, після майже триденної дискусії над його виступом, зробив уже наприкінці пленуму — 5 березня.

За не зовсім перевіреними даними, на пленумі стояли такі доповіді:

1) В. Молотов. Уроки шкідництва та шпигунства японо-німецько-троцькістських аґентів.[27]

---

[26] «Правда», 6 березня 1937, Информационное сообщение.

[27] Ця доповідь в рос. ориґіналі звучить так: «Уроки

2) А. Жданов. Про підготовку партійних організацій до виборів у Верховну Раду СРСР.[28]

3) А. Андрєєв (Назву доповіді не встановлено).

4) Й. Сталін. Про хиби партійної роботи і заходи ліквідації троцькістських та інших дворушників.[29]

Таким чином, ширша радянська людність могла дещо довідатися про пленум тільки з опублікованих матеріялів доповідей Й. Сталіна, В. Молотова і А. Жданова. Із постанов, що їх було схвалено на пленумі, опубліковано тільки одну резолюцію на доповідь А. Жданова.[30] Ухвали на доповіді В. Молотова, М. Єжова і, навіть, Сталіна не були опубліковані. Більше того, тексти великої триденної дискусії над доповіддю Й. Сталіна цілком заховано. Як знаємо, тексти доповідей А. Жданова, В. Молотова і Й. Сталіна публікувалися з великим запізненням і, треба думати, в цілковито зміненій і переробленій формі. Отже, нас позбавлено всіх основних вірогідних джерел, що правдиво б розкривали драматичні події на лютнево-березневому пле-

---

вредительства и шпионажа японо-немецко-троцкистских агентов». Опубліковано її у формі статті В. Молотова в журналі ЦК ВКП(б) «Большевик», No. 8, 1937, тобто більше як два місяці пізніше, і то в зміненому, переробленому вигляді, як це ясно вказує автор у примітці. Цікаво тут вказати, що М. Хрущов у своїй «секретній» доповіді на XX з'їзді КПРС, 1956 року, свідчить, що на квітнево-березневому пленумі ЦК 1937 року робив також доповідь М. Єжов на тему:«Об уроках, вытекающих из вредительской деятельности диверсий и шпионажа японо-германских и троцкистских агентов». Як бачимо, тема та сама, що й у Молотова. Хто в кого і з чийого дозволу запозичив для публікації — нам не відомо.

[28] «Правда», 11 березня 1937.

[29] В. Сталин, О недостатках партийной работы и мерах ликвидации троцкистских и иных дворушников, «Правда», 29 березня і 1 квітня 1937.

[30] «Правда», 6 березня 1937.

нумі ЦК 1937 р. Та поки архіви пленумів ЦК ВКП(б) стануть доступними для дослідників, ми зобов'язані уважно нагромаджувати, вивчати і робити свої висновки чи навіть, здогади, припущення як про цілу добу терору, так і про найзахованіший досі епізод вирішальних для доби подій на лютнево-березневому пленумі ЦК 1937 року. У цьому аспекті дозволимо собі зафіксувати для історії одну відому нам версію про події на згаданому пленумі, яку ми вивезли з воркутського концентраційного табору наприкінці 1940 року. Цю версію ми запозичили і зформулювали на підставі розповідей цілого ряду видатних діячів партії, а також — учених і професорів Москви, що посідали там до 1937 року високі й керівні посади. Всі вони попали в неласку тирана в другій половині 1937 року й прибули на Воркуту в другій половині 1938 року переважно з термінами ув'язнення від 10 до 25 років.[31]

Бувши по кілька років ізольованими, позбавлені всякої преси, задовольняючись тільки дозволеним табоповим радіо і прерізними чутками, ми просто мучи-

---

[31] Моя пам'ять зберегла такі прізвища: Опанас Іванович Буценко, колишній секретар ВУЦВК, пізніше голова Далекосхідного крайвиконкому (Хабаровськ), а в останній час керівник якогось відділу наркомтяжпрому, нібито засуджений за участь в «Націонал-фашистській організації України» на 25 років; Іван Михайлович Макєєв, інженер-авіобудівник, орденоносець, засуджений на 25 років за інкриміновану приналежність до бухарінської опозиції; Сафаров — один з лідерів ленінградської опозиції; Григорій Абрамович Винокурний — директор Мосторгу — 10 років; начальник ґрозненського обласного НКВД та нарком внутрішніх справ Марійської автономної республіки, прізвища яких я, на жаль, не запам'ятав, і цілий ряд учених і професорів Москви: Стадник — визначний учений з гірничої хемії, професор 1-го МДУ; Некрасов — відомий архітектор і професор 1-го МДУ; та інші.

лися страшними загадковими подіями, що відбувалися тоді в цілому СРСР. Неможливо було зрозуміти причини ні розстрілів генералітету червоної армії (справа М. Тухачевського, Й. Якіра та інш., 11-12 червня 1937), ні цілковитого знищення всіх вірних апаратників сталінської терористичної машини, які ніколи не належали до жадної опозиційної групи. Кожного нового прибульця, особливо з Москви, що був хоч трохи причетний до найновіших подій, ми закидали сотнями запитань. І вони, кожний на свій лад, без хитрощів, без особливого страху, переважно щиро, іноді самі не розуміючи багатьох фактів і ситуацій з пережитого, розповідали нам. Із тих численних і різнобічних розповідей у моїй свідомості вже тоді склалася досить струнка картина, яку я, як гіпотезу до пояснення подій 1937 року, а в них і долі П. Постишева, пропоную дослідникам.

Після процесу Зінов'єва-Каменєва і після звісної «Заяви» А. Вишинського від 21 серпня 1936 року про початок слідства в справі Томського, Бухаріна, Рикова, Уґланова, Радека та інших, відразу пішли масові арешти найближчих їх співробітників. І ці арешти, і секретні документи Спеціяльної (особливої) комісії безпеки при ЦК ВКП(б), які вказували на серйозність і відповідальність обов'язку викривати всіх «ворогів народу», і пляново унапрямлена акція дискредитацій згаданих Вишинським діячів на масових низових партійних зборах, і несподівана повна зміна керівництва НКВД,[32] і звільнення наркома зв'язку СРСР О. І. Рикова[33] без будь-якого нового призначення його, і низка інструкцій від тієї ж Спеціяльної комісії безпеки щодо очищення від «ворогів народу» червоної армії, — все це промо-

---

[32] Звільнення Г. Г. Яґоди і призначення на його місце М. І. Єжова сталося, згідно з ухвалою Президії ЦВК СРСР від 26 вересня 1936 р. Див. «Правда», 27.9.36.

[33] Там же.

висто свідчило, що доля всіх колишніх теоретиків, публіцистів, керівників партії, а тепер кимось запідозрених в опозиції, вже вирішена. Не трудно було збагнути, що Сталін, використовуючи стан моральної розтечі, заціпеніння й розгублености в рядах партії після розстрілу групи Зінов'єва-Каменєва, прикриваючись пропаґандивними гаслами щойно затвердженої «найдемократичнішої в світі» конституції, готує нову, небачену ще різню. Багато членів ЦК, навіть членів Політбюра (Рудзутак, Чубар, Ейхе, Постишев, Косіор, Петровський) вгледіли в цьому розвороті подій реальну загрозу своїй власній безпеці. Вони добре пам'ятали про ті матеріяли, які нібито викривали Бухаріна й Рикова в антипартійній діяльності, і які на попередніх пленумах ставив колишній голова Комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б) М. Єжов, що їх вони, члени ЦК, відкидали, бо вони були явно не переконливі. І ось тепер, не дивлячись на те, що нічого нового не надійшло до оскарження Бухаріна й Рикова, на початку січня 1937 року, перед самим початком другого процесу «Троцькістського центру» Пятакова-Радека, раптом Бухаріна усувають з останньої його дрібної посади — редактора «Известий».[34] Секретні, тільки для членів ЦК призначені, інформації про наступний пленум, ще ясніше переконали всіх, що готується щось більше, ніж просте технічне виключення з партії Бухаріна й Рикова.[35]

---

[34] Див. «Известия», 17 січня 1937 року, перша поява без прізвища М. Бухаріна як головного редактора.

[35] Досить похмуру картину пригніченого стану, недовір'я, підозри і трагічного приречення серед партійних вельмож під час лютнево-березневого пленуму ЦК намалював у своїх спогадах В. Кривицький, колишній керівник військової розвідки НКВД в Европі, порвавши 1938 року зі Сталіним. (Див. «Социалистический вестник», чч. 6,7,8,9-10, 1938, В. Кривицкий, «Из воспоминаний советского коммуниста»).

У тих же спогадах В. Кривицький твердить, що під час

Все це разом узяте створило дуже тривожний стан у вищих сферах партійного і радянського керівництва СРСР. Члени ЦК, керівники нацкомпартій і урядів союзних та автономних республік, керівники краєвих і обласних комітетів, командарми червоної армії, начальники промислових і господарських центрів, що ніколи не належали до жадної опозиції, постійні, можна сказати, однодумці й «соратники» Сталіна, попередньо домовившись між собою, вирішили спільно на плянованому пленумі поставити перед Сталіним низку питань, щодо напруженого і небезпечного своїми наслідками внутрішньопартійного стану. Методи і засоби ліквідації троцькістських, бухарінських та інших дворушників були, на їх думку, незаконними, а горезвісні «Таблицы о признаках»[36] загрожували смертю кожному найзаслуженішому, але випадково запідозреному в нельояльності, керівному членові партії.

Це, на жаль, не була *змова* для ліквідації сталінської диктатури. *Це було тільки товариське домовлення однодумців і співучасників тої диктатури.* Воно (це домов-

---

лютнево-березневого пленуму ЦК, Бухарін і Риков були вже заарештовані й на пленум їх, нібито, привозили під вартою. Ми не маємо змоги перевірити правдивости цього факту, але нам видається, що для Сталіна арештовувати Бухаріна й Рикова та ще привозити їх під вартою на пленум, де повинно було вирішуватися питання виключення з партії й арешту їх, було політично і тактично більше ніж невигідно. Він мав усі можливості зробити це після офіційної санкції пленуму.

[36] «Таблица о признаках» — система поліційного розшуку, що її запровадив у НКВД М. Єжов. Згідно з цими «таблицями» політична неблагонадійність визначалась не конкретними діями піднаглядного, а за особливими «познаками», що нібито властиві всім, хто вороже настроєний до радянського режиму. Наявність таких познак у людини, що їх згруповано в окремій таблиці, була вже підставою для того, щоб цю людину вважати «ворогом народу».

лення) мало тільки на меті виправити її помилки, прочистити тяжку атмосферу недовір'я, яке створилось у партії в наслідок помилок Сталіна і нарешті, дружньо допомогти йому вийти з тяжкої ситуації та пригадати, що господарем країни є не тільки він один, а й вони, та партія в цілому.

Щоб не було непотрібних пересудів, цю домовленість друзі зробили, здавалось їм, у найбільшій тайні. Співучасники цієї акції були певні, що про їх наміри ніхто не знає. Навіть на пленумі ця акція мусіла була виникнути ніби спонтанно, в процесі дискусії. Розпочати дискусію в такому аспекті було нібито доручено П. Постишеву. Саме тому, хто в загальній опінії видавався найближчим і найдовірливішим у Сталіна. У своєму першому виступі П. Постишев повинен був легенько висловити критичні зауваги про сучасне становище в партії, поставити знак питання над справою Бухаріна-Рикова і внести ряд вироблених пропозицій. Виступи інших учасників домовлення повинні були поглибити й поширити питання, що їх мав порушити Постишев і тим самим поставити Сталіна перед певними вимогами більшости. Так плянувала в своєму, здавалося їм, конфіденційному домовленні, більшість високопоставлених радянських сановників, виїжджаючи на пленум ЦК ВКП(б) наприкінці лютого 1937 року.

Але в конфіденційності своїх плянів, ці, здавалось би, колись досвідчені конспіратори глибоко помилились. Сталін про все довідався ще перед початком пленуму. Він не тільки знав співучасників домовлення, але й основні тези плянованого виступу Постишева. У цей критичний момент реалізації пляну знищення всіх своїх ідейних супротивників Сталін у цьому *домовленні* вгледів не тільки *змову* найближчих співробітників, але й тяжку *зраду* однодумців. І він вирішив виграти бій своїми старими випробуваними засобами.

Доповідь свою він побудував цілком на здогадно-плянованих тезах виступу Постишева. Він змобілізував усе йому можливе в засобах і матеріялах, щоб основні тези Постишева звести нінащо. Зробив він це тонко,

дипломатично, без жадного натяку на будь-кого чи на будь-що, пов'язане з секретним домовленням більшости. В учасників домовлення не повинно було виникнути ніяких підозрінь. І це йому вдалося. Більшість учасників пленуму були тільки здивовані вникливістю цієї людини, його умінням уловити головне в настроях часу й акцентувати на них увагу.

Чи мала ця промова Сталіна розкладову, деморалізуючу дію на учасників домовлення, на що в першу чергу розраховував Сталін? Мабуть, ні. Як було передбачено, перше слово в дискусії взяв Постишев. Своїм неприємним хрипкуватим голосом він почав докладно про загальні завдання і поволі, зокільними шляхами наблизився до суті свого плянованого виступу. І ось у кульмінаційному пункті промови, в переломовий її момент, Сталін, що нібито байдуже слухав Постишева, кидає йому якусь репліку. З її сенсу Постишеву стало враз зрозуміло, що Сталін знає наміри його виступу, що йому відомий плян домовлення цілої групи. Раптовий напружено драматичний момент. Промовець замнявся, знітився. Явно переживає якусь внутрішню боротьбу і хитання. І вмить виразно перебудовує свою промову. Оторопілим, винуватим голосом людини, яку піймано на чомусь недозволеному, Постишев почав пояснювати Сталінові, що, мовляв, у цілого ряду відповідальних товаришів, у зв'язку з останніми подіями, виникли були сумніви і питання, які він мав намір викласти в своїй промові. Але вислухавши вникливу й глибоко мотивовану промову вождя, він вважає, що робити це тепер нема жадної потреби. Більше того, сам факт існування у вищому партійному центрі людей, що мають сумніви, недовір'я він вважає за явище хибне й небезпечне, а свою причетність до них — важкою помилкою. Свій виступ він закінчив сподіванкою, що всі ті товариші, які мали сумніви, тепер так само думають самокритично, як він. Таку, за воркутськими переказами, ролю зіграв на пленумі нібито Постишев.

Це була бомба, неочікувана, оглушлива. Що думали і як себе почували в той момент інші учасники домо-

влення, трудно сказати. Відомо тільки, що відразу після промови Постишева всі вони, як на помах чарівної палички, по черзі виходили на трибуну. Одні з них принизливо каялись і гостро засуджували свої вагання. Інші — Рудзутак, Ейхе, Чубар і хтось із військовиків — навпаки, висловлювались відкрито й відважно. Заявляли, що не розуміють такого принизливого нападу самокритики. Сумніви, бажання переконатися чи політика на даному етапі правильна, самоконтроль і відповідальність перед народом — це не злочин, а обов'язок кожного, а особливо провідного члена партії. Передавали, що особливо блискучу й незалежну промову виголосив В. Чубар, тоді заступник голови уряду СРСР і недавній прем'єр України, член Політбюра ЦК ВКП(б).

Сталін, нібито, всі ці драматичні сцени сприйняв байдуже. Сидів з безстороннім виглядом, курив свою люльку, пускав клуби диму і щось час від часу занотовував у свій бльокнот. Коли після триденної дискусії, або вірніше, партійної сповіді й самокритики більшости, Сталін вийшов на трибуну, щоб зробити підсумки — заля завмерла. Всі чекали рішучого сталінського осуду виявлених «грішників». Але, на загальне здивування, Сталін говорив спокійно, навіть без властивих йому шпильок і брутальностей. Говорив про зовнішніх і внутрішніх ворогів, про впливи капіталістичного оточення, про небезпеку з боку троцькістів та інших опозиційних груп, які в своїй боротьбі проти генеральної лінії партії поєднуються навіть з інтервентами та фашистами. Згадував зневажливо Троцького, Рут Фішер, Маслова, Макса Істмена та інших супротивників, що були поза його владою. Говорив також про недоліки в партійній праці, про нечутливість високих партійних керівників до низових і рядових членів партії і побіжно, ніби між іншим, навів приклад такої нечутливости керівництва в київській парторганізації до «рядового члена партії товариша Николенко». Далі він зупинився на деяких практичних, але другорядних питаннях партійного і радянського життя, які нічого не

мали спільного з тим, що хвилювало переважну більшість учасників пленуму. Ні догани, ні тону злоби, ні погроз на адресу викритих домовників чи сумнівників. Тільки перед закінченням промови Сталін поблажливо, а місцями, здавалось, ніби запобігливо, нагадав про них. І згадав ніби між іншим, як про епізод, що його мало цікавить, але, проте, характеристичний. Він висловив глибоке признання всім товаришам, що виступали на пленумі з виявом щирої тривоги за долю радянської влади. І якщо, мовляв, у декого перед пленумом були якісь сумніви і недовір'я до тих чи інших практичних заходів вищого партійного керівництва, то тепер, у процесі відкритої дискусії, ми, мовляв, прийшли до повного взаємозрозуміння і взаємодовір'я й наша єдність стала ще міцніша.

Таким чином, пленум, який починався з конспіративними небезпечно-запальними плянами, закінчився зовні ніби щасливо. Ухвалили, як належало, низку постанов: про виключення з партії Бухаріна й Рикова, про внутріпартійну демократію, про таємне голосування, про перебудову партійної роботи, відповідно до нової конституції і нарешті, встановили детальні вказівки «про засоби ліквідації троцькістських та інших дворушників», тобто, санкціонували сталінські методи і пляни масового терору.

Пленум закінчено, делеґати роз'їхалися. Але чи переконались вони в процесі дискусії, що знищення Бухаріна, Рикова та їх послідовників є справді акт політичної мудрости й моральної чистоти? Чи були вони впевнені, що єжовська «таблиця про ознаки» не проковтне тепер і їх? Чи повірили вони в миролюбний тон промови Сталіна? Цього ми не знаємо.

Відомо тільки, що після пленуму Сталін негайно підступно і жорстоко розправився з усіма безпосередніми й посередніми учасниками відомого вже нам «таємного домовлення». Всі, хто мав відвагу брати під сумнів справедливість масового терору, проявити тривогу, не повірити голословному твердженню Єжова про злочини Бухаріна й Рикова, хто бодай заїкнувся

про ґарантії законности і т. ін., — *всі були знищені.*

Така воркутська версія, що пояснювала причину загибелі після пленуму ЦК ВКП(б) у лютому-березні 1937 року П. Постишева і більшости членів ЦК. Трудно обстоювати категорично вірогідність цієї версії. Майбутні дослідники, що матимуть доступ до джерел пленуму й тодішнього НКВД, або підтвердять, або відкинуть її. Але в цей час вона видається нам найвірогіднішою.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Падіння П. Постишева обумовлене двома причинами: а) незадовільною, з погляду Сталіна, практичною політикою Постишева в Україні, тобто недостатньою його імперсько-нівеляційною акцією, особливо від кінця 1935 року; б) його активною співучастю у «змові недовірливих», у змові тих, що сумнівалися, їдучи на лютнево-березневий пленум ЦК 1937 року.

Усього через одинадцять днів після пленуму Постишева було вже усунено з посади секретаря ЦК КП(б)У, виведено зі складу ЦК і Політбюра, оскаржено в смертних гріхах потурання троцькістам і націоналістам, понижено в партійній гієрархії до керівника провінційної обласної організації, а через рік, за ще новими обвинуваченнями, виключено з партії і викинено з політичного життя взагалі. Єдиною «нагородою» від Сталіна Постишеву за його майже зрадницьку ролю щодо товаришів із «змови недовірливих», — яка в значній мірі допомогла Сталінові одержати перемогу на пленумі, — було те, що формально Постишева, можливо, не було арештовано й розстріляно, як більшість учасників пленуму. Але його було позбавлено всіх високих партійних ранґів, ізольовано від суспільства і йому, оганьбленому та всіма забутому, було дозволено вмерти в одній з лікарень, можливо, навіть, Москви.

ПОСТСКРИПТУМ, ЯК СУЧАСНИЙ КОМЕНТАР

Після написання цієї статті минуло майже три десятки років. За цей час у суспільно-політичному житті СРСР сталися великі зміни. Відбувся XX з'їзд КПРС, на якому Хрущов виголосив свою відому викривальну промову. Сталіна скинено з п'єдесталу непомильного вождя й викрито його злочини. Регабілітовано численні Сталінові жертви, в тому й П. Постишева. Останньому, в Харкові, в місті його справжніх антиукраїнських злочинів, поставили навіть пам'ятник. Його ім'я в суперлятивах занотовано в усіх енциклопедіях СРСР, а зокрема — в УРЕ. Про нього написано чимало статтей. Українською мовою, в Києві 1967 року, видано досить солідний нарис про життя і діяльність П. Постишева.[37]

Але характеристично, що всі нові публікації нічого нового не додають до відомих нам фактів і не розкривають загадки падіння Постишева та його сучасників. Е. Рівош для свого нарису, як зазначає в передмові, «широко використав матеріяли з'їздів і конференцій КПРС і КП України, а також документи багатьох архівів і музеїв», але проблему падіння Постишева й масового терору 1937-1939 рр. зовсім замовчав. Про життєвий фінал Постишева лише в кількох словах сухо й лаконічно написав: «Життя Павла Петровича Постишева обірвалось у грудні 1940 року». Як, де, з якої причини обірвалося на 53 році це життя читач не довідається. Отже виходить, що багатющі матеріяли з'їздів і конференцій та документи архівів і музеїв авторові нарису були потрібні для того, щоб заховати правду, щоб дезінформувати читача, щоб відвести його від основної проблеми в біографії Постишева та його сучасників — за що, де і при яких обставинах його було знищено.

---

[37] Е. Рівош, **Павло Петрович Постишев**, Київ, 1967, стор. 214.

Дещо конкретніше і ясніше про кінець життя Постишева подає УРЕ — Українська Радянська Енциклопедія — том 11, стор. 419. Там читаємо: «Постишев зазнав репресій внаслідок необґрунтованих звинувачень за часів культу Сталіна». Я у своїй статті обережно писав, що Постишева було «ізольовано від суспільства», що рівнозначне арештові. УРЕ ясніше підтверджує це моє припущення. Приймаю його, як і приймаю також компетентну вказівку УРЕ на дату смерти Постишева — 10.XII 1940 року, замість довільно поданої в мене — осінь 1939.

Але найбільшою сатисфакцією для моїх досліджень і припущень, щодо долі Постишева, його ролі й подій на лютнево-березневому пленумі ЦК 1937 року, була т.зв. «таємна доповідь» М. Хрущова на XX з'їзді партії 1956 року. При писанні своєї доповіді М. Хрущов мав до свого розпорядження всі архіви НКВД і неопубліковані матеріяли лютнево-березневого пленуму. Тому його доповідь і матеріяли, в якій він їх опублікував, мають джерельне значення. Я дозволю собі дещо з того зацитувати. Насамперед, був Постишев арештований і розстріляний чи ні? Про це Хрущов недвозначно твердив так:

> «Ми розглянули й регабілітували Косіора, Рудзутака, Постишева, Косарева та інших. З якої причини їх було заарештовано і засуджено до розстрілу? Матеріяли, що їх ми перевірили, вказують, що підстав для цього не було».[38]

З цього ясно видно, що Постишева не тільки було арештовано, а й розстріляно. Це вносить істотне доповнення і зміну в мої кінцеві твердження, де я, за

---

[38] Цитую за текстом: Речь Хрущева на XX съезде партии, «Новое русское слово», Нью-Йорк, 20 березня 1976, стор. 4 (переклад мій).

відсутністю певних даних, писав непевно і двозначно: «формально Постишева, можливо, не було арештовано й розстріляно, як більшість учасників пленуму» і що «йому, оганьбленому та всіма забутому, було дозволено вмерти в одній з лікарень, можливо, навіть, Москви».

Вважаю за потрібне також відзначити, що промова Хрущова несподівано підперла першоджерельно мою воркутську версію про існування на лютнево-березневому пленумі 1937 року «змови сумнівників», про участь і ролю в цій «змові» Постишева. Факти, що їх подав Хрущов у своїй доповіді, переставили мою «воркутську версію» і статтю в цілому з позиції гіпотези в позицію джерельно обґрунтованої тези. Це, до речі, відразу визнав відомий у 50-их роках російський публіцист і радянознавець Борис Ніколаєвський. Коли моя праця про Постишева вийшла 1954 року окремою публікацією в англійському перекладі The Fall of Postyshev у виданні Research Program on the U.S.S.R., N.Y., то він зустрів її гостро критичним коментарем.[39] Але як через два роки появилася промова Хрущова, де були документи й матеріяли, які виразно трактували питання подій 1937 року й долі Постишева в тому ж аспекті, що їх ставив я в своїй статті, більше того, сенсаційні, публікації Хрущова поглиблювали і обґрунтовували мої твердження, то Б. Ніколаєвський відразу визнав свою помилку. Редаґуючи публікацію промови Хрущова англійською мовою, він у джерелах до неї подав і мою статтю, як дослідження, що попередило джерельну публікацію і твердження Хрущова.

Щодо подій на лютнево-березневому пленумі ЦК 1937 року і ролі Постишева, то Хрущов у своїй промові ясно говорив:

———————

[39] Б. Н-ский, Из истории ежовщины: Падение Постышева, «Социалистический вестник», Нью-Йорк, грудень 1954, стор. 237-240.

«На лютнево-березневому пленумі ЦК 1937 року багато членів справді *сумнівалися* (підкреслення моє — Г. К.) чи правильно взято курс на репресії, мотивуючи це боротьбою з „дворушництвом". Товариш Постишев дуже влучно висловив ці сумніви. Він сказав: „Я роздумував: суворі роки боротьби пройшли, члени партії, що відійшли від основної партійної лінії і пристали до табору ворогів — розбиті; за партію боролися здорові елементи. Це були роки індустріялізації і колективізації. Я ніколи не вважав за можливе, щоб після такої суворої доби могло трапитись, щоб Карпов і подібні до нього люди опинилися в стані ворогів (Карпов був працівником українського ЦК і Постишев добре знав його — М.Х.). А. тепер, згідно з якимось свідченням, виходить, Карпова завербували 1934 року троцькісти. Я особисто не вірю, що 1934 року чесний член партії, який пройшов довгий шлях боротьби проти ворогів за партію і соціялізм, опинився б раптом у таборі ворогів. Я не вірю цьому... Це дивно "».[40]

Цілком ясно, що це та промова Постишева, про яку я говорю в моїй «воркутській версії», це та промова, якою він, з доручення сумнівальників, розпочинав пляновану дискусію на лютнево-березневому пленумі ЦК 1937 року. І це, треба думати, те найдраматичніше місце, на якому його Сталін перервав своєю реплікою, створивши психологічне замішання в оратора і, як вислід — перебудова промови й капітуляція. Отже, мені приємно ствердити, що попри ті чи інші гіпотетичні помилки й неточності, основна теза моєї праці про Постишева витримала пробу часу. Підперта автентичними документами і фактами з «таємної доповіді» Хрущова — вона стала

40. Речь Хрущева на XX съезде партии, «НРС», Нью-Йорк, 19 березня 1976.

твердою тезою, яка, сподіваюся, штовхає і штовхатиме дослідників до поглиблення і завершення поставленої проблеми.

1954; 1982

УКРАЇНСЬКЕ ВІДЛУННЯ ВБИВСТВА С. КІРОВА

(Київський центр «Терористів-білоґвардійців»)

18 грудня 1934 року всі центральні радянські українські й російські газети подали сенсаційне повідомлення, що в м. Києві органи НКВД розкрили, а воєнна колеґія Верховного Суду Союзу РСР розглянула і засудила до розстрілу український центр терористів-білоґвардійців. Це повідомлення настільки важливе, що його варто навести повністю. В українському перекладі з «Правди»[1] воно звучить так:

«ВИРОК ВОЄННОЇ КОЛЕҐІЇ
ВЕРХОВНОГО СУДУ СОЮЗУ РСР У МІСТІ КИЄВІ
В СПРАВІ ТЕРОРИСТІВ-БІЛОҐВАРДІЙЦІВ

13-15 грудня ц.р. виїзна сесія воєнної колеґії Верховного Суду Союзу РСР під головуванням тов. Ульріха В.В., у складі членів колеґії т.т. Ричкова Н.М. і Ґорячова А.Д., розглянула в м. Києві справи: 1) Крушельницького А.В., 2) Бачинського Ю.А., 3) Крушельницького І.А., 4) Крушельницького Т.А., 5) Сказинського Р.Ф., 6) Лебединця М.М., 7) Шевченка

[1] «Правда», 18 грудня 1934 р.

І.Р.,[2] 8) Карабута А.Ю., 9) Сидорова П.І., 10) Мисика В.О., 11) Левицького В.І., 12) Скрипи-Козловської А.І., 13) Косинки-Стрільця Г.М., 14) Фальківського Д.Н., 15) Оксамити М.Г., 16) Щербини А.Г., 17)Терещенка І.П., 18) Буревія К.С., 19) Ковалева Л.Б., 20) Гельмера-Дідушка П.Ф., 21) Влизька О.Ф., 22) Финицького А.І., 23) Дмитрієва Є.К., 24) Богдановича А.А., 25) Бутузова П.І., 26) Бутузова І.М., 27) П'ятниці В.В., 28) Блаченка Я.П., 29) Ступина Г.К., 30) Польового Д.І., 31) Хоптяра І.О., 32) Борецького П.Н., 33) Лук'янова-Свєчезарова Л.І., 34) Проценка Г.Н., 35) Півненка К.І., 36) Матяша С.Я., 37) Лященка А.К., — обвинувачених в організації терористичних актів проти працівників радянської влади.

Суд установив, що більшість оскаржених прибула до СРСР через Польщу, а частина через Румунію, маючи за завдання виконати на території УРСР ряд терористичних актів.

Під час арештів у більшости обвинувачених забрано револьвери і ручні ґранати.

Керуючись ухвалою Президії ЦВК Союзу РСР від 1 грудня ц.р. і ст. 54-8, 54-11 КК УРСР, виїзна сесія воєнної колеґії Верховного Суду Союзу РСР присудила: 1) Сказинського Р.Ф., 2) Крушельницького І.А., 3) Крушельницького Т.А., 4) Лебединця М.М., 5) Шевченка Р.І., 6) Карабута А.Ю., 7) Сидорова П.І., 8) Косинку-Стрільця Г.М., 9) Фальківського Д.Н., 10) Оксамита М.Г., 11) Щербину А.Г., 12) Терещенка І.П., 13) Буревія К.С., 14) Влизька О.Ф., 15) Дмитрієва Є.К., 16) Богдановича А.А., 17) Бутузова П.І., 18) Бутузова І.М., 19) П'ятницю В.В., 20) Блаченка Я.П., 21) Польового Д.І., 22) Хоптяра І.О., 23) Борецького П.Н., 24) Лук'янова Л.І., 25) Півненка К.І., 26) Проценка Г.Н., 27) Матяша С.Я., 28) Лященка А.К. — до розстрілу.

---

[2] Тут очевидно друкарська помилка: мусить бути Р.І.

Майно всіх — конфіскувати.

Присуд — виконано.

Справи Крушельницького А.В., Бачинського Ю.А., Левицького В.І., Скрипи-Козловської А.І., Мисика В.О., Ковалева Л.Б., Гельмера-Дідушка П.Ф., Финицького А.І., і Ступина Г.К. — воєнна колеґія Верховного Суду СРСР, з огляду на вияснені нові обставини, ухвалила спрямувати на дослідження».

Отакий собі документ тієї доби. Щоб з'ясувати чи справді така організація «терористів-білоґвардійців» існувала, в склад якої входила значна кількість відомих українських письменників, учених і культурних діячів, потрібно бодай коротко зупинитися на тій головній події, що спричинила цей, і подібні до нього, вироки. А подія була така: 1 грудня 1934 року, в Ленінграді, молодий інженер, член партії і член Комісії партійного контролю Ленінградського обкому ВКП(б) Л.Б. Ніколаєв, у приймальні обкому партії, пострілом з револьвера вбив секретаря Ленінградського обкому партії, члена Політбюра і члена ЦК ВКП(б) Сергія Кірова. Офіційне урядове повідомлення про цю надзвичайну подію, опубліковано в «Правді» за 2 грудня 1934 року, звучало (скорочено) так:

«ЦК ВКП(б) з великим смутком повідомляє партію, робітничу клясу й усіх трудящих СРСР і працюючих усього світу, що 1 грудня, в Ленінграді, від зрадницької руки ворога робітничої кляси, згинув видатний діяч нашої партії... — секретар Центрального і Ленінградського комітетів ВКП(б), член Політбюра ЦК ВКП(б) товариш Сергій Миронович Кіров.

ЦК ВКП(б)».

Того ж дня, 1 грудня 1934 року, як прийшла вістка про вбивство Кірова, відбулося негайне засідання Президії ЦВК СРСР, на якому було ухвалено історичну постанову, що фактично узаконила початок масового

терору. Основні пункти тієї постанови наказували:

> «1) Слідчим органам вести справи звинувачених у готуванні чи в виконанні терористичних актів — прискореним порядком.
>
> 2) Судовим органам не затримувати виконання вироку вищою мірою кари через заходи злочинців даної категорії про помилування, бо Президія ЦВК Союзу РСР не вважає за можливе приймати на розгляд такі заяви.
>
> 3) Органам НКВД виконувати присуд до вищої міри покарання, щодо злочинців названої вище категорії, негайно після оголошення судових вироків».[3]

Оце і був той лиховісний закон від 1 грудня 1934 року, керуючись яким органи НКВД розпочали всесоюзний терор, що відомий під загальною назвою «Кіровські розстріли». Так блискавично було створено зовні ніби законну основу терору. 4 грудня «Правда» повідомила про розкриття й арешти двох великих груп «терористів-білоґвардійців»: по Ленінградській області група в складі 39 осіб, по Московській — 33 особи. Справи обох цих груп було передано на розгляд воєнної колеґії Верховного Суду Союзу РСР.[4] 6 грудня 1934 р. воєнна колеґія Верховного Суду СРСР вже опублікувала вирок про розстріл цих двох груп.[5] 8 грудня нову групу жертв у складі 12 осіб було передано на «розгляд» воєнної колеґії,[6] котра через два дні вже оголосила вирок про розстріл. За цими першими групами пішли розстріли «терористів» майже по всіх містах Радянського Союзу. Але групу зі справжнім убивцею Кірова Леонідом Ніко-

---

[3] «Правда», 4 грудня 1934 р. В Президиуме ЦИК Союза ССР.

[4] Там же.

[5] «Правда», 6 грудня 1934 р.

[6] «Правда», 8 грудня 1934 р.

лаєвим було розстріляно тільки наприкінці грудня 1934 року.[7]

Отже, розстріл 16 чи 17 грудня 1934 року українського «центру терористів-білоґвардійців», як і всі інші розстріли того часу, був наслідком убивства в Ленінграді С. Кірова. Неминуче в читача виникне питання: невже це вбивство такої ваги, що треба було відплатно вбити тисячі людей? За що ж було вбито Кірова? На цю й досі загадкову тему існує вже велика література різними мовами світу. Але й досі не встановлена остаточно причина цього вбивства. Існує кілька версій цієї події. Була спроба російської еміґраційної націоналістичної організації НТС (Національно-Трудовий Союз) це вбивство привласнити собі, як вияв своєї організаційної акції. Але ця спроба настільки безпідставна, я сказав би, спекулятивно-наївна і нерозумна, що їй не варто й приділяти уваги. В СРСР, особливо серед мешканців багатомільйонових концтаборів ходило кілька версій, які в більш чи менш серйозному пляні пробували пояснити цю подію. Один із в'язнів радянських концтаборів, в еміґраційному журналі російських соціялдемократів «Социалистический вестник»[8] подає кілька версій убивства Кірова, що побутували серед в'язнів. Перша версія вийшла очевидячки з лав зінов'євської опозиції. Ніколаєв, мовляв, як член ВКП(б) належав до зінов'євської опозиції. Після перемоги сталіністів його було викинено з партії. Він двічі апелював про поновлення в партії і двічі партійна контрольна комісія, за вказівками Кірова, відхилила його апеляцію. Засмиканий і розлючений несправедливим ставленням до себе, він з почуттям помсти пішов 1 грудня в обком

---

[7] «Правда», 30 грудня 1934 р. Приговор по делу «Ленинградского центра» во главе с Катылыновым, Шацким, Румянцевым... Николаевым и др.».

[8] В. Усиновский. Немного скромности, господа. «Социалистический вестник» No. 11, листопад 1948 р.

партії і вбив Кірова як головного винуватця своїх переслідувань.

Версія друга. Убивство Кірова організував і здійснив (руками своїх агентів) сам Сталін. «Кіров був найпопулярніший і найвпливовіший член ЦК... Він без сумніву був небезпечний для Сталіна як можливий конкурент».[9]

Обидві ці версії, тільки в дещо модернізованій формі, з'явилися недавно в щойно опублікованій книжці спогадів колишнього відповідального працівника НКВД, що заховався під псевдонім Олександер Орлов,[10] що втік з СРСР після еспанської авантюри Сталіна 1938 року.[11]

Обидві ці версії, на мою думку, не витримують критики. Перша версія , що вбивство Кірова це помста зінов'євської опозиції, без сумніву інспірована НКВД. Пізніше вона, як відомо, зіграла основну ролю в провокаційних московських процесах. Друга версія, що Сталін сам «змахнув» з дороги Кірова як небезпечного конкурента, на мій погляд, позбавлена всякого реаль-

---

[9] Там же.

[10] Orlov Alexander. The Secret History of Stalin's crimes, New York, Random House, 1953, 366 pp.

[11] Факти й арґументації, що їх подає О. Орлов, мені дуже нагадують думки й арґументації В. Кривицького, викладені в його книжці «На таємній службі в Сталіна», що вийшла англійською мовою 1939 року.

W.G. Krivitsky. In Stalin's Secret Service: An expose of Russia's secret policies by the former chief of the Soviet intelligence in Western Europe. New York and London, Harper & Brothers, 1939, 273 pp.

В. Кривицький знав особисто багато фактів, але чомусь на всіх його міркуваннях лежить тавро здогадів і припущень. І це, мабуть, обережний Кривицький робив свідомо. Треба думати, що конкретних фактів у справі Кірова він не знав. Ще менше в справу Кірова був утаємничений О. Орлов. Тому факти Кривицького в переказі Орлова не стали глибшими і переконливішими.

ного ґрунту. Хто уважно стежив тоді за внутріпартійним життям, за діяльністю Сталіна та його апарату, хто уважно й тепер прочитає статті та виступи Сталіна й Кірова, для того цілком ясним стане, що Кіров, з його меншою ніж у Сталіна загальною і політичною культурою, з його не таким уже й високим авторитетом серед керівних кадрів партії, був усього лише слухняним і виконавчим апаратчиком Сталіна. Щоб замінити Зінов'єва на становищі секретаря Ленінградського обкому ВКП(б), для Сталіна зовсім не потрібний був діяч культурою і політичним авторитетом рівний Зінов'єву. Йому потрібний був тільки слухняний, суворий і послідовний виконавець його наказів. Таким був Кіров. І в Сталіна не було підстав бути незадоволеним. Досі ніхто не опублікував ні одного документу чи незаперечного факту, який би свідчив про будь-який конфлікт між Кіровим і Сталіним. Отже, говорити про Кірова як про небезпечного конкурента Сталіна нема жадної підстави. Правда, прихильники версії убивства Кірова Сталіним як «свого небезпечного конкурента», після публікації «секретної промови» М. Хрущова 24-25 лютого 1956 року,[12] в якій він згадав і про темну історію вбивства Кірова, вважають, що думки Хрущова цілком підтверджують їхню версію. Зокрема цей погляд ліг в основу статті такого солідного публіциста як Б. Ніколаєвський.[13] У своїй статті «Сталін і вбивство Кірова»[14] Б. Ніколаєвський порушує дуже багато прецікавих внутрішніх і зовнішніх проблем політики Сталіна в добу терору, але на основне питання «Сталін і вбивство Кірова» відповідь дана дуже непереконлива.

---

[12] The New York Times, June 5, 1956, page 14, column 3-4, The Kirov Purges.

[13] Б. Николаевский. Сталин и убийство Кирова. «Социалистический вестник», Нью-Йорк, 1956, No. 5, стор. 91-94; No. 10, стор. 185-188; No. 12, стор. 239-243.

[14] Там же.

Авторові не вдалося знайти ні одного справжнього документу, який би переконливо підтвердив, що Сталін рукою Ніколаєва вбив Кірова *«як свого небезпечного конкурента»*. Свої міркування про «тривалий дуель між Сталіним і Кіровим», що закінчився вбивством останнього аґентами Сталіна, Б. Ніколаєвський опирає виключно на давній (з грудня 1936 року) анонімній інформації, що її викладено в так зв. «Листі старого більшовика».[15]

До цього «Листа старого більшовика» треба ставитись обережно і дуже критично. Будувати на ньому категоричні твердження, думаю, не можна. Тому, в загальному дуже цікаві міркування Б. Ніколаєвського ми сприймаємо як його особисті гіпотези, але не як докази.

Жадних, звичайно, не тільки доказів, а й вказівок на «політичний дуель між Сталіним і Кіровим», чи фактів про організоване Сталіним убивство Кірова, «як свого небезпечного конкурента», в промові М. Хрущова теж нема. Промова Хрущова ясно поставила тільки одне питання: *Сталін в якійсь мірі був безумовно причетний до вбивства Кірова.* Але чому, з якої причини, і чи саме тільки Кірова йому треба було вбити? — на ці питання опублікована доповідь Хрущова відповіді не дає. Це залишається нез'ясованим і досі. Гіпотеза Б. Ніколаєвського про «новий плян», про «нову політику» Кірова, яка, нібито, йшла наперекір Сталіновій, про його (Кірова) безперервну, з 1930 року починаючи, опозицію до основних питань внутрішньої і зовнішньої політики Сталіна, про його підтримку Бухаріна тощо, залишається й досі не підтвердженою жадними документами й фактами. М. Хрущов, після багатьох натяків про причетність Сталіна до вбивства Кірова зробив таке загальне зауваження:

---

[15] Как подготовлялся московский процес (Из письма старого большевика). «Социалистический вестник», грудень 1936, стор. 20-23, січень 1937, стор. 17-27.

«Треба зазначити, що й до цього часу багато обставин убивства Кірова залишаються загадковими і нез'ясованими та вимагають ще найуважнішого розслідування».[16]

Не маючи в своєму розпорядженні справжніх архівних матеріялів тієї лиховісної справи, ми не можемо робити ті чи інші категоричні висновки. Ми можемо робити ті або інші припущення чи гіпотези. Викладені вище гіпотетичні версії нас не задовольняють жадною мірою. Тому ми підтримуємо третю версію, яка в свій час була дуже розповсюджена в Радянському Союзі й яку, на наш погляд, дуже переконливо підмуровують свідчення сучасників кіровських подій. Ця версія стверджує, що Кірова вбито всього-на-всього на романічному ґрунті. Л. Ніколаєв, здібний інженер і одночасно член Ленінградського губкому комсомолу, вчасно «відірвався» від зінов'євської опозиції й щасливо пристосувався в нових умовах. Його обирають членом обкому партії і, навіть, членом Комісії партійного контролю обкому. Дружина Ніколаєва, що славилася красою, працювала також відповідальною співробітницею обкому партії, тобто, працювала в секретаріяті Кірова. Між нею і новим всемогутнім вельможею Ленінграда, зав'язуються ближчі стосунки. Зачеплений образою, Ніколаєв спробував поговорити з дружиною. Дружина спочатку заперечувала, але, піймана на крутійстві, перейшла в наступ. Вона заявила, що, поперше, вона не рабиня і їхнє подружжя не є вічне; подруге, що її стосунки з Кіровим, це її особиста справа і вона пропонує більше цього питання не ставити. Зраджений Ніколаєв вирішує піти на розмову до самого Кірова. Зустріч обох суперників відбулася на початку листо-

---

[16] The New York Times, June 5, 1956, page 14, column 3-4, The Kirov Purges.

пада 1934 року. Чим кінчилась ця розмова, як себе тримав Кіров, що сказав Ніколаєву, — все залишилось таємницею. Всі ближні рідні знали про цю візиту й про родинну трагедію Ніколаєва. Але він ні з ким про це не говорив. Він тільки з того часу став похмуро-мовчазним і замкненим у собі. Ця схована озлобленість вибухнула особистою помстою над всесильним спокусником — пострілом 1 грудня 1934 року в Смольному.

Таку майже банальну історію вбивства Кірова автор цих рядків почув уперше 1936-38 рр. у воркутському концентраку від кузена Леоніда Ніколаєва, теж на прізвище Ніколаєв, що був засуджений на 10 років. Цю версію, як правдиву, підтверджували багато інших засуджених у справі Кірова, в тому й брат Катилинова, що теж мав 10 років і працював слюсарем на водопомпній станції. Цю версію автор цих рядків опублікував ще 1949 року в статті «За що було вбито Кірова?»[17] Два роки пізніше цю версію, в дещо іншій редакції опублікував відомий публіцист, професор А. Авторханов, у згадуваних вже нами нарисах «Упокорення партії».[18] Ще 1946 року в американській політичній літературі зустрічаємо згадку про романічну основу голосної справи Кірова. Маємо на увазі книжку американського дослідника Фредеріка Шумена «Радянська внутрішня і зовнішня політика». На сторінці 259 читаємо: «Ходять чутки, що Кіров був у любовних зв'язках з дружиною Ніколаєва».[19]

Ми маємо дані, що ця версія ходила в колах політичної еміґрації в Празі ще в другій половині тридцятих

---

[17] Б.П. За що було вбито Кірова? «Вперед», ч. 1, Лондон, квітень 1949, стор. 11-12.

[18] А. Авторханов. Покорение партии. Убийство Кирова. «Посев», 15 жовтня 1950 р.

[19] Frederick L. Schuman. Soviet Politics at Home and Abroad. New York, A.A. Knopf, 1946, стор. 259.

років, тобто десь відразу після вбивства Кірова. Правдивість цієї версії підтвердив такий авторитетний свідок того часу, як Едуард Дуне. Це колишній активний діяч опозиційної групи Демократичного централізму (група Сапронова, Смірнова та інш.), один з п'ятнадцятьох, що підписали знамениту «Плятформу ДЦ (Демократичного централізму)» ще 1926 року, довгорічний в'язень сталінських тюрем і концентраків, що випадково, під час Другої світової війни висмикнувся на Захід. Умер 21 січня 1953 р. в Парижі.[20] В листі до автора статті «За що було вбито Кірова» він писав:

> «Моя дружина працювала консультантом ЦВК СРСР, а пізніше — на тій же посаді в ЦКК ВКП(б)... В „Кіровські дні" вона переказувала мені те саме (за інформацією Сольца[21]), що й ви пишете. Дружина Ніколаєва працювала секретарем Кірова й атентат стався на ґрунті ревности. Офіційна версія викликана політичними міркуваннями і мінялася декілька разів (іноземне консульство, троцькісти, зінов'євці)».[22]

На підставі всіх цих свідчень і фактів ми вважаємо, що найправдоподібніше вбивство Кірова сталося на чисто особистому романічному ґрунті. Жадна політична партія, група чи опозиція, жадне «іноземне консульство» чи щось подібне не стояли за спиною вбивці. Жадної політичної змови тут не було. Тільки тому слідчі органи довго не могли офіційно визначити політичне обличчя вбивці. У своїх повідомленнях вони ввесь час плуталися між білоґвардійськими терорис-

---

[20] Р.А. Памяти Э.М. Дуне. «Социалистический вестник», No. 2-3 , Нью-Йорк, лютий-березень, 1953 р.

[21] А. Сольц (1872-1945) — старий більшовик, член ЦК ВКП(б) і голова ЦКК (Центральної Контрольної Комісії) ВКП(б).

[22] Лист Едуарда Дуне зберігається в архіві автора цієї статті.

тами, аґентами іноземних розвідок, троцькістами й зінов'євською опозицією. Так фактично політичні мотиви атентату залишилися нез'ясованими до кінця терору 1938 року. І це цілком зрозуміло: їх не можна було чітко визначити, бо їх у природі не було. Це був акт особистої помсти ображеного і зрадженого мужа.

Але тоді виникає настирливо питання: як же погодити цю версію з недвозначним натяком Хрущова про причетність Сталіна до вбивства Кірова? Наша відповідь на це така: ще 1929 року в зв'язку з розстрілом Блюмкіна[23] Л. Троцький писав:

> «Сталіну залишається одне: спробувати провести між офіційною партією й опозицією криваву рису. Йому потрібно до зарізу пов'язати опозицію з замахами, з готуванням збройного повстання... Ось чому, після заслання вождів опозиції, треба з певністю *очікувати спроб сталінської кліки так чи інакше втягнути ту чи іншу ніби опозиційну групу в авантюру, а на випадок невдачі — зфабрикувати чи підкинути опозиції «замах» або «воєнну змову»*.[24]

Ця ніби між іншим висловлена думка Л. Троцького насправді стала пророчою. Сталін у своїй боротьбі зі справжньою й уявною опозицією, прагнув за всяку ціну завершити її терором. Він мабуть з 1930, а особливо після «справи Рютіна»[25] 1932 року, скажено шукав зовні солідної причини для початку своєї кривавої акції. Для

---

[23] Блюмкін — відповідальний співробітник іноземного відділу ҐПУ. З наказу Сталіна, 1929 року, його було розстріляно за побачення з щойно висланим з СРСР Троцьким у Константинополі й, нібито, за передачу листа від Троцького для опозиції в СРСР.

[24] «Бюллетень оппозиции», No. 1-2, липень 1929, стор. 2.

[25] Див, про це: Б. Николаевский. Сталин и убийство Кирова, «Социалистический вестник», No. 5, 1956, стор 91-94.

того, щоб узаконити масовий терор треба було конче, щоб виник або якийсь «замах», або «воєнна змова», або справжнє вбивство. Довірена аґентура Сталіна, під керівництвом і досі таємної зловісної фігури Поскрьобишева (особистого секретаря Сталіна), запрацювала в усіх напрямках. Уважно вивчався побут та найінтимніші особисті факти життя всіх ближчих до Сталіна вождів. При цьому природно могло постати питання: якщо знадобиться, то кого принести в жертву? Відповідь могла бути тільки одна: принести можна кожного, але обов'язково правовірно-сталінського вельможу, навколо якого виявиться відповідна для «жертвоприношення» атмосфера. Мабуть всі небесні знаки в Кремлі показували, що найзручніші й наліможливіші умови для «терористичного акту» створилися в ленінградському романічному трикутнику: Ніколаєв — його дружина — Кіров. Кіров був, як знаємо, найвидатнішою креатурою Сталіна. Замах на нього рівнятиметься замахові на весь політичний курс Сталіна та його однодумців. Значить, найжорстокіша акція, як відповідь на таке вбивство, буде мотивована і виправдана. Так, треба думати, міг міркувати Сталін. Важливість випадково створеного побутового конфліктного трикутника він, мабуть, оцінив відразу. Він вхопився за цю щасливу ситуацію і дав наказ негайно діяти. Його аґентура вміло і хитро розпалювала особисту драму в цьому трикутнику й пострілом 1 грудня 1934 року в Смольному довела конфлікт до потрібного Сталінові фіналу. В цьому сенсі, і тільки в цьому, Сталін організатор і фактичний вбивця Кірова. З цього ясно, що Сталін з таким же успіхом і холодним розсудом міг убити будь-кого із своїх найближчих помічників. Кірова він убив тільки тому, що той своєю романічною історією створив зручну і відповідну для убивства ситуацію. Найважливіше для Сталіна в цій події те, що реальний факт убивства його найближчого помічника розв'язував йому цілком руки. Вихідний пункт для накреслення «кривавої риси» був визначений. Мета досягнута. Масовий терор почався.

Що важливо підкреслити, терор почався не відразу проти опозиції. Терор насамперед почався проти різних, з погляду НКВД непевних, підозрілих, недавно прибулих з-за кордону, причетних будь-коли до антирадянських акцій і проти так званих українських націоналістів. У спішному порядку аґентура НКВД почала монтувати численні амальгами «терористичних груп», куди зараховували всіх підозрілих і ненадійних. Такою амальгамою й була київська українська група, що їй пришили назву «білоґвардійців-терористів». Чи існувала реально така група, як діюча організація, у пресі не було опубліковано нічого. Про її існування маємо тільки три факти: 1) Відомий вже нам вирок воєнної колеґії Верховного Суду СРСР. 2) Реальних 37 оскаржених, що проходили на так зв. судовій процедурі виїзної колеґії Московського Верховного Суду, з яких 28 було розстріляно, а 9 вислано в концтабори. 3) Єдине опубліковане «признання» 25-річного глухо-німого поета О. Влизька.

Оце і все. Жадних інших доказів ніде, ніколи не було оголошено. Цілковита відсутність правно-мотивованого документу чи факту вже само собою свідчить про мітичність «терористичного центру» й беззаконність судової процедури над ним. Фальшиво і безпідставно звучить твердження з вироку: «Суд установив, що більшість оскаржених прибула до СРСР через Польщу, а частина через Румунію, маючи за завдання виконати на території УРСР ряд терористичних актів.

Під час арештів у більшости оскаржених забрано револьвери і ручні ґранати».

Вже один список засуджених у цій справі розкриває всю брехливість і безпідставність такого обвинувачення. З 37 засуджених 23[26] — це або загально відомі

---

[26] 1) М.М. Лебединець, 2) Р.І. Шевченко, 3) В.О. Мисик, 4) В.І. Левицький, 5) Г.М. Косинка, 6) Д.Н. Фальківський, 7) М.Г. Оксамит, 8) А.Г. Щербина, 9) І.П. Терещенко, 10) К.С.

українські письменники, молоді вчені, або рядові культурні та громадські діячі (учителі, кооператори). З них лише М.М. Лебединець, що в початках радянської влади працював у комісаріяті закордонних справ і, як дипломат, звичайно офіційно не раз переїздив кордон, і 25-річний поет Олекса Влизько, що офіційно, за дозволом і пашпортом радянської влади, здається, 1929 року коротко побував у Німеччині. Ніхто інший з цієї групи за кордоном ніколи не був. Крім цих 23 ще сім оскаржених походили з західніх областей України, що до Першої світової війни належали до австро-угорської держави, а після війни були приєднані до Польщі, Чехо-Словаччини та Румунії. Ці люди справді в різні часи прибули до Радянської України з-за кордону. Але всі вони переважно радянофільські діячі і прибули до Радянського Союзу леґально. Для прикладу подамо кілька біографічних довідок.

Юліян Бачинський — нар. 1870 року. Член Української Радикальної, а пізніше один з основників і теоретиків Української Соціял-Демократичної Партії. Автор книжок «Україна ірредента» (1895), «Українська еміґрація у США» (1914) та інших. Член Української Національної Ради (1918), посол Української Народної Республіки у Вашинґтоні. Наприкінці двадцятих років перейшов на радянофільські позиції й на початку тридцятих років леґально, переїхав в Україну.

Антін Крушельницький — письменник, публіцист, перекладач, педагог, активний діяч Української Радикальної Партії. Активний діяч в добу революції 1917 року й відродження української державности. Міністер освіти в уряді УНР 1919 року. У другій половині 20-тих

———————

Буревій, 11) Л.Б. Ковалів, 12) Д.І. Польовий, 13) І.О. Хоптяр, 14) П.Н. Борецький, 15) Г.Н. Проценко, 16) К.І. Півненко, 17) С.Я. Матяш, 18) А.К. Лященко, 19) Я.П. Блаченко, 20) А.Ю. Карабут, 21) В.В. П'ятниця, 22) А.І. Финицький, 23) Влизько О.Ф.

років перейшов на радянофільські позиції, видавав у Львові великий журнал «Нові шляхи» і «Критику». На початку тридцятих років переїхав леґально, на радянську візу, в Україну з цілою родиною двома синами, Іваном і Тарасом, з донькою і дружиною, теж письменницею і відомою акторкою.

Про П. Дідушка (Гельмера) маємо обмежені відомості. Давній і активний діяч Української Радикальної Партії. Під час Першої світової війни, як офіцер австрійської армії, потрапляє до російського полону. Революцію 1917 року зустрічає як визволення. Відразу переїжджає до Києва й бере активну участь в українському революційному суспільному й культурному житті. 1919 року, як член української делеґації, очоленої проф. М. Грушевським, бере участь у конґресі Другого Інтернаціоналу. Тоді ж повертається в Україну й більше, до дня арешту, ніколи не виїжджає.

Р. Сказинський і А. Скрипа-Козловська теж належали до радянофільської інтеліґенції Галичини й наприкінці 20-их років леґально приїхали в Радянську Україну.

Отже, навіть у світлі цих біографічних даних твердження з «вироку» воєнної колеґії, що більшість цих осіб прибула в Україну «маючи за завдання здійснювати на території УРСР терористичні акти» є абсурдним і нічим не доведеним.

Останні сім осіб,[27] засуджених з цією групою, нам невідомі. Не вдалося встановити, хто вони і що робили. Але якби ці люди мали за собою якісь реальні значущі злочини, то слідчі органи про це напевне повідомили б і не компромітували б себе вигадкою про перехід кордону «з револьверами і ручними ґранатами».

Про провокаційність цієї амальгами свідчить ще такий факт: весною 1934 року арештували трьох моло-

---

[27] Сидоров П.І., Дмитрієв Є.К., Богданович А.А., Бутузов П.І., Бутузов І.М., Ступнн Г.К., Лук'янов-Свєчезаров Л.І.

дих наукових робітників; Костя Півненка, Гната Проценка і Сергія Матяша. Це були недавні аспіранти, колеґи автора цих рядків у науково-дослідному Інституті ім. Шевченка в Харкові. Мабуть на початку листопада 1934 року, автор цих рядків зустрів несподівано на вулиці Харкова К. Півненка. Він розповів, що арештовано їх було на чийсь донос. Обвинувачено в *намірах* створити українську націоналістичну організацію й плянуванні терору. Оскільки в природі не існувало жадних фактів і доказів на це, то після чотиримісячного слідства їх випустили, але зобов'язали покинути Україну. От вони тепер бігають по крамницях, купують потрібні речі й готуються до виїзду. Але не довелося ні йому, ні його товаришам виїхати. Постріл 1 грудня вирішив їх долю. Їх негайно знову арештували. Тепер уже не потрібно було ні доказів, ні фактів. Досить було доносу й припущення. Їх негайно приєднано до монтованої спішно амальгами — групи «білоґвардійців-терористів» і згідно з вироком воєнної колеґії Верховного Суду СРСР — розстріляно.

Таким чином, із усього вищевикладеного, сподіваємось, ясно, що розстріл діячів культури в Києві у грудні 1934 року, серед яких загинуло десять визначних українських письменників, був наслідком запланованого Сталіним «післякіровського» масового терору; що київська група «білоґвардійців-терористів» у природі ніколи не існувала, а була штучно створена слідчими органами НКВД; що така і подібні організації аранжерам терору були потрібні, як димова заслона масового і беззаконного вбивства людей, до яких антинародний апарат Сталіна не мав довір'я; і, нарешті, що вбивство Кірова на романічному ґрунті Сталін використав для своїх політичних плянів — знищення опозиції, усякого інакодумства й утвердження своєї диктатури.

ГРОЗА НАД КИЄВОМ*

(Від «Нової конституції» до самогубства П. Любченка)

1. НОВА КОНСТИТУЦІЯ УРСР

25 січня 1937 року, на початку другого московського процесу, що ввійшов в історію під назвою «Паралельного центру» на чолі з Юрієм Пятаковим і Карлом Радеком, того процесу, де вперше українське питання було поставлено в центрі всієї провокації, у Києві розпочав свою працю Надзвичайний XIV з'їзд Рад України на якому було затверджено нову конституцію УРСР.

Ця конституція була першим важливим юридичним документом реокупації України і перемоги імперсько-централістичної політики Москви. Вона позбавляла Україну навіть тих ілюзорних, зовнішніх прав, адміністративно-господарської незалежности, які вона мала при старій конституції. Загальні конституційні засади ніби не порушувались. Україна, як союзна республіка, поза межами статті 14 конституції СРСР[1] зберігала,

---

* Написано за матеріялами книжки автора «Stalinist Rule in the Ukraine».

[1] Див. Конституция (основной закон) СССР, Гос. Издат. Политической литературы, 1938 р., стор. 19-20.

ніби, за собою всі права суверенної держави.

Придивімось ближче, що залишалося поза межами 14 статті конституції СРСР, і що входило в її межі. Згідно з статтею 45 конституції УРСР, уряд Української Республіки складається із 14 народних комісаріятів (міністерств):[2] 1) харчової промисловости, 2) легкої промисловости, 3) лісової промисловости, 4) земельних справ, 5) зернових і тваринницьких радгоспів, 6) фінансів, 7) юстиції, 8) охорони здоров'я, 9) освіти, 10) внутрішньої торгівлі, 11) внутрішніх справ, 12) місцевої промисловости, 13) комунального господарства і 14) соціяльного забезпечення.

Вже з цього переліку видно, що компетенції уряду союзної республіки зведено до мінімуму і що при цій компетенції суверенність її дуже ілюзорна. Головні і вирішальні галузі господарства і політики, а саме: 1) оборони, 2) закордонних справ, 3) зовнішньої торгівлі, 4) шляхів сполучення, 5) зв'язку, 6) водного транспорту, 7) важкої промисловости, 8) оборонної промисловости, 9) машинобудування, 10) воєнно-морської фльоти і 11) заготівель, — все це, згідно нібито зі союзною домовленістю, яку записано в 14 статтю конституції СРСР, передано в компетенцію загальної Союзної Ради народних комісарів.

Але виявляється, що і ця, злиденна суттю форма суверенної влади союзної республіки, яку усталює 45 стаття конституції, теж фіктивна. Чому? Тому, що згідно з наступною — 47 — статтею цієї нової конституції, народні комісаріяти УРСР є або союзно-республіканські, або республіканські. Це значить, що якась

---

[2] Три установи: а) Уповноважений комітету заготівель СРСР, б) Начальник управління в справах мистецтв, в) Уповноважені загальносоюзних народних комісаріятів, які фактично підпорядковані Москві, але входять на правах республіканських комісаріятів, республіканські — уряди, ми залишаємо на боці.

частина цих 14 міністерств у свою чергу є тільки філіями загальносоюзних однойменних народних комісаріятів, які їх контролюють і яким вони цілковито і бездискусійно підпорядковані.

Скільки ж таких філіялів, тобто фіктивних наркоматів, що не підлягають фактично українському урядові? Стаття 48 нової конституції УРСР вказує, що «До союзно-республіканських народних комісаріятів УРСР належать народні комісаріяти: 1) харчової промисловости, 2) легкої промисловости, 3) лісової промисловости, 4) земельних справ, 5) зернових і тваринницьких радгоспів, 6) фінансів, 7) внутрішньої торгівлі, 8) внутрішніх справ, 9) юстиції, 10) охорони здоров'я».

Що ж залишається в реальній компетенції уряду Української Республіки як держави «суверенної»? Стаття 49 конституції стверджує, що «до республіканських народних комісаріятів належать: 1) освіти, 2) місцевої промисловости, 3) комунального господарства, 4) соціяльного забезпечення». І все. В цьому, власне, ввесь політичний сенс нової «найдемократичнішої» і «найсправедливішої» конституції. Ця конституція, як бачимо, давала єдині суверенні права: доглядати за школами, підтримувати по змозі місцеву промисловість, стежити й наглядати за чистотою кльозетів і вулиць міст, ну і турбуватися в якійсь мірі мільйоновою армією калік, хворих, і старих. Справді, нова конституція УРСР, що її було написано за вказівками і рецептом Сталіна, була достойним завершенням «нового курсу» імперсько-централістичної політики Москви 30-х років.

Чи розумів це, чи бачив трагізм ідеї української радянської державности один із небагатьох серед живих ще її творців і організаторів — Панас Петрович Любченко? Голова Раднаркому УРСР, голова конституційної комісії і головний доповідач проєкту конституції на XIV Надзвичайному з'їзді Рад України, треба думати, це бачив і розумів. Але перед перспективою навіть своєї незабарної особистої смерти він не вважав, що ідея української державности приречена на загибель. Очевидно, конституція, яку він мусів був подати з'їздові

Рад, він вважав явищем часовим і минущим. Її формальний бік, який обрізував права України, як суверенної держави, змінити він був не в стані. Але самий факт схвалення нової конституції, де ще раз перед цілим світом узаконювалась ідея української державности, він вважав глибоко позитивним явищем, що стверджувало незнищимість відродженого українського народу.

У своїй блискучій формою доповіді він, очевидно, цілком свідомо робив наголос саме на це. Насамперед, спираючись на численні дані з господарства, культури і політики в минулому і сучасному, він підкреслив, як незрушиму істину — історичну, економічну і культурну закономірність відродження України, як суверенної держави. Він, ілюструючи силою фактів, нагадав численним делеґатам трагічну дореволюційну історію українського народу — колоніяльну залежність України від Росії і підкреслив з багатозначним наголосом, під грім апльодисментів з'їзду, що ті часи національного і соціяльного рабства України ніколи не повернуться. І якщо тепер Україна входить в єдиний союз з Радянською Росією, то це, мовляв, тільки тому, що її рівність і суверенітет ґарантовано міцно конституцією СРСР.

«Українська Радянська Соціялістична Республіка, як суверенна держава, — говорив він — на основі повної рівноправности добровільно об'єдналася з іншими Радянськими Соціялістичними Республіками в Союзну Державу — Союз Радянських Соціялістичних Республік».

І трохи далі: «Поза межами статті 14 конституції СРСР Радянська Україна здійснює державну владу самостійно, зберігаючи повністю свої суверенні права».[3]

Неодноразово в доповіді, і треба визнати,як для тих

---

[3] «Вісті» ВУЦВК, 26 січня 1937, Київ. Проєкт конституції УРСР. Доповідь П.П. Любченка на XIV Надзвичайному українському з'їзді Рад, 25 січня 1937 р.

умов і часів, з гідною громадською мужністю, він підкреслював велике почуття національної гордости українського народу, який з великими жертвами і труднощами будує впевнено і владно свою незалежну державу. «І це почуття національної гордости народилось у нас разом з народженням Радянської України, суверенної пролетарської держави».[4]

Це був основний ляйтмотив усієї великої доповіді П. П. Любченка. Якщо вилучити чи оминути ввесь той обов'язковий мовно-радянський асортимент, без якого доповідь не можна було виголосити, то було ясно, що доповідач був до фанатизму опанований ідеєю української незалежної держави, яку, користуючись своїм авторитетним становищем, з фанатичною послідовністю вдовблював у голови делеґатів з'їзду. Нема мови, що це все в цілому створювало державницький патос і віру в майбутнє в умовах, здавалося цілковитого безвиходдя і централізму Кремля початку 1937 року.

2. ПІСЛЯ ПАДІННЯ П.П. ПОСТИШЕВА

Після відомого вже нам усунення П. Постишева із становища організаційного секретаря ЦК ВКП(б), наступний смертельний удар Сталін зробив насамперед по вищому командуваню Української військової округи. Командарма першої ранґи Й.Е. Якіра було усунено зі становища командувача Української військової округи і, як повідомляла «Правда» за 11 травня 1937 року, «призначено командувачем Ленінградської військової округи».[5]

---

[4] Там же.

[5] Це переміщення було одночасно пов'язане з великими і симптоматичними переміщеннями у верхах командування Червоної армії, що передувало розстрілові генералітету Червоної армії на чолі з маршалом М.М. Тухачевським.

Тихо, без жадного спеціяльного оповіщення, зник з України багаторічний її кат, начальник НКВД УРСР В.А. Балицький. Спочатку його понизили в становищі до ролі начальника обласного НКВД і перевели, за не перевіреними відомостями, на Далекий Схід, звідки вже він зник у безвість.

27 квітня 1937 року вся радянська преса святково відзначила п'ятиріччя ліквідації літературних організацій і створення уніфікаційного єдиного Союзу Радянських Письменників. З погляду усталення імперсько-централістичної влади Москви ця подія була дуже важливою. Але ще живі і дієві були всі офіційні літературні фігури, що в українській дійсності грали активну ролю в зміцненні «нового курсу». Тому і ця «незвичайна святковість» жадної тривоги у ширших колах суспільства не збудила.

Слідом за цим 27 травня 1937 року в Києві відкрився черговий XIII-й з'їзд КП(б)У.

Зовні нічого не промовляло про напружену серед-

———————

11 травня 1937 року, «Правда», на другій сторінці офіційним комунікатом «В наркомате обороны» повідомила, що на особливій нараді в «наркоматі оборони» «визнано за потрібне утворити у воєнних округах воєнні ради, а в військових частинах — інститути воєнних комісарів».

Одночасно зроблено такі переміщення:

а) «Першим замісником народного комісара оборони призначено маршала СРСР т. Єґорова О.І. Народний комісар оборони звільнив тов. Єґорова з посади начальника Генерального Штабу.

б) Начальником Генерального Штабу РСЧА призначено командарма першої ранґи т. Шапошнікова Б.М.

в) Командарма першої ранґи т. Якіра Й.Е. призначено командувачем військами Ленінградської Військової округи.

г) Маршала Радянського Союзу т. Тухачевського призначено командувачем військами Приволзької Військової округи».

партійну ситуацію і про наступну драматичну розв'язку її. Події з Постишевим, Балицьким і Якіром у тодішніх умовах. Україна за останні чотири роки пережила, як нам відомо, неймовірніші й разючіші події. Почуття страшного і трагічного цілковито притупилося. Тому, зовні, ширші маси народу прийняли це з повною байдужістю.

Що ж особливого приніс XIII з'їзд КП(б)У? З'їзд, як звичайно, вислухав політичний звіт ЦК КП(б)У, що його тепер уже, вперше після диктатури Постишева, знову робив С.В. Косіор. Прослухав спокійну і досить ділову дискусію, схвалив відповідну резолюцію, вибрав новий склад ЦК і Політбюро й на цьому, здавалося однодушно, закінчив свою працю.

Але не дивлячись на зовнішню звичайність і спокій в роботі, матеріяли з'їзду та його ухвали дають підстави відзначити декілька історично важливих моментів і фактів, що трохи в іншому світлі показують ту дійсність у якій відбувався з'їзд.

Поперше, це був останній з'їзд в історії КП(б)У за участю активних діячів української революції і незначних решток органічно-національних кадрів КП(б)У.

Другою особливістю його був, сказати б так, панівний дух українського (саме українського!) радянського патріотизму, що його в останній час з новою силою відродив і регабілітував П.П. Любченко в низці своїх доповідей і статтей. Ця особливість з'їзду насамперед створилася після великого політичного звіту секретаря ЦК С. Косіора.[6] Вступну і найголовнішу частину його доповіді було присвячено історичному оглядові, як він сам формулював «колонізаторської і русифікаторської політики царського уряду» на Україні. Спираючись на багатющі факти історії, економіки,

---

[6] «Правда», 29 травня 1937 р. КП(б)У в борьбе за социалистическую Украину (Из отчетного доклада т. С. Косиора на XIII съезде КП(б)У).

культури України в минулому і сучасному, він з підозрілою підкресленістю вказав на колосальний зріст української економіки і культури в пореволюційну добу. Цей зріст, на думку Косіора, обумовлений з одного боку, *ліквідацією колоніяльної залежности України і русифікаторської політики царського уряду, а з другого — зміцненням української радянської державности.* Ця послідовна акцентація на проблемі колоніяльної залежности, національного поневолення, специфіки української економіки, культури і нарешті української державности, в ті критичні передгрозові дні після лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б) 1937 року, була дуже промовиста.

Третя особливість — це вже відома нам офіційна характеристика злочинів П. Постишева в потуранні троцькістам.

Четверта особливість, ще більш сенсаційна для того часу — необережна спроба П. Любченка регабілітувати боротьбізм,[7] яка на диво не зустріла жадного заперечення на з'їзді. Принаймні тогочасна українська преса не подає про це жадних натяків. Одночасно підкреслено вказувалось на помилки дотеперішнього керівництва (П. Постишев) партії в національному питанні. Це відбилося, і не випадково, навіть у резолюції з'їзду:

«З'їзд констатує..., що в роботі низки організацій КП(б)У за останній час виявилось послаблення уваги до питань національної політики і певна недооцінка важливости цього питання. Це проявилося... в недостатній ще українізації партійних, радянських і, особливо, профспілкових і комсомольських організацій, в недостатньому висуванні більшовицьких українських кадрів на керівну партійну, радянську, господарчу і профспілкову роботу».[8]

---

[7] «Вісті» ВУЦВК, 3 червня 1937 року. Промова П. Любченка.

[8] «Правда», 6 червня 1937 р. Резолюция XIII съезда КП(б)У по отчету ЦК КП(б)У.

Цей наголос на помилки в національному питанні, до того ж у формулюваннях майже дослівно запозичених з давно забутих і заборонених «Тез ЦК КП(б)У про підсумки українізації» 3 червня 1926 року, що їх безпосереднім автором був М. Скрипник,[9] та внесення його в такий важливий документ як резолюція з'їзду і то відразу після падіння Постишева, мало дуже велике політичне значення для скріплення українських, розбитих і стероризованих Постишевим національних сил.

П'ята особливість — це підкреслена однодумність і переємність керівних партійних кадрів України. Обраний на з'їзді Центральний Комітет і Політбюро КП(б)У складалися в більшості із старих членів ЦК і Політбюра. В новий ЦК ввійшли всі ті керівні і відомі діячі, члени старого ЦК, що на час з'їзду не були з тої або іншої причини забрані з України (як В. Чубар, В. Балицький, П. Постишев) або заарештовані (як Ю. Коцюбинський, Й. Якір, М.Н. Демченко, М.В. Голубенко, Я.М. Дудник, Кіллерог, М.В. Михайлик, Мусульбас, Ф.П. Таран та інші).[10]

Але найважливішою шостою особливістю цього останнього з'їзду і традиційного ЦК КП(б)У було те, що на своєму першому пленумі — 3 червня 1937 року — шляхом таємного голосування, всупереч ніби встановленим засадам, він, у вищий керівний штаб партії і ЦК — в Політбюро — обрав: П.П. Любченка, колишнього боротьбіста, що на ліквідаційному з'їзді 1920 року, голосував проти злиття з комуністичною партією; М.М. Попова колишнього меншовика, члена компартії

---

[9] О. Лейтес і М. Яшек «Десять років української літератури» том 2, стор. 293-303. ДВУ, 1928 р., Харків.

[10] Див. особистий склад ЦК і Політбюра КП(б)У, що були обрані на XII з'їзді КП(б)У — «Вісті» ВУЦВКу, 25 січня 1934 року, Харків і на XIII з'їзді КП(б)У — «Вісті» ВУЦВКу, 4 червня 1937 року, Київ.

тільки з 1920 року, автора багатьох праць з історії КП(б)У і революційного руху на Україні, в яких виявив себе послідовним ворогом російського націоналізму й імперського централізму. Раніше ніколи — не був членом Політбюра; С.О. Кудрявцева і І.С. Шелехеса — старих членів ЦК, яких ніколи теж не допускали до Політбюра.

Після всіх подій, що передували з'їздові, а саме: після розстрілу генералітету армії на чолі з маршалом Тухачевським і недавнім членом Політбюра ЦК КП(б)У Й.Е. Якіром, — чи були члени новообраного ЦК, його Політбюро і зформований П. Любченком новий уряд України спокійні й певні за свою дальшу державну діяльність? Чи були вони певні у своїй перемозі і до якоїсь міри незалежності в наслідок ухвал XIII з'їзду, — ми цього не знаємо.

Зовні, перший місяць після з'їзду, було враження, що настало певне відпруження. Але, на жаль, то було трагічно-оманливе враження. То була тиша перед бурею.

3. РОЗГРОМ ЦК КП(б)У І РАДНАРКОМУ УКРАЇНИ

«ОБЛОГА» КИЄВА

На початку 1937 року Сталін зрозумів, що ані Постишев, на якого він покладав великі надії 1933 року, ані той партійний штаб, що після всеукраїнського терору, залишився живий і діяльний на Україні, завершити плян, що його накреслила відома вже нам ухвала ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 року, — не здібні, не в силі. Для цієї фінальної, а тому особливо жорстокої і кривавої, операції потрібні зовсім нові і свіжі люди. І то такі, які б не були обтяжені ні пересудами традицій, ні культурно-психологічною єдністю з народом, ні моральними забобонами. Викривши причетність Постишева і всього основного керівного штабу України до «змови недовірливих» на лютнево-березневому пленумі, він,

мабуть, відразу вирішив, що настав дуже зручний час змести ввесь цей «людський хлам»[11] і звільнити місце для свіжих, необтяжених традиціями і моральними забобонами сил, що здібні виконати його завдання до кінця.

Ухвала диктатора була, очевидно, цілком певною: ввесь Центральний Комітет і Політбюро КП(б)У, весь уряд, вся керівна верхівка України повинні бути знищенні. Тому саме його вже не цікавило ні перегрупування керівних фігур, ні особистий склад майбутніх керівних органів партії й уряду УРСР, ні ті чи інші пляни, що їх вони накреслювали. Він знав, що все це, згідно з його ухвалою, піде «на смітник», як відпрацьовані і непотрібні відпади. Тільки цим і можна пояснити те, що на XIII з'їзд КП(б)У він не прислав, як звичайно бувало, ні свого офіційного доповідача, ні представника (крім, звичайно, потрібних йому шпиків та інформаторів).

Видаливши з поля бою Чубаря, Якіра, заарештувавши слідом за цим весь штаб Української військової округи та цілий ряд найближчих співробітників всіх цих опальних сановників, Сталін негайно приступив до підготовчих заходів для завершення радикальної і остаточної пацифікації України. Особлива комісія безпеки, що її заснував він при ЦК ВКП(б) ще 13 травня 1935 року, до складу якої, крім Сталіна, Єжова, Вишинського входив і пізніший прем'єр СРСР Маленков, і яка мала своїм завданням керувати ліквідацією «ворогів народу», — приступила до своєї праці. Прерізні партійні комісії і численні тайні та явні аґенти Москви раптом з'явилися на Україні й без відома й санкції господарів республіки почали уважно вивчати та збирати факти й відомості про господарче, політичне, партійне та культурне життя країни. Робота провадилась з підозрілим

---

[11] Цей «гуманний» вислів належить російському поетові Мих. Ґолодному.

поспіхом, а всі зібрані і систематизовані факти й відомості спеціяльні особисті кур'єри відвозили безпосередньо в ЦК ВКП(б), для особливої комісії безпеки. Центральний Комітет КП(б)У не тільки був схвильований цією «іноземною» акцією на його власній території, але й обурений безцеремонним порушенням його суверенітету. Він поставив вимогу, як пише А. Авторханов, щоб копії цих дивних інформацій і звітів насамперед надсилали йому. Але замість позитивної відповіді на цю вимогу, десь коло середини серпня в ЦК КП(б)У дістали повідомлення від ЦК ВКП(б), що з Москви на Україну відряджено комісію «із спеціяльним завданням». У склад цієї комісії входили: Молотов, Єжов і Хрущов. У зв'язку з приїздом цієї комісії ЦК ВКП(б) пропонувало скликати екстренний пленум ЦК КП(б)У.

Що це були за «спеціяльні завдання», чого саме вимагатимуть Молотов, Єжов і маловідомий тоді ще Хрущов, для чого, для якої мети треба було зібрати пленум ЦК, цього ніхто із керівників КП(б)У не знав. Але виходячи із загального політичного підсоння, що створилося відразу ж після лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б) і з нового тону «Правди» та низки убивчих закидів на адресу ЦК КП(б)У[12] керівники України відчули, що надходить небезпечна гроза.

Обставини, що створилися в столичному українському місті Києві в день цього надзвичайного пленуму ЦК і приїзду цієї тріюмвіратної особливої Комісії з нікому невідомими завданнями, ще в більшій мірі підтвердили ці тривожні передчуття. Професор А. Авторханов у своїх уже не раз згадуваних нами мемуарах („Покорение партии"), що зберіг у своїй пам'яті надзвичайно

---

[12] «Правда» 9 липня 1937. Кто руководит радиовещанием на Украине та інш.

цінні і багаті факти з цієї доби, ці обставини описує так:

> «Одночасно (з приїздом Молотова, Єжова і Хрущова — Г.К.) прибуло до Києва декілька залізничних потягів «особливих військ» НКВД із Москви. Поруч з київським НКВД терміново створили новий «пересувний» московський НКВД, про завдання і мету якого знали тільки післанники Сталіна. Ще до цього частини Київської військової округи були пересунені невідомо куди і заміщені свіжими сибірськими частинами...»
>
> «... Київ нагадував фортецю, що її обложено чужоземними військами. Район, в якому збирався пленум ЦК, був оточений і відокремлений від останньої частини міста й патрульований московськими чекістами в формі і без форми. При вході й виході самого будинку ЦК було знято сторожу місцевого НКВД і замінено караулом із прибулих «особливих військ».[13]

Очевидно генеральний комісар державної безпеки — Єжов і форсований на становище нового «вождя» України, тоді ще маловідомий Хрущов, що керували цією операцією (Молотов грав ролю «мирного» дипломата), не довіряли ні членам ЦК і уряду України, ні обезголовленим частинам Київської воєнної округи, ні навіть, здавалося б, випробуваним охоронникам українського НКВД. Підстави для такого недовір'я були, очевидно, в тих таємних матеріялах і зведеннях, що їх останніми тижнями єжовські аґенти збирали по Україні. Щоб забезпечити послух і спокій для наступного пленуму, вони очевидно вирішили, що найкраще вжити всі ці попередливі заходи, які мусять ґарантувати і безпеку і послух.

---

[13] «Посев» No. 50, 1950 рік, стор. 14-15.

ПРОВАЛ НАДЗВИЧАЙНОЇ МІСІЇ І ПОРАЗКА М. ХРУЩОВА

Вже через все це пленум розпочав свою працю в атмосфері надзвичайної нервозности і напруження. С. Косіор, що відкрив пленум сухим і коротким словом, відразу ж дав слово для з'ясування причин і завдань надзвичайної місії Кремля Молотову. В. Молотов, як твердить А. Авторханов, спираючись на матеріяли ЦК ВКП(б), московського НКВД, Прокуратури республіки, оперативні зведення Особливої комісії і секретних аґентів, що нишпорили, як знаємо в останній час по Україні, — «заявив, що партійне і радянське керівництво в Україні не виправдало політичного довір'я ЦК ВКП(б)». Тому від імени ЦК ВКП(б) він запропонував пленумові ЦК КП(б)У висловити політичне недовір'я секретареві ЦК КП(б)У С. Косіорові, його першому заступникові М. Хатаєвичу, секретареві культури і пропаґанди і членові Політбюра М.М. Попову,[14] голові ВУЦВКу і членові Політбюра Г.І. Петровському, голові Раднаркому України і членові Політбюра П.П. Любченкові і вивести їх зі складу ЦК і Політбюра. Одночасно ЦК ВКП(б) пропонує (це він висловив підкреслено) першим секретарем ЦК КП(б)У «вибрати» М.С. Хрущова.

Після відомого вже нам епізоду призначення і «виборів» П. Постишева, ця пропозиція була ще більше відкрито-цинічна і грубо-безцеремонна. Члени ЦК КП(б)У, керівники областей України, що довгі роки працювали під керівництвом С. Косіора, Г. Петровського, О. Шліхтера, П. Любченка зрозуміли, що в цій жадними розумними мотивами не підпертій пропозиції захована їх смерть. І вони з надзвичайною одногідністю висловили «політичне недовір'я не Косіорові,

[14] У А. Авторханова помилково стоїть ще ім'я П. Постишева, котрого вже, як нам відомо, давно в Україні не було.

а Москві». Не допоміг ні погрозливий виступ Єжова, ані арґументи слабодумного діялектика і маловідомого ще тоді Хрущова. Пленум був непохитний. Надзвичайні уповноважені Сталіна ясно зрозуміли, що «демократичним шляхом» та ще й при умові таємного голосування їм договоритись не пощастить. Пустити в дію «особливі частини» військ, що їх на всякий випадок привезли з собою, оголосити столицю України на воєнному стані, переарештувати всіх членів ЦК і уряду та оголосити Хрущова відсьогодні першим секретарем неіснуючого розгромленого ЦК — таких повноважень вони не мали і на такий крок не відважились. А. Авторханов свідчить, що Молотов залишив на час пленум, і пов'язався прямим дротом з Москвою (тобто із Сталіним). Повернувшись з новими інструкціями, «він заявив, що на пропозицію Сталіна троє членів Політбюра із Москви (він сам, Єжов і Хрущов)[15] повинні спочатку спеціяльно обміркувати становище, що створилося з членами Політбюра ЦК КП(б)У. Продовження засідання пленуму було перенесено на наступний день, а українське Політбюро запросили на спільне засідання в приміщення московського „пересувного НКВД", де займали номери Молотов, Хрущов і Єжов».[16]

Українське Політбюро на призначене засідання прийшло в повному складі: М.Ф. Гикало, В.П. Затонський, С.В. Косіор, С.О. Кудрявцев, П.П. Любченко, Г.І.

---

[15] Це не зовсім точно в Авторханова. Ні Єжов, ні Хрущов тоді ще членами Політбюра ЦК ВКП(б) не були. Вперше в склад кандидатів у члени Політбюра Єжова було введено на пленумі ЦК ВКП(б) 11-12 жовтня 1937 року («Правда» 13 жовтня 1937), а Хрущова теж тільки до складу кандидатів у члени Політбюра було введено в половині січня 1938 року («Правда» 19 січня 1938).

[16] А. Авторханов. Покорение партии, «Посев» No. 50, 1950, стор. 14-15.

Петровський, М.М. Попов, Е.К. Прамнек, К.В. Сухомлин, М.М. Хатаєвич, І.С. Шелехес і кандидати: С.А. Саркис (Саркисов), Н.В. Марґолін, Е.І. Веґер, М.І. Чернявський, О.Г. Шліхтер. Яка була розмова на цьому історичному засіданні між надзвичайними уповноваженими Москви і українським Політбюром — досі точно невідомо. А. Авторханов, спираючись на переказ третьої особи, передає, що Молотов, на підставі своєї безпосередньої телефонної розмови із Сталіним, поставив перед українським Політбюром ультиматум: прийняти пропозицію ЦК ВКП(б), скласти з себе обов'язки членів Політбюра і затвердити на пленумі першим секретарем ЦК КП(б)У Хрущова. Всі присутні на пленумі члени і кандидати Політбюра відповіли на цей ультиматум одностайною і категоричною відмовою. Тоді Молотов запропонував останню можливість: пленум розпустити і для остаточного вияснення й вирішення цього питання завтра ж виїхати всім членам українського Політбюра в Москву на спільну нараду з Політбюром ЦК ВКП(б), тобто — із Сталіним. Цю пропозицію Молотова більшість членів Політбюра ЦК КП(б)У прийняло примирливо в надії, очевидно, все ж таки договоритися «по-мирному» в Москві. Один тільки голова уряду України П.П. Любченко поставився до цієї пропозиції з повним недовір'ям. Він встав і виголосив свою останню, найкоротшу, і, можливо, після промови на ліквідаційному з'їзді боротьбістів 1920 року (де він ніби передбачаючи сьогоднішню ситуацію, голосував проти об'єднання з більшовиками) найзнаменитішу промову. Він підкреслив, що поводження московської делеґації на пленумі українського ЦК від початку до кінця провокаційне і нельояльне. Атмосфера недовір'я до керівників української республіки, яку вони створили з першого дня приїзду, виходить із Кремля. Вона має своє глибоке історичне, економічне і політичне коріння. Жадні переговори в Москві ні до чого не приведуть. Вирішення суперечливого питання повинно статися тут на місці. І не тільки на Політбюрі, але й ширше, на пленумі. Ухвала пленуму повинна бути законом і для уповноважених Кремля.

Ця знаменита промова не знайшла підтримки в більшости присутніх членів Політбюра. Більшістю голосів прийняли пропозицію Молотова. Вирішили: пленум розпустити і завтра інкорпоре виїхати до Москви.

Так провалилася «надзвичайна місія» Кремля в Києві й одночасно потерпів поразку Хрущов.

4. САМОГУБСТВО П.П. ЛЮБЧЕНКА

На цьому це історичне засідання, про яке радянська преса не згадала ані словом, закінчилося. Перемучені партнери роз'їхались відпочивати. П.П. Любченко, повернувшись у свій великий і попередливо задрапований будинок на Фундукліївській вулиці, з цілковитою ясністю збагнув, що це його останні хвилини життя. В Москву він не поїде. Промову свою на нараді він виголошував не для того, щоб їхати в Москву з захованою надією. Він уже мав чималий досвід і знав, що це тільки ще один епізод із цілої серії провокацій. Але далі ані жити, ані боротися він не може. Яка іронія! Він, голова української «суверенної» держави, не має рішуче жадних засобів оборони: ні армії, ні поліції, ні бодай великої політичної партії однодумців. Рішуче нікого і нічого. Мало того, він очевидно в ті хвилини з цілковитою ясністю усвідомив собі, що і народ, на чолі якого волею долі історії він формально стоїть, *теж не з ним!* Це було страшне ідейне банкрутство не тільки голови українського радянського уряду, але й колишнього провідника боротьбістської партії. Банкрутство тієї колись революційної і бойової політичної течії, в передових лавах якої він був і за ідейно стратегічні та тактичні помилки якої несе відповідальність. Коло замкнулося. Йому, останньому з боротьбістів, в облозі тих, кому вони так наївно довірились і пішли без належних ґарантій на політичний союз, місця більше не було. Залишилась єдина можливість: покинути програне життя. Це було його безкомпромісове рішення. Він просить дружину, вірну подругу ще з юнацьких літ,

товаришку дореволюційного запілля, бойових днів української революції 1917 року, смертельних небезпек гетьманщини, денікінщини і громадянської війни, вислухати його. Вона,[17] мати двох дітей: дочки, студентки університету і сина — підлітка 12-13 років, учня середньої школи, розуміє його відразу. Вона давно тієї думки, що іншого виходу нема. Вона з ним погоджується і на все готова. Але діти хай залишаються жити. Їх треба негайно кудись відправити. Місце і причину для виїзду дітей знаходить швидко. Дочка і син, нічого не підозріваючи, охоче приймають пропозицію і виїжджають у гарну Святошинську літню резиденцію П. Любченка. Залишившись, вони швидко і без вагань виконують своє рішення. Пострілом із бравнінґа П.П. Любченко вбиває дружину і себе.

Ранком всі члени Політбюра та їх московські наглядачі, що зібралися від'їжджати до Москви, були тяжко вражені вісткою про смерть Любченка. Цій події «Правда» за 2 вересня 1937 року присвятила на четвертій сторінці в розділі «Хроніка» кілька рядків петиту такого змісту:

> «Запутавшись в своих антисоветских связях и, очевидно, боясь ответственности перед украинским народом за предательство интересов Украины, 30 августа бывший Председатель Совета Народных Комиссаров Украины Любченко покончил жизнь самоубийством».

---

[17] Дружина П. Любченка жила під своїм дівочим чи партійним прізвищем. Вона теж колишня боротьбістка. Встановити точно її прізвище нам не вдалося. За свідченням студента Харківського університету В.Г., де вона читала лекції з історії, її прізвище було Крупейник. За твердженням іншого, не менш обізнаного в цих справах, свідка І.М., — вона називалася Маринич. До самогубства вона була професором історії Київського університету.

ІНШІ ВЕРСІЇ САМОГУБСТВА П. ЛЮБЧЕНКА

Вище викладена версія самогубства П. Любченка належить мені. Виклав я її на підставі: 1) особистих спогадів з тих часів; 2) спогадів цілого ряду людей, що працювали тоді в Києві і навіть в Раднаркомі, які зберегли в пам'яті деякі деталі і причину самогубства Любченка, але імена яких називати не маю права; 3) всього, що написано дотепер в українській і російській еміґраційній пресі; 4) загальних і часткових висновків після уважного, наскільки це можливо в наших умовах, перегляду основної офіційної радянської преси того часу і виловлювання всього, що безпосередньо чи посередньо в матеріялах цієї преси стосувалося самогубства П. Любченка.

Тому я вважаю свою версію найправдоподібнішою й об'єктивною. Перевірити рацію цієї версії належить вже історії.

Для повноти картини про цю драматичну подію 30 серпня 1937 року я наведу всі інші версії, які на сьогодні нам доступні, і що пояснюють кожна по-своєму умови і деталі щойно описаного нами самогубства Любченка.

а) А. Авторханов, не вдаючись в пояснення деталів і обставин, просто констатує факт: «Голова Раднаркому України Любченко відмовився їхати в Москву і на знак протесту покінчив життя самогубством».[18]

б) Відповідальний співробітник Раднаркому України П. Павлов у своїх спогадах[19] говорить, що самогубству передував пленум ЦК, на якому Любченко, побачивши зловісну фігуру Єжова і почувши ворожий тон, спрямований проти його особи, «зрозумів відразу, що прийшов його час. Під якоюсь умовною причиною він вийшов із засідання і поїхав додому». Тут «пострілом із

---

[18] «Посев» No. 50, 1950.

[19] Розгром Совнаркома Украины, «Народная Правда» No. 4, Париж, 1949 рік, стор. 16-18.

револьвера забив спочатку свою жінку, а потім і себе».

в) Журналіст з Києва А. Височенко в своїх напівспогадах, напівбелетристиці «СССР без маски» говорить, що «в той час відбувався черговий з'їзд КП(б)У (це був не з'їзд, а пленум — ЦК КП(б)У — Г.К.). З'їзд проходив під знаком розгрому тих українських кіл, що прагнули до відокремлення від Москви. Чим далі на засіданнях все більше й більше зачіпалося ім'я голови Раднаркому», Любченко зрозумів, що він безсилий протидіяти і що це його останні хвилини життя на волі. «На з'їзді оголошено обідню перерву, і Любченко поїхав додому...». Дома в стані почуття безвихіддя «застрелив із револьвера дружину, доньку, а потім і самого себе».[20]

г) Арк. Гаєв у своєму нарисі «Чорна борода», що присвячений П. Любченкові (рукопис зберігається в архіві Колюмбійського університету) описує цю подію так:

> «Трагічна розв'язка сталася 30 серпня. О шостій годині вечора в Київському оперному театрі була призначена загальноміська учительська конференція. Через день починається новий навчальний рік. На конференції керівництво України повинно було дати зарядку педагогічному персоналові всіх столичних шкіл. Цю зарядку міг дати тільки такий талановитий і досвідчений оратор, як Любченко. Політбюро доручило саме Панасові Любченку зробити основну доповідь на цій конференції.
>
> Рівно о шостій білий лімузин опинився коло так званого урядового входу до опери. Звичайною своєю легкою ходою Любченко ввійшов до театру. ... В цей час хтось повідомив ... голову уряду про небезпеку, що йому загрожує. Цей виступ сплановано, як остан-

---

[20] А. Височенко. СССР без маски. Буенос-Айрес, 1951, стор. 95-96.

ній виступ „чорної бороди"; після доповіді його, за пляном НКВД, мають арештувати... Любченко навіть не змінився, взнавши про плянований арешт і безсумнівну загибель. Із звичайним виразом обличчя він підійшов до гурту керівників... і з жалем повідомив, що забув удома якісь матеріяли до доповіді. Після цього він повагом вийшов, сів у лімузин і помчав додому. За деякий час шпики, що спеціяльно снували попід його будинком, почули глухий постріл, що пролунав у будинку. За хвилину почули другий.

Про постріли негайно було повідомлено телефоном комендатуру НКВД. За три-чотири хвилини в особняк увійшли важні уповноважені. В мешкані було порожньо. Дочка і син Любченків виїхали ще раніше на прогулянку. Двері до кабінету були зачинені. На стук ніхто не відгукнувся, і двері довелося зломити.

Перед очима тих, що ввійшли, постала жахна картина. На канапі лежала в ясній сукні, з плямою свіжої крови на грудях, дружина Любченка, за кілька кроків від неї, з бравнінґом у руці і з раною там, де серце — сам голова Раднаркому».

Такі є чотири версії, що описують причини, умови і деталі цієї драматичної події. Ми бачимо, що істотних і великих протиріч між ними нема. І причини, і умови, і характер самогубства подають всі більш-менш однаково. А. Височенко твердить, правда, що П. Любченко разом із дружиною застрелив і дочку. Ніде в інших спогадах, писаних і усних, які мені доводилося читати і чути, про смерть дочки не згадувалось. В якій мірі це відповідає правді, залишаємо на сумлінні автора.

Арк. Гаєв довір'я до свого, в загальному дуже цікавого, нарису, підірвав недоречною банальною назвою «Чорна борода». Любченко був світлий шатен з хвилястою, каштанового кольору шевелюрою і з великими блакитними очима. Його маленька борідка, хоч і трохи темніша від чуприни, все ж таки «чорною бородою»

вона в жадному разі не була. І дуже дивно, що людина, яка безумовно бачила Любченка не один раз, зберегла у своїх спогадах його, як романтичну «чорну бороду». Сюжетна ситуація з наступною доповіддю в опері, таємним попередженням про плянований арешт, артистична гра Любченка і драматична розв'язка — все це теж видається дуже надуманим і не зовсім правдоподібним. Але відкидати навіть таку версію я не збираюся. Для цього я не маю достатньо солідних і незаперечних даних. Єдине, що я міг зробити — обережно скореґувати ці свідчення і, опираючись на детальніше вивчення політичних взаємин доби, дати свою версію.

«ПЕРЕГОВОРИ» В МОСКВІ І ЇХ НАСЛІДКИ

Розмова українського Політбюра із Сталіним, як стверджує А. Авторханов, відбулася на другий день, як було умовлено. Про що говорили, в яких формах відбувалася балачка і до чого зрештою домовились, це є таємницею Кремля. Розкрити цю таємницю міг би хтонебудь з українських делеґатів. Але з 15 членів тодішнього Політбюра ЦК КП(б)У, що ймовірно брали участь у цих історичних розмовах, насьогодні ніхто не живе за винятком одного Г.І. Петровського (помер 9 січня 1958 р. — Г.К.), якому ось уже сімнадцятий рік замкнені уста і навряд щоб були до його смерти вони йому відкриті. Цю таємницю, можливо, знають ще на сьогодні живі Молотов, Каганович (теж уже померли — Г.К.), загадково зниклий з обрію після смерти Сталіна — Поскрьобишев і, можливо, якось бочком — Г. Маленков. Але деталі цієї розмови особливого значення для нас і не мають. Для нас важливіше знати результати цієї розмови, які в жадній мірі не могли залишитися державною таємницею.

Чого ж домоглися в Москві члени українського Політбюра? Які були реальні наслідки їх «переговорів»?

Небачений до цього часу тотальний погром усіх

вищих партійних, урядових, господарчих, культурних організацій і знищення всіх учасників української делеґації — такі реальні наслідки переговорів української делеґації в Москві.

Були знищені майже всі секретарі обкомів партії, голови облвиконкомів, міськрад, керівники і директори всіх великих державних підприємств, фабрик, заводів. Нові масові арешти пройшли в Спілці Письменників України,[21] в наукових, педагогічних і культурних організаціях республіки. Стан страшної чуми знову охопив Україну; на цей раз, правда, переважно в її вищих адміністративно-господарчих, партійних і урядових сферах.

Після самогубства П. Любченка і переговорів українського Політбюра в Кремлі прийшли негайні арешти членів Політбюра І.С. Шелехеса, С.О. Кудрявцева, М.М. Попова, В.І. Чернявського та інших. Один за другим почали падати народні комісари і члени уряду: першим зник перший заступник голови Раднаркому В.І. Порайко, за ним пішли: начальник управління в справах мистецтв А.А. Хвиля, наркомзем О.Г. Шліхтер, наркомфін Рекіс, наркомздоров'я Канторович, наркомос В.П. Затонський (він же член Політбюра), секретар ВУЦВКу і заступник голови — Ю. Войцехівський і багато інших.

Обезголовлений і напіврозстріляний уряд України, за вказівками розгубленого і безхарактерного президента України Г.І. Петровського очолює щойно XIII з'їздом вибраний член ЦК, молодий комуніст Михайло І. Бондаренко. Але він не встиг навіть стати свідком

---

[21] Заарештовані були всі виразно здекляровані прибічники політики «нового курсу», носії генеральної сталінської лінії в літературі: голова Спілки Письменників України поет І.Ю. Кулик, драматург Ів. Микитенко, прозаїк І.У. Кириленко, критики — В.Д. Коряк, Б. Коваленко, П. Колесник, І. Йосипчук та багато ін.

арешту всіх членів свого кабінету міністрів, як за тижні два сам був «викритий» як «націоналіст» і «ворог народу». Чергове убивство всіх останніх членів уряду, начальників відділів, і цілого ряду відповідальних і рядових службовців уряду[22] відбувалося уже без офіційного голови Раднаркому і навіть потреба в ньому уже не відчувалась.

Та сама картина в той же саме час відбувалася і в нещасному українському парляменті — Центральному Виконавчому Комітеті України і в ЦК партії. С. Косіор після арешту всього Політбюра, в тому числі обох найближчих його заступників (М.М. Попова і М.М. Хатаєвича), під кінець року був уже фактично відставлений від практичного виконання своїх обов'язків і переведений у Москву, де він весною 1938 року тихо, безслідно зник. Тотальне знищення всіх членів ЦК КП(б)У і всього керівного активу України наприкінці 1937 і на початку 1938 років відбувалося вже не на його очах і поза його владою. Рівно ж як і його особиста загибель сталася поза межами тої партії і поза кордонами тої республіки, якими він довгі роки керував.

Григорій Іванович Петровський, в минулому слюсар катеринославського заводу, член Державної Думи, а після революції, на протязі майже двадцяти років — голова українського радянського парляменту — ВУЦВКу, після розгрому й арештів майже всіх членів цього парляменту, залишився на кінець 1937 року із усього 17-ти членного президіюму ЦВК УРСР ще з трьома його членами на волі. Московські господарі рівно ж не мали тепер уже і до нього довір'я. Щоб розв'язати собі руки цілком, вирішили за краще також забрати з України в Москву. Там він дуже швидко зник у невідоме.

———

[22] П. Павлов — Разгром Совнаркома Украины (Из воспоминаний консультанта СНК Украины). «Народная Правда», No. 4, Париж, червень 1949, стор. 16-18.

НОВА КОНСТИТУЦІЯ В ДІЇ

Так Україна, яка щойно прийняла і затвердила «нову сталінську» конституцію, з її ґарантією свободи, державного суверенітету і навіть права вийти із складу СРСР, на практиці пережила, відчула і побачила реальне значення й палючу силу цієї конституції.

Центральний Комітет партії, ввесь уряд і республіканський парлямент тільки за те, що мав сміливість не прийняти явно несправедливих вимог трьох емісарів Москви, вимог, що явно йшли всупереч основним принципам щойно прийнятої конституції, були навіть *не розпущені* хоча б формально декларацією президента, як це ведеться в нормальному світі, а просто, звичайними поліційними заходами, що цілковито виходили з Москви, *знищенні.*

Протягом кількох місяців кінця 1937 року ніхто не знав, чи є якийсь уряд в Україні, чи існує ЦВК, чи діє ЦК партії. Звичайно фірми ці існували і навіть час від часу появлялися в пресі. Мало того: сама преса була ніби офіціозами цих фірм. «Комуніст» залишався й надалі органом ЦК, а «Вісті» — органом ВУЦВКу України. Але насправді політична дійсність кінця 1937 року була така, що всі ці фірми були перетворені в фікції. І ці фікції мусіли бути доти, доки не закінчився процес повного винищення всіх старих членів і співробітників цих фірм.

Після самогубства Любченка й швидкого арешту його наступника Бондаренка М.І. ніхто жадного нового прем'єра вже не іменував. Нікого і нікому було призначати чи іменувати. Фіктивну функцію прем'єра виконував тепер почергово кожний, що ще залишався на волі, нарком до наступного свого арешту. З моменту арешту останнього наркома перестала існувати і фіктивна функція «прем'єра».

Щось подібне було і з ВУЦВКом України. Після того, як забрали, теж без усяких навіть зовнішніх, бодай про людське око, конституційних формальностей, з України Г.І. Петровського, до нової комедії виборів фірму ВУЦВКу УРСР заступав один із трьох

уцілілих ще членів президії ЦВК — С.І. Андрєєв. Хто доручив йому цю функцію — цього ніхто не знав. Не знав цього порядком, також і сам С.І. Андрєєв. Це був, як свідчать ті, що знали його зблизька,[23] дуже гуманний, але старий і немічний чоловік, колишній робітник київського судоремонтного заводу — КСРЗ. Він, хоч і розумів усе безглуздя й нелюдяність, що відбувалися навколо нього, а часто й під його ім'ям, але не в стані був ані протестувати, ані відмовитися від такої досить сумної ролі. Всі постанови й укази, що йшли від імени фіктивного ВУЦВКу УРСР, які хтось і десь виносив, він (С.І. Андрєєв) підписував, якщо йому їх приносили на підпис. Але найчастіше він читав у пресі за своїм підписом укази й постанови «ЦВК», яких він і ввічі не бачив, яких не підписував і про які з ним навіть ніхто не радився.[24] Старий і хворий чоловік, що розгубився в страшному вихорі диявольських подій, мабуть, вважав, що іншого виходу все рівно нема і не може бути. Тому з повною байдужістю махав на все рукою, мовчки тягнув накинену йому «лямку» «всеукраїнського старости». Тягнув до того часу, поки якийсь зловісний голос не гукнув йому «годі», а інша залізна й нещадна рука не вхопила й не вкинула в пащу того молоха, що пожер дотепер всіх його колеґ і друзів з неіснуючого вже українського уряду й парляменту.

Ще разючіший приклад з ЦК КП(б)У. Після арешту всіх членів Політбюра і значного числа членів ЦК, ніхто навіть і не пробував відновити і цей ЦК і це Політбюро. Партійні обіжники, вказівки і розпорядження приходили тепер безпосередньо з Москви (інколи навіть, до кінця 1938 року, за підписом самого Косіора, що тоді ще живий був у Москві). Ніхто не питав, та й нікому було вже питати, чому це саме так, а

---

[23] А. Височенко, «СССР без маски», Буейнос-Айрес, 1951 р., стор. 83-84.

[24] Там же.

не інакше робиться. Час від часу приїжджали якісь нікому досі невідомі люди із звучними російськими іменами (Стариґін, Луньков, Смірнов, Любавін, Шпилєвой, Телєшев та інші) з виразно промовистими мандатами від ЦК ВКП(б) і тихенько, без шуму займали ще теплі місця щойно заарештованих тих чи інших членів ЦК, керівників обкомів партії, облвиконкомів та командирів військових з'єднань Української військової округи.[25] Але ЦК і, тим більше, Політбюра ніхто покищо не відновляв і не пробував навіть відновити. І це зрозуміло.

Така темна картина української дійсности кінця 1937 і початку 1938 років. Картина, що послідовно викриває всю брехливість щойно прийнятої нової конституції і показує ступінь реальної суверенности України в складі Союзу Радянських Республік. Такі форми, методи і розміри погрому Москвою всього партійного, радянського керівного апарату України.

ДЕЯКІ ВИСНОВКИ

Цей фінальний акт всеукраїнської драми — явище не випадкове. Кривава розв'язка трудного «українського питання» для централістів Москви, яка виявилася в щойно вище описаних подіях в Україні, була логічним і закономірним вислідом ухвали ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 року.

---

[25] Стариґін зайняв місце арештованого секретаря Миколаївського обкому партії. Луньков зайняв місце заарештованого секретаря Вінницького обкому партії (В.І. Чернявського). Смірнов зайняв місце арештованого командувача Харківської військової округи (І.Н. Дубового). Любавін зайняв місце арештованого секретаря Луганського обкому партії, Шпилєвой зайняв місце голови Сталінського облвиконкому, Телєшев зайняв місце арештованого секретаря Одеського обкому партії (Є.І. Веґера).

Призначення Постишева і його практичне політичне завдання в українській дійсності, було не тільки в тому, щоб знищити всіх носіїв ідеї української назалежної державности, не тільки в тому, щоб знищити базу культурного і політичного відродження 20-х років і його органічно-національні кадри в КП(б)У, не тільки покласти початок нової русифікації, як конечної умови психічної і національної уніфікації «багатонаціональної радянської держави», — але і в тому, щоб збурити, струсити і пересунути ввесь партійний і радянський апарат України в такій мірі, щоб після загального терору сама ідея української державности перестала існувати. Щоб реалізувати це завдання, мало було знищити голодом, тюрмами, депортаціями декілька мільйонів українського народу, мало було, одночасно з цим, винищити майже всю українську демократичну інтеліґенцію, мало було перестріляти всіх укапістів, боротьбістів і скрипниківців — для цього на завершення треба було ще знищити всю партійну верхівку безумовних комуністів, ніколи в минулому не причетних до українського революційно-національного руху. Це були: Г.І. Петровський, В. Чубар, С. Косіор, С. Саркис, О. Шліхтер, І. Шелехес, М.М. Попов та інш. В більшості — це діячі неукраїнського походження. Але живучи, працюючи і борючись довгі роки в умовах України, зрозуміли із особистого досвіду історичну конечність і непоборну зумовленість відродженої, після вікового поневолення, української нації та її держави. Вони були ворогами всякої незалежної демократичної України поза Радянським Союзом. Але радянську українську державність вони вважали явищем законним й історично вирішеним. Усяке зазіхання на цю історичну законність України вони вважали актом глибоко антинародним. Але зовсім не так думав Кремль, запроваджуючи залізом і вогнем «нові принципи» національної політики. Не так повинен був думати і Постишев. Але українська дійсність виявилася сильнішою за цього, здавалося б, безпристрасно-холодного і жорстокого московського емісара. Він пробив, як знаємо

вже, страшну роботу. Але довести до кінця, завершити завдання, тобто знищити фізично все керівництво партії і уряду, що роками виростало і складалося, та створити певні умови смерти ідеї української державности, він виявився не в стані. Мало того, він сам в останні роки почав ніби капітулювати і ставати полоненим цієї ідеї. Піймавшись на «змові недовірливих» Постишев перший пішов на дно. Змахнувши з української шахівниці Постишева, Сталін відразу ж організував і провів описану вище криваву операцію восени 1937 року. В висліді цієї операції, політична нівеляція України, як господарчої, культурної і психологічної спільноти відродженого народу, доходила до свого, здавалося б, цілковитого і успішного завершення. Обтяжені, як здавалося Москві, традиціями, кровними і культурними зв'язками з народом та моральними забобонами, керівні кадри України, наприкінці 1937 року були цілком знищені. Поле для успішного завершення сталінського «нового курсу» було вільне.

«НАЦІОНАЛ-ФАШИСТСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНИ»

(Дещо про одну з димових заслон терору)

В одній із своїх статтей я подав перелік багатьох так званих нелеґальних націоналістичних українських організацій, що їх аґентура НКВД нібито викрила тільки від 1930 по 1937 рік. На підставі докладного вивчення тогочасної провідної радянської преси, промов вождів партії й уряду, стенографічних відчитів різних партійних конференцій і з'їздів того часу, та офіційних повідомлень НКВД і Прокуратури СРСР, за сім неповних років я нарахував 15 викритих організацій. Практично це означало, що аґентура НКВД щороку відкривала більше як дві підпільні організації. Я не ручаюся також, що мені вдалося виловити назви всіх «націоналістичних», «підпільних» організацій, які тоді фіґурували в пресі, в справах Прокуратури і слідчих процесах НКВД, бо архіви мені були не доступні. Але й те, що вдалося занотувати, має свою політичну вимову. Це ґрандіозна димова заслона беззаконня й спланованого терору. У фінальну добу «великого терору» в Україні (визначення належить Робертові Конквесту) 1937-1938, здичавілі від масових убивств голови енкаведистських майстрів дезінформацій і димових заслон, на виправдання комплектного знищення таких провідних діячів Радянської України, як В. Чубар, Г. Гринько, В. Затонський, С. Косіор, А. Хвиля, П. Любченко, І.

Порайко, П. Буценко та багатьох інших, нічого мудрішого не могли вже придумати, як приділити їх у члени «Націонал-фашистської організації України».

Тогочасна українська і російська радянська преса зафіксувала багато «злочинних фактів» з діяльности цієї небезпечної підпільної організації. Думаю, що корисно буде пригадати сучасним читачам (а може й майбутнім) бодай основніші з тих «злочинів». З них вони не тільки, можливо, зрозуміють, але й відчують стиль і запах доби «будованого комунізму». Тож перейдімо до «фактів злочину».

Якщо проминути всі ті «свідчення» Г. Гринька та інших на процесі «Право-троцькістського бльоку» про шпигунство, шкідництво, терор, які не підтверджено жадним фактом і в брехливості та провокаційності яких уже ніхто, здається, не має сумніву, то, природно, у читача виникне питання: невже цей погром не супроводився жадними поясненнями преси, і невже ця преса не подавала жадних фактів злочинів усіх тих, чиї голови злітали щоденно протягом другої половини 1937 року? Адже ж люди, що їх обвинуватили в приналежності до «націонал-фашистської організації» одночасно довгі роки посідали чолові пости в керівництві Українською Радянською Республікою. Цілковито неможливо, щоб вони у своїй практичній роботі не намагалися реалізувати свої «націонал-фашистські» пляни.

Чи відзначила це преса? Чи подала вона об'єктивні факти таких злочинів? Адже ж це важливо насамперед для самих аранжерів терору.

Аґентура Кремля, слухняна йому преса і розвідка, робили, звичайно, все можливе для того, щоб знайти якнайбільше фактів, що викривають злочинну діяльність «українських фашистів» на чолі з головою уряду П. Любченком.

Що ж було представлено прибитому жахом радянському українському суспільству? Переглядаючи число за числом «Правду», «Известия», «Вісті» і частково «Комуніст» за цей час, ми виловили всі факти «злочинної» діяльности цих керівників України. І ці «страшні» факти були:

1) Систематичний саботаж у радіокомітеті України. В чому ж цей саботаж виявився? Після передачі вироку Верховного Суду над групою Зінов'єва і Каменєва — розповідає нам «Правда» — 24 серпня 1936 року і Пятакова, Радека 31 січня 1937 року, київська, харківська, молдавська та інші радіостанції України «під маркою загальноосвітнього концерту» передавали траурну музику. «В Києві під час передачі німецькою мовою промови... Вишинського було викреслено абзаци, де йшла мова про зв'язки троцькістів з Ґестапо».

«4 квітня артист Коваленко під час музичного виконання оббрехав Червону армію».

«12 червня ц.р. під час трансляції з Москви „Последних известий", в яких подавався текст вироку над шпигунами Тухачевським, Якіром та іншими, радіостанція ім. Косіора в Києві була несподівано виключена на весь час передачі вироку, ніби з технічних причин».

«... Чи можна мати сумнів, — патетично підсумовує інформатор „Правди", — що в радіокомітетах України діє ворожа організація? Цього не розуміють тільки керівники радіокомітету та його парторганізація. Цього, на жаль, не бачить ЦК КП(б)У».[1]

2) Народний комісаріят освіти і багато шкіл засмічені буржуазними націоналістами.[2]

3) В музеях України господарюють націоналісти і шпигуни.

Що ж ці злочинці вчинили тут у цій такій важливій галузі культури?

Вони, бачите, наважилися під виглядом народного мистецтва тримати в музеях України портрети князя Вишневецького, сотника козацького війська Туптала та інших. «Який стосунок має до народної творчости, — глибоко думно зауважує анонімний кореспондент „Правди" — польський князь Вишневецький чи сотник війська

———

[1] «Правда» 9 липня 1937. Кто руководит радиовещанием на Украине.

[2] «Правда» 18 вересня 1937 р. Собрание актива киевской парторганизации.

козацького Туптало, один із прихильників самостійности української церкви й відриву її від московської».

«... Відділ мистецтва є в руках націоналіста Калиниченка, котрий був тісно пов'язаний з двома недавно викритими шпигунами — Онищуком і Розенберґом...».

«... Три роки тому найбільший музей історії України містився в гарному будинку. Буржуазні націоналісти на чолі з Хвилею, мотивуючи, що будинок буде використано для виставки українського народного мистецтва, зруйнували музей...».

«... В музеї сидить банда буржуазних націоналістів на чолі з колишнім при гетьмані Скоропадському волосним писарем Грінченком».

Читаючи це, можна подумати, що ця «банда» вчинила тут невимовний злочин. Ну, принаймі, щонайменше, використала музей для збереження не історичних експонатів, а зброї, бомб і підривної антирадянської літератури. Але кореспондент «Правди» вносить ясність. «Ця банда ось уже три роки ховає від трудящих багатющі збірки пам'яток української давнини і найціннішу бібліотеку, перевезену з Ленінґраду до Києва.

«... Зацькували старика, збирача воєнного музею П. Потоцького і його дружину, 70-річну внучку героя вітчизняної війни Дениса Давидова».

«... Не допускають народ оглядати цінності музею Шевченка».

В Каневі Шевченка показують «другом тих, хто орієнтувався на Польщу».

«... Більше, ніж у двадцяти музеях міст України буржуазні націоналісти розікрали, розпродали, знищили найкоштовніші пам'ятки старовини... Невідомо, де є експонати музеїв у Черкасах, Шепетівці, Звенигороді, Куп'янську, Ніжені».

Все це свідчить, підсумовує анонім «Правди», що буржуазно-націоналістичні шпигуни звили собі тепле гніздо, завдяки бездіяльності, попусту і втраті пильности з боку ЦК КП(б)У.[3]

---

[3] «Правда» 25 вересня 1937 р. Кто хозяйничает в музеях Украины.

Цей висновок найголовніший і найпотрібніший в даний момент для «Правди».

4) «Українські націоналісти приклали чимало старань до того, щоб одірвати українську культуру від братерської російської культури».

«... Ворог народу Хвиля всі свої зусилля спрямував на те, щоб боротися з так званими „русизмами", під якими часто треба розуміти — цілком законні і потрібні українські слова. Ця лінія стала при підтримці ворогів народу Любченка, Попова (обидва члени Політбюра — Г.К.) офіційною».[4]

5) Не поважали і байдуже ставилися «до героїчної історії російського народу: зокрема до пам'яток знаменитого Полтавського бою 27 червня 1709 року», де «російське військо перемогло шведську армію Карла XII».[5]

6) Захопивши керівні посади в багатьох міськкомах і міськрадах, українські націоналісти підривали комунальне господарство, роботу торговельних установ і т.п. (фактично преса вказувала тільки на Полтавський міськком і міськраду).[6]

7) Провадили шкідницьку роботу в театрах і опері. А саме: а) створювали антагонізм серед артистів; б) засмічували театр націоналістичними елементами (наприклад: Гончаров, колишній секретар парткому опери, якого викинули з партії за націоналізм, Росовський — оркестрант, колишній член еврейської націоналістичної партії, Козаренко — хорист, колишній диякон) і «пере-

---

[4] «Правда» 4 жовтня 1937 р. Как «очищали» украинский язык; «Правда» 29 грудня 1937 р. Русско-украинский язык и его составители.

[5] «Правда» 4 жовтня 1937 р. Политическая тупость.

[6] «Правда» 10 жовтня 1937 р. Преступная беспечность Полтавского горкома.

шкоджали тому, щоб запрошувати визначні вокальні сили із братерських республік».[7]

Оце приблизно і все. Всі «злочини», що їх вчинила «націонал-фашистська організація України», які змогла вишукати і пред'явити їм пильна в таких випадках московська «Правда».

Звертаємо увагу на дуже дивне і неймовірне явище: фашистська організація, керівники якої стояли на чолі держави довгі роки, займали вихідні позиції в політиці, господарстві і культурному житті країни, здібна була тільки на таку дрібну, до смішного незначну в політичному сенсі, мишачу підривну діяльність. Справді бо, що ж це за діяльність «войовничих фашистів»: пробратися в радіо для того, щоб інколи щось там не так сказати, щось при нагоді замовчати, і щось вряди-годи пропустити. Інколи, коли треба радіти — випадково пустити сльозу (траурний марш) і т.п. Або візьмемо підступних музейників: закорінивши своє становище в музеях України, вони потихеньку десь то страшного сотника Туптала підсунуть, то «польського» князя Вишневецького, або по можливості потроху розкрадають і знищують музеї взагалі. Або в міжнаціональних стосунках: проявити навіть не демонстративно, а тихесенько неповагу до пам'ятників поневолення рідного народу (до пам'яток Полтавського бою 1709 року), погано господарювати в міському господарстві, торгівлі і, нарешті, погано керувати та створювати інтриґи серед артистів, оперних співаків і одночасно цілковито випустити з уваги армію, поліцію, фінанси, партійні організації, індустріяльні центри, заводи, фабрики, Донбас, Криворіжжя, професійні спілки та інші вирішальні фактори в політичній та ще й запільній боротьбі!

Ні, рішуче дивна ця «фашистська» організація і

---

[7] «Правда» 3 січня 1938. **Топтание на месте (Еще раз о положении в Киевском оперном театре).**

абсолютно нікчемна діяльність її. Всі вищезазначені злочини, що їх приписано українським «націоналістам» із званням членів Політбюра і голів уряду та парляменту, могли, звичайно, мати місце в роботі українського радянського апарату. Все це, як бачить об'єктивний читач, звичайні епізоди, які зустріти можна в адміністративній практиці завжди і при всіх режимах. У всякому разі інтриґи серед артистів чи музейних робітників («затравили старика»), погане чи невміле господарювання в міській мережі, чи злодійство в торгівлі, мовний пуризм чи боротьба проти русизмів, неналежна повага до пам'яток Полтавського бою — все це не такі катастрофічні події, щоб із-за них треба було перестріляти майже ввесь парлямент (ЦВК УРСР), уряд і партійне керівництво республіки.

Єдиний ясний висновок з цього: понура фірма «Національ-фашистська організація України» вкрай була потрібна Москві, як темна димова заслона фізичного знищення всього керівного партійного і урядового складу Радянської України в другу половину 30-тих років, який (цей керівний склад), на думку Сталіна та його імперського оточення, не виправдав його довір'я.

ЗЛОВІСНА ПОСТАТЬ СТАЛІНІЯДИ

(Політичний портрет М.С. Хрущова)

Після смерти Сталіна в СРСР відбуваються одна за одною незбагненні події. Однією з таких подій є передача провідної ролі в п'ятичленному секретаріяті ЦК КПРС М.С. Хрущову.

Не будемо тут зупинятись над тим, що це значить і чому саме так, а не інакше сталося? Хочемо при цій нагоді відновити, трохи в останній час призабутий, образ Хрущова. Хочемо пригадати його діла і «заслуги» і тим самим ніби відповісти на природне питання, яке, очевидно, не одного громадянина України і цілого Радянського Союзу хвилює: чого можна чекати від Хрущова? Що принесе народові його секретарювання в ЦК КПРС?

На поверхню політичного і партійного життя Микита Хрущов почав випливати на початку 1930-х років. Це саме той знаменний час, коли Сталін, перемігши поліційним і організаційно-партійним апаратом всю стару «ленінську ґвардію», розпочав терором добу усталення своєї диктатури. Це була доба, коли все більш-менш ідейне, все, що відчувало в собі ще краплину сумління і відповідальности перед народом, все, що ще думало про збереження і реалізацію ідей і завоювань революції 1917 року, змушене було масово піти в політізолятори, в концтабори або було розстріляне і винищене під час відомих, організованих Сталіним, процесів 1934-1938

років. На їх місце прийшли Єжови, Щербакови, Маленкови, Бурмістенки, Хрущови і тисячі до них подібних галапасів, нікому не відомих і нічим не заслужених перед народом, слухняних партійних апаратників і спритних кар'єристів. Вони створили покоління тих бездушних і безоглядних виконавців сталінської диктатури, які в історії нашого українського народу полишили непроминальний слід у страшному голоді 1933 року з мільйонами нещасних жертв пограбованого селянства, в масових депортаціях, арештах і розстрілах — одно слово, в усіх тих нелюдських подіях, що відомі світові як *доба сталінських чисток і терору.*

М. Хрущов належить саме до цього покоління, до активних і керівних діячів цього страшного, нелюдського часу. Росіянин з походження (він народився 1894 року в Курській губернії РРФСР), без належної освіти і культури, проживши непомітно роки громадянської війни і революції, опинившись після 1920 року на Донбасі, пристосувавшись коло компартії на найдрібнішій низовій роботі, він тихо, вперто і спритно пробивав собі шлях до керівних верхів партії і радянської влади. Він ані «старий більшовик», ані «запільник», ані «герой громадянської війни», ані «талановитий промовець», ані «молодий партійний публіцист». *Він звичайне ніщо.* Він просто пристосувався до партії тоді вже, коли вона була в основному переможницею (1918 р.), коли кожний безідейний кар'єрист уже вбачав у цьому своє упривілейоване становище і «тепле місце» в гієрархії нової панівної партійної касти.

Але доти, доки в партії вплив і керівництво спочивало в руках старої більшовицької ґвардії, поки ще, зокрема на Україні, лице партійного і радянського керівництва визначав Микола Скрипник та міцний прошарок українських діячів революції, колишні боротьбисти й укапісти, доти Хрущовим не було що робити і не можна було навіть висувати голову. Вони сиділи тихо на низових десятирядних роботах партійного і профспілкового апаратів і лише з заздрістю вичікували слушного часу.

І такий слушний час настав після 1929 року. М.

Хрущов (як повідомляла колись про нього бліда і нерепрезентабельна біографічна довідка, що її видрукувала була українська урядова газета «Вісті» від 28 січня 1938 року) з низової партійної роботи — секретар осередку якоїсь шахти, секретар райкому партії Петрово-Маріїнського району, пізніше — райкому міста Сталіно тощо, — до якої він дістався майже через десять років після вступу до партії, по закінченні робфаку, дістає в кінці 1929 р. відрядження на навчання до промакадемії ім. Сталіна в Москві. Потрапивши в цей критичний і переломовий рік у промакадемію, звідки Сталін систематично черпав нове поповнення для свого слухняного партійного апарату, Хрущов швидко впадає в око Н. Аллілуєвій (другій дружині Сталіна, яку він пізніше спровадив на той світ), що була секретарем партосередку промакадемії. Вона не тільки, очевидно, відрекомендувала його Сталінові, але й незабаром (1930 р.) передала йому і своє секретарювання в осередку промакадемії. Це і був перший вдалий початок великої партійної кар'єри спритного М. Хрущова. 1931 року він уже секретар Бавманівського, а згодом Краснопреснєнського райкомів партії у Москві. 1932 року бачимо його на посаді другого секретаря московського міськкому партії; 1934 року він уже перший секретар Московського міськкому партії і другий секретар обкому ВКП(б). З 1935 року він уже стає першим секретарем Московського міськкому і обкому партії. Це був уже такий щабель партійної бюрократичної машини, звідки залишався лише один скок до найвищого ареопагу ВКП(б) — до Політбюра.

На початку 1938 року Сталін убив на відомих московських процесах і в зв'язку з ними всіх видатних діячів і теоретиків комуністичної партії, включно з генералітетом червоної армії — Зінов'єва, Каменєва, Бухаріна, Рикова, Раковського, Тухачевського, Якіра та інш. А в Україні його слухняний аґент Постишев на протязі чотирьох років (1933-1937) провів нечувану в історії своїми розмірами терористичну чистку з голодовою смертю, з депортаціями, арештами і розстрілами, яка

принесла нашому народові понад десять мільйонів жертв: У ці смертоносні роки загинуло не тільки все покоління старої української інтеліґенції, але і все (буквально!) покоління організаторів, будівників і керівників Української Радянської Соціялістичної Республіки. Знищені були всі українські комуністи, які большевицьке гасло свободи й незалежности всіх поневолених народів колишньою царською Росією приймали не як провокацію новітніх централістів, а як реальну — і конституцією освячену — програму дій. Були розстріляні або запаковані в концтабори всі колишні укапісти, боротьбісти, вся велика і впливова течія Миколи Скрипника в КП(б)У — одно слово, всі ідейні організатори і будівники Української Соціялістичної Республіки і керівні органи її.

Для завершення цієї страшної кривавої чистки, для остаточного видушення всяких проявів незалежного українського національного життя, для остаточного морального і духовного розп'яття тих небагатьох українських письменників, що їх НКВД свідомо залишило на волі (П. Тичина, М. Рильський, Ю. Яновський, М. Бажан та інші), для виплекання духу рабства, покори і меншовартости серед української інтеліґенції і для включення України, як цілого економічного й культурного комплексу, в єдине річище загальносоюзної — загальноросійської! — економіки і культури, на цю ролю в кінці 1937 року не надавався вже ніхто, навіть такий кат українського народу, як Постишев. На цю ролю в січні 1938 року Сталін прислав в Україну Микиту Хрущова, і він з цією ролею, ставши з того часу генеральним секретарем ЦК КП(б)У, блискуче впорався. Український народ протягом довгого часу (по грудень 1949 року) змушений був терпіти і відчувати тяжку руку цього недоосвіченого, жорстокого і накиненого йому силою правителя.

Чим же особливим відзначився приїзд Хрущова в січні 1938 року в Україну? Для всього нашого народу це була найвища точка терору і масових арештів. Можна з певністю сказати, що на кінець 1938 року не було в

Україні жадної родини, — ні робітничої, ні селянської, ні інтеліґентської, — в якій би не було репресовано когонебудь з рідних! Водночас Хрущову належить остаточна ліквідація всіх членів Центрального комітету, Політбюра і уряду України, що були кілька місяців перед тим обрані XIII з'їздом КП(б)У.

Із 62 членів і 40 кандидатів у члени ЦК, з 11 членів і 5 кандидатів Політбюра ЦК, що їх обрав XIII з'їзд КП(б)У в червні 1937 року, з цілого комплекту Ради народних комісарів України, тоді ж зформованої на чолі з П.П. Любченком, Хрущов не тільки не ввів будь-кого в склад свого нового ЦК і нового уряду УРСР, як про це свідчать матеріяли XIV з'їзду КП(б)У, опубліковані в газеті «Вісті» від 20 червня 1938 року, а всіх їх фізично знищив.

Зокрема, попереднє Політбюро в складі членів: Гикало М.Ф., Затонський В.П., Косіор С.В., Кудрявцев С.О., Любченко П.П., Петровський Г.І., Попов М.М., Прамнек Е.К., Сухомлин К.В., Хатаєвич М.М., Шелехес І.С., і кандидатів: Саркисов С.А., Марґолін Н.В., Веґер Є.І., Чернявський В.І., Шліхтер О.Г., — всі, за винятком одного Петровського, були знищені.

Така була воля Сталіна. Безпосереднім виконавцем її став Хрущов.

Дальше упокорення українського народу аж до самої Другої світової війни є справа виключно Хрущова. Мордування і винищення нашої інтеліґенції і молоді на західніх українських землях під час окупаційного «визволення» з вересня 1939 по червень 1941 року є теж справою Хрущова. Нищення українського народного добра, масові розстріли запідозрених у неблагонадійності під час утечі з України 1941 року, — є також справа «діяльности» Хрущова.

Десятки тисяч українських робітників, селян та інтеліґенції, розстріляних, замучених і спалених у підвалах тюрем НКВД або закопаних у величезних братських могилах у Львові, Рівному, Вінниці, Києві, Полтаві, Харкові, Слов'янському, Дніпропетровському та інших більших і менших містах України, що були масово

розкриті матерями, жінками та дітьми замучених і спалених після втечі Хрущова та його поплічників з України в другій половині 1941 року, — такі наслідки «державної» діяльности в Україні Хрущова, Ці жертви лежать на його сумлінні. За них він відповідатиме перед історією.

Хрущов також відповідальний перед історією і цілим світом за сотні тисяч жертв єврейського населення України, що його винищили німецькі окупанти в кінці 1941 року. Хрущов знав — принаймні як правитель України мусів був знати — про ті звірства, що їх чинили гітлерівські розбійники над єврейським населенням. Але він не тільки не допоміг вивезти це населення з загрожених районів України, він навіть через пропаґанду і пресу не попередив цих нещасних людей про ту смертельну небезпеку, що їх чекала.

Після війни, під маркою боротьби з «українським націоналізмом», Хрущов ще раз уславився новим кривавим «утихомиренням» і депортаціями цілих сіл і районів у західніх, ще не достатньо МҐБ освоєних і опанованих областях України. Десятки тисяч жертв цього «утихомирення», кров невинних дітей, ріки сліз матерів, безнадійні страждання депортованих старих і хворих і повільне вмирання в концентраційних таборах кращої нашої молоді, що не схотіла бути відразу рабами — це те останнє, що прикрашує біографію цього, з Москви поставленого «генсека» і «прем'єра» змученої, завойованої, але неупокореної України.

На закінчення не можна не згадати ще однієї «заслуги» Хрущова: в останній рік його «райхскомісарства» в Україні саме йому належить ідея «укрупнення колгоспів», цього нового тяжкого експерименту над колгоспним селянством. І хоч на певний час ця диявольськи-божевільна ідея зазнала краху і не охопила селянство так масово, як вона плянувалась Хрущовим, проте, хто певний, що саме тепер вона не оживе і під тиском нового шефа КПРС вогнем і мечем не буде проведена в життя?!

Такий в загальному образ Микити Хрущова в його

дотеперішній державно-керівній і політичній практиці.

Що від нього можуть чекати трудящі люди Радянського Союзу? Що образ цієї людини в її політичній практиці стверджує?

Він стверджує, що:

Хрущов — це безоглядний кривавий терор новозформованої панівної кліки партійних вельмож проти всіх народів СРСР;

Хрущов — це вбивства і катування ідейного покоління діячів революції 1917 року;

Хрущов — це кривавий розгром національно-визвольних рухів поневолених комуністичною Москвою народів;

Хрущов — це сотні тисяч нових жертв у темних підвалах МВД, це сотні нових Вінницьких трагедій;

Хрущов — це нові експерименти над народом, нові злидні і нові безпросвітні страждання трудящого люду СРСР!

Страшні перспективи кидає тінь цієї зловісно-темної людини, що волею обставин вивищується зараз у ролі шефа Комуністичної Партії Радянського Союзу!

«Сучасна Україна»
ч. 11, Мюнхен, 31 липня 1953, стор. 2-3.

КРИВАВІ РОКИ

(До історії голоду і терору в Україні)

I. СОЦІЯЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ОСНОВИ «НОВОГО КУРСУ»

Події в господарському, політичному і культурному житті України після 1930 року, події, що стали переломовим етапом, що накреслили цілком відмінний, новий характер політично-суспільних і національних взаємин, були лише логічним вислідом і частиною реалізації тих плянів і задумів Сталіна, які поставлені були на порядок дня відразу ж після відомої XVI партконференції ВКП(б) у квітні 1929 р.

Чим знаменна ця конференція і які пляни та задуми Сталіна вона санкціонувала?

На XVI партконференції ВКП(б) було прийнято три важливі ухвали, що їх продиктував уже Сталін:

1) Затверджено так званий «оптимальний» варіянт першого п'ятирічного пляну загальної індустріялізації країни.

2) Винесено сувору осторогу і осуд усім опозиціям, зокрема «викрито» праву опозицію на чолі з Бухаріним і Риковим і попереджено про несумісність її поглядів з позиціями ЦК, отже — Сталіна.

3) Проголошено початок масової колективізації сільського господарства.

Із тих трьох лихозвісних ухвал випливала корінна і кардинальна зміна організаційно-керівної, господарсько-економічної та культурної політики партії в цілому Союзі Радянських Республік і нова автократична система диктатури вождя.

Щоб реалізувати ці ухвали і здійснити тісно з ними пов'язані заповітні пляни й задуми Сталіна, цілком зрозуміло, треба було:

1) Централізувати всю партійну систему і знищити як усі опозиційні течії і напрямки в партії, так і окремих критичнодумних людей;

2) Централізувати і підпорядкувати новій, від диктатора наставленій, партійній контролі ввесь радянський керівний і адміністративний апарат;

3) Створити велику і міцну імперську економічну базу і централізувати всю господарську систему СРСР у руках Москви;

4) Централізувати всю політичну й культурну систему окремих союзних республік, зруйнувати їх навіть умовну (не говорячи вже про реальну) економічну й культурну незалежність і цілковито підпорядкувати єдиному плянуванню і єдиному керівництву Москви.

Отже, щоб скупчити повноту влади над усією партійною мережею ВКП(б), Сталін повинен був переступити через гори трупів своїх колишніх однопартійців, тобто через так зв. «стару ленінську ґвардію».

Шоб централізувати і підпорядкувати новоствореному і ґрунтовно переформованому партійному апаратові всесоюзну і союзно-республіканську радянську адміністративну систему, треба було, поруч із фізичним знищенням усіх голів раднаркомів і центральних виконавчих комітетів усіх союзних республік, запровадити цілий ряд конституційних реформ, що завершились восени 1936 року прийняттям загально-союзної і нових республіканських конституцій.

Щоб створити міцну імперську базу, були накреслені ґрандіозні пляни індустріялізації, колективізації і хлібозаготівель.

Щоб централізувати всю господарську і культурну систему окремих союзних республік і підпорядкувати їх Москві, тобто, щоб підрізати їхню економічну базу і зруйнувати їхню, навіть умовну, незалежність, треба було: з одного боку, зруйнувати не тільки ілюзії їх господарської і політичної незалежности, але й юридичне, конституційне право на таку незалежність. З другого боку, треба було фізично знищити всі ті активні чи бодай пасивні політичні сили, які будь-коли, під будь-якими політичними прапорами, чи то в минулому, чи в сучасному були виразниками і носіями цих державницьких ідей і реальних процесів кожної союзної республіки.

Така була соціяльно-політична основа того «нового курсу», що входив у силу в цю нову добу усталення диктатури вождя і зміцнення централістично-імперської політики. Така була логіка Сталінових плянів і задумів.

2. ПІДГОТОВЧА АКЦІЯ ДЛЯ ЗАВЕРШЕННЯ «НОВОГО КУРСУ»

Підготовча праця для завершення і реалізації «нового курсу» в умовах України відбувалася в двох плянах: а) в господарському і б) в політичному.

Господарські реформи за доби «нового курсу» та їх наслідки в умовах України — це окрема велика тема спеціяльного дослідження, і зупинятись тут на ній я не маю змоги. Господарський стан і економічні проблеми я порушуватиму тут лише в тій мірі, в якій вони потрібні, щоб ясніше проаналізувати політичний характер підготови і реалізації «нового курсу».

Реалізація господарських реформ і нагромадження матеріяльних ресурсів, що мали забезпечити успішність цих реформ, відомі під назвами: індустріялізація, колективізація і хлібозаготівля.

Насаджені згори, супроти бажань і волі народу, чого не в стані приховати навіть вожді СРСР,[1] мало того,

---

[1] В «Історії ВКП(б), Короткий курс» (видання Держполіт-

насаджені в процесі тяжкої довголітньої кривавої війни уряду з народом і народу проти уряду,[2] ці реформи наприкінці 1932 року призвели Україну до стану господарської катастрофи і великої голодової трагедії.

Це все рішуче не могло не відбитися на внутрішньополітичному стані України і на її взаєминах з фактичною московською метрополією, не могло не відбитися на політиці українського радянського уряду та на його стосунках з імперсько-союзним урядом Москви.

Дослідницька цікавість до цього питання виникає ще й тому, що в результаті запровадження в життя «нового курсу» політики Москви щодо України всі тодішні партійні і радянські керівники були знищені як «українські націоналісти». Вже тільки цей факт мусить викликати сумнів сучасників, що, очевидно, не все в СРСР було в порядку, що жорстока розправа сталінських відпоручників (Постишев, Хрущов) з усіма керівниками радянської України, безумовно, має якийсь свій політичний сенс і логіку.

Простежити ці взаємини, вияснити факти і документи про них, дати підсумки, бодай наблизитись до правдивого розкриття політичного сенсу подій того часу — це, на нашу думку, є головне і кардинальне завдання історичних дослідів і студій над цією добою.

Таких дослідів і студій на сьогодні ми ще не маємо. Не маємо також усіх потрібних архівних і навіть офіційних, але давно захованих більшовиками, матеріялів для цього. Архіви ж керівників України, тодішнього уряду і ЦК КП(б)У, стенограми пленумів і засідань,

———————

видату, Москва, 1950), на стор. 291 сказано про це так: «Особливість цієї революції (в сільському господарстві — Г.К.) полягала в тому, що її було запроваджено згори, за ініціятивою державної влади».

[2] Іван Дубинець, П'ятилітня внутрішня війна в СРСР 1929-1933 проти колхозного рабства, «Український Прометей», чч. 19, 20, 21, Детройт, 1953.

якщо не скинено до одної ями з розстріляними, то щонайменше заховано в таємних сейфах НКВД, і невідомо коли ще їх торкнеться рука дослідника.

Проте, це не значить, що правда і факти про ту добу цілком заховані від нас. При уважних студіях преси, що в значній мірі реєструвала поточні факти, при зіставленні їх із спогадами сучасників, що випадково пережили те лихоліття, із спогадами та враженнями чужинців, які перебували тоді в СРСР, і, нарешті, з вістками в закордонній пресі, — ми можемо у великій мірі збагнути ту добу та діячів її, наблизитися до істини і відтворити більш-менш правдиво той дуже важливий переломовий відтинок новітньої української історії.

3. ВИВЧАЮЧИ ТІ РОКИ...

Що треба було б насамперед мати на увазі при вивченні подій тогочасної української історії?

Насамперед треба завжди памятати, що тодішнє керівництво України ніколи не становило єдиної ідейної і психологічної цілости. Це був дуже складний, роками нагромаджений конґльомерат різнонаставленого елементу. Він, у процесі співпраці і багаторічної внутрішньої боротьби, зрештою поляризувався цілком виразно між двома історично-зумовленими тенденціями: традиційного імперсько-російського централізму та української ідеї всебічного визволення. Ці тенденції були глибоко антагоністичні. Боротьба між ними в більшій чи меншій, відкритій чи прикритій формі ніколи не припинялася.

За плечима імперсько-централістичної течії завжди стояла РКП-ВКП(б) і Москва, як центр світової революції. За плечима української течії стояла сила молодої нації і її воля до всебічного визволення і державного ставання.

Залежно від політичної ситуації моменту в українській дійсності вплив і перевагу здобувала та чи інша течія. Від 20 до 30 року вплив і перевага були безумовно

по боці української течії. Від 1930 р., з посиленням і з ростом централістично-імперських тенденцій, українська течія починає занепадати, втрачаючи свій вплив і значення. Не обумовивши заздалегідь своє становище ані армією, ані поліцією, ані фінансами, через свою коляборацію і єдність дії з більшовизмом, не маючи широкої і всебічної підтримки з боку всього народу, українська течія в найкритичніший момент опинилася в трагічному безвихідному і приреченому стані.

Таку загальну констатацію завжди треба мати на увазі, коли підходимо до розгляду і оцінки керівників УРСР того часу.

4. НАРОСТАННЯ КОНФЛІКТУ І ЗУДАРУ

Перейдемо тепер до розгляду тих взаємин, які створилися в наслідок запровадження «нового курсу» між Україною, як союзною республікою, і Москвою, як центром СРСР. Оскільки на чолі України стояли тоді партія [КП(б)У] і радянський уряд, то саме їх взаємини мусять лежати в основі нашого розгляду.

Перше, що нас цікавить — це те, як реаґували керівники України на «новий курс» господарської і культурної політики Сталіна, від XVI партійної конференції починаючи? Належних матеріялів, які дали б нам змогу вичерпно відповісти на це питання, ми ще на сьогодні не маємо. Віктор Кравченко у своїй книжці «Я вибрав свободу» свідчить, що Чубар, Косіор, М. Голубенко і ряд інших керівників України були наставлені глибоко опозиційно проти лінії Сталіна і мали контакт у цьому з групою Бухаріна з одного боку, а з Рудзутаком і Орджонікідзе, з другого. Але жадного підтвердження цього факту в тодішній радянській пресі ми не маємо. Навпаки, офіційна преса того часу свідчить, що український радянський уряд і Центральний Комітет КП(б)У цілком льояльно взялися за реалізацію як господарських реформ, так і заготівельних плянів, що випливали з засад «нового політичного курсу».

Але пізніше матеріяли тієї ж преси, стенограми і звіти з партійних конференцій та урядові ухвали свідчать нам, що українське буття, вживаючи популярного вислову радянської преси, визначило свідомість і тодішніх керівників України.

Практика й методи реалізації господарських реформ і заготівельної політики, терор, масова депортація і пряме грабіжництво, що вели до зубоження українського народу і занепаду української економіки, не могли не викликати сумніву, корективів і нарешті опозиційної акції тих, які волею історії були відповідальні і за життя українського народу, і за стан його господарства.

Безправні і безсильні керівники України[3], є підстави припускати, систематично, після першого року хлібозаготівель і колективізації, спираючись на досвід і на інформації низових робітників та практиків, ставили до відома Москві, що пляни хлібозаготівель і темпи колективізації для України не відповідають реальній спроможності українського села, що метода насилля і терору продовжуєтся, що господарська політика зайшла в глухий кут, що починається голод і вимирання села, і що

---

[3] Про безсилля керівників українського уряду, у вищенаведеній статті проф. Івана Дубинця, читаємо таке свідчення: «У Києві відбувалася нарада, на якій був учасником тодішній голова уряду України — Чубар. Після його доповіді подавали йому всіх присутніх: — „Чи знає уряд України, що по селах панує страшний голод, і коли знає, то які приймає проти цього міри?" — Чубар відповів коротко: — „Знає, але допомогти не може." Або інший випадок: „У село Чорнухи на Полтавщині... приїхав президент України — Петровський. До нього прийшли з голодними дітьми голодні жінки..." „Чого ви тут зібралися? Чому не працюєте на полі?" — запитав їх Петровський. — „Ми вмираємо з голоду. Наші діти пухлі. Ми хочемо їсти," — почув від жінок Петровський. — „Цими днями буду в Москві й буду про це говорити," — тільки й міг сказати голодним людям президент України».

єдиним виходом із цього становища є: зменшити темпи колективізації, припинити хлібозаготівлю за нереальними плянами і дати селянам харчову і насіннєву позику (це ще весна 1932 р.) і цим запобігти катастрофі, що насувається на країну як наслідок хидної господарчої політики.

На ці інтерпеляції українського радянського уряду Москва відповіла вимогою негайно скликати партійну конференцію. На цій конференції вона сподівалася давно вже випробуваною методою під'юджування одних проти других провчити керівників партії й уряду України. Вимогу Москви останні прийняли до відома і виконання, але, як це видно з матеріялів самої конференції, вирішили, що саме ця конференція стане загальноукраїнською спільною арґументацією їхньої політичної рації. Для цього уряд і ЦК КП(б)У поробили ряд заходів:

1) Зібрали якнайповажніший матеріял про стан хлібозаготівель і методи й темпи колективізації.

2) Встановили ряд зловживань, беззаконня, терору, примусу і хлібозаготовчих грабунків селян і продемонстрували навмисно цей букет злочинів у голосному тоді «Драбівському процесі»,[4] (буквально за тиждень перед початком III всеукраїнської партконференції в липні 1932 р.).

3) Провідні діячі уряду В. Чубар і М. Скрипник відвідали десятки районів республіки, щоб приїхати на конференцію з особистим досвідом і знанням становища.

Треба зауважити, що саме з цього часу (весна 1932 р.), вперше після шумськістської опозиції 1926-1928 рр., виникають непорозуміння між ЦК КП(б)У і ЦК

---

[4] Див. «Вісті» ВУЦВК, від 1 червня по 2 липня 1932, Харків. Зокрема див. «Вісті», 2 липня 1932, кореспонденцію Я. Тумаркіна «Листи з процесу».

ВКП(б). Прямих документів про цей конфлікт ми покищо не маємо. Але матеріяли всеукраїнської парт-конференції, що її було скликано за наказом із Москви, з участю двох членів Політбюра ВКП(б) — Молотова і Кагановича — говорять надто ясно.[5]

ЯК РОЗУМІЛИ КАТАСТРОФУ 1932-1933 РОКІВ У МОСКВІ І В ХАРКОВІ

Із матеріялів конференції видно, що засадничі погляди на катастрофічний стан в Україні і розуміння суті катастрофи були різні в Москві і Харкові.

Москва причину катастрофи в Україні вбачала: а) в невмінні української парторганізації оперативно керувати республікою; б) в невмінні правильно і швидко провести в життя і зреалізувати всі пляни колективізації і хлібозаготівель; в) в притупленні клясової чуйности, в невмінні вчасно викрити саботаж куркулів та націоналістів в Україні взагалі і в партії зокрема; г) в невмінні знайти винних у провалі хлібозаготівель і, нарешті, ґ) у гнилих «антидержавних тенденціях» і в настроях про «надмірні нереальні темпи і пляни». «Це стосується до ЦК КП(б)У і до всіх районів»,[6] — меланхолійно повідомляє у вступному слові Косіор, безумовно діставши перед тим детальний реєстр обвинувачень.

---

[5] а) «Правда», 9 липня 1932 р. Из доклада С. Косиора на III всеукраинской партийной конференции, стор. 3.

б) «Вісті» ВУЦВК, від 8 по 17 липня 1932 р.

в) «Правда», 15 липня 1932 р. Резолюция III всеукраинской партконференции.

[6] а) «Правда», 7 липня 1932 р. (Передова стаття).

б) «Правда», 9 липня 1932 р. Доклад С. Косиора на III всеукраинской партконференции.

в) «Правда», 14 липня 1932 р. Речи В. Молотова и Л. Кагановича на III всеукраинской партконференции. (Тут же й інші матеріяли конференції).

Харків, протилежно до Москви причину катастрофи вбачав:

а) в органічно-хибних настановах щодо форм, метод і темпів колективізації (В. Чубар);

б) в невідповідності економічних настанов «нового курсу» і спроможностей сільського господарства України (О. Шліхтер);

в) в гігантських нереальних плянах хлібозаготівель, виконання яких у корені підрізало українське сільське господарство (В. Чубар);

г) у грабіжницькій політиці хлібозаготівель, що зумовили нечуване зубожіння і голод села. «У нас забрали все під мітьолку» (М. Скрипник);

ґ) в гігантоманії колгоспного будівництва, що була наслідком хибних плянів центру (Москви), і в похідних від неї злочинах та антизаконних діях низових виконавців («Драбівська справа»);

д) в помітному зменшенні працездатного населення районів, тобто в утіканні з села або вимиранні (В. Чубар).

В розумінні Москви суть катастрофи полягала в тому, що залишилась «невикачана» (невипомпувана) з України більше як половина заплянованого хліба, масла і м'яса, а в розумінні Харкова, — в тому, що ограбоване селянство стоїть перед перспективою повної економічної руїни і голодової смерти. Нема чого говорити, що Харків категорично відкидав вину людей (на чому рішуче настоювала Москва) і недвозначно вказував на об'єктивні причини «нового курсу».

Полемізуючи з такими закидами на адресу українців з боку Молотова і Кагановича, М. Скрипник говорив на конференції: «Замість питання про те, *що є причиною* наших проривів, вони зараз ставлять інше питання — хто є причиною наших проривів. Сама постановка цього питання невірна. Ми мусимо виияснити, що є

причиною наших проривів, а не підміняти іншими, міщанськими, дрібнобуржуазними питаннями про те, *хто є причиною?*»[7] (Підкреслення скрізь мої — Г.К.).

6. ЩО ДАЛА КОНФЕРЕНЦІЯ

Конференція відбулася в надзвичайно напруженій атмосфері. Низові робітники, що приїхали на конференцію і знали добре, в якому стані перебуває село, пробували знайти тут вихід і порятунок. Вони в один голос із своїми вищими керівниками подавали тисячі фактів, які доводили, що нещастя, яке насувається на Україну, є наслідком непосильних плянів і загострих метод.[8] Вони покладали великі надії на слово порятунку від присутніх тут двох високих післанців Сталіна.

Нарешті післанці, завершуючи триденну конференцію, заговорили. Але не в порядку дискусії, але в порядку останнього директивного слова. І це їх слово прозвучало лиховісно-погрозливо. Молотов зокрема вказав на «познаки певних недотягнень» керівників України і сконстатував, що з величезними і відповідальними «завданнями більшовики України... не впорались»:

«Тепер є спроба приховати недоліки в сільському господарстві України, зваливши неґативні факти останньої хлібозаготівельної кампанії в Україні на „зовнішні" причини (Скрипник, Шліхтер), на розмір хлібозаготівельного пляну (Чубар) і т.д. *Треба дати відсіч цим антибільшовицьким спробам*».[9] (Підкреслення моє — Г.К.).

Це вже прозвучало як вирок, що безпосередньо стосу-

———

[7] «Вісті» ВУЦВК, 11 липня 1932 р. Промова М. Скрипника.

[8] «Правда», 9 липня 1932 р. Из доклада С. Косиора на III всеукраинской партконференции.

[9] «Правда», 14 липня 1932 р. Речь В. Молотова.

вався Скрипника, Чубаря і Шліхтера (Чи не ця ситуація заважила на їхній дальшій долі?). Останні директивні слова Молотова були такі: «Жадних поступок і хитань у питанні виконання завдань, що їх дала партія і радянська влада».

І це прозвучало як пересторога й удар. Делеґати III-ї партійної конференції після цього директивного виступу Молотова і Кагановича зрозуміли, що саме жадних поступок їм ніхто не зробить, що вся їхня сподіванка на спасенні ухвали III-ї партійної конференції розсипалась, як химерна уява. Залишилась жорстока дійсність із похмурими перспективами війни проти ограбованого і голодного люду.

Багато учасників конференції побачили після цього, що є щось тяжке й недомовлене у взаєминах між Москвою і Харковом, що стався якийсь конфліктний зудар, що вони входять в якусь нову смугу політичного життя. В яку? На це тоді ще ніхто із невтаємничених не міг напевно відповісти.

7. ПОСИЛЕННЯ ГОЛОДУ І ЗАКОН ВІД 7 СЕРПНЯ 1932 РОКУ

Після III-ї всеукраїнської партійної конференції (6-8 липня 1932 р.) жадного покращання суспільного і господарського життя не наступило. Конференція не ухвалила жадних рятівних рецептів. На вимогу Молотова і Кагановича вона в своїй резолюції тільки підтвердила, що для «жадних поступок і вагань у питанні про виконання завдань, які прийняла партія і радянська влада», не буде місця. Що призначена пляном із Москви кількість українського хліба, цукру, масла, м'яса, вугілля і металу за всяку ціну буде від народу забрана.

Але напевно ніхто з учасників конференції не передбачав, що саме вона спричиниться до появи знаменного своєю нелюдяністю і жорстокістю «Закону від 7 серпня 1932 року».[10]

---

[10] «Правда», 8 серпня 1932 р. Об охране имущества госу-

Нема сумніву, що цей закон, який появився менше як за місяць після III-ї всеукраїнської партійної конференції, був наслідком суґестій Молотова і Кагановича Сталінові після їх не зовсім вдалої місії в Україні.

Знаємо, що Молотов відразу ж після III-ї партконференції не поїхав до Москви, а зробив, так би мовити, контрольне турне по Україні.[11] Він відвідав декілька районів. Був обережний. «Він не виходив з вагона. Керівники районів намагалися довести Молотову, що хліба немає більше, що населення голодує».[12] Його особиста розвідка донесла йому, що спостережено багато фактів, як невідомі особи — чи то саботажники, чи злодії — зривають недозрілі колоски і використовують їх на невідомі цілі. Що то були голодні опухлі люди, які рятували, як могли, своє життя, сталінського емісара очевидно не цікавило.

Роздратований більш-менш явною чи прихованою опозиційністю учасників III-ї всеукраїнської партійної конференції, масовою появою голів районів, які під час його інспекції одностайно прибували до його урядового вагона і запевняли, що хліба більше нема й селяни голодують, а також інформаціями про дивних саботажників, що зривають недозрілі колоски, Молотов повертається до Москви і дає разом з Кагановичем звіт Сталінові. Є всі підстави думати, що це була перша і єдина причина появи в світ «Закону від 7 серпня». Цей закон прискорив голод, збільшив смертність мільйонів селян, але безумовно вирвав у голодних людей все ж таки коло 200 мільйонів пудів хліба.

———————

дарственных предприятий, колхозов и кооперации и укрепления общественной (социалистической) собственности, Постановление ЦИК СССР от 7 августа 1932 г.

[11] Ів. Дубинець, П'ятилітня внутрішня війна в СРСР 1929-1933 проти колхозного рабства, «Український Прометей», ч. 20, Детройт, 1953.

[12] Там же.

Явний чи прихований конфлікт, що окреслився на III-ї всеукраїнській партконференції, не тільки не йшов на спад, а в зв'язку з поглибленням господарської катастрофи все більше зростав. Немає змоги на підтвердження цієї думки посилатися на цілий ряд фактів і ухвал українського уряду того часу. Вкажемо хоча б на дуже показову і, на нашу думку, демонстративну ухвалу української економічної ради від 14 липня 1932 року (тобто за шість днів після конференції), яка змінила (спершись на відповідний параграф конституції) встановлений РНК СРСР від 29 липня 1932 під ч. 1022 плян маслозаготівель для України в розмірі 16,400 тонн — на 11,214 тонн.[13]

Немає сумніву, що за цей час Сталін, властивою йому методою, через своїх таємних і особливо уповноважених інформаторів збирав і згромаджував у сейфах свого особистого секретаря Поскрьобишева прерізний компромітуючий матеріял як проти діяльности всієї української організації, так і проти її видатних керівників.

Наближалась дата 24 січня 1933 року. Старт для кардинальної зміни політики щодо України і для розгортання масового терору був не за горами.

8. РЕАЛІЗАЦІЯ НОВОГО ПЛЯНУ В УМОВАХ УКРАЇНИ

Щоб уникнути небезпеки конфлікту, щоб прибрати остаточно до рук Україну й остаточно включити її в єдине господарське і культурне річище СРСР, ЦК ВКП(б) виніс 24 січня 1933 року спеціяльну постанову щодо України. Ця постанова, як ми побачимо пізніше, вирішально відбилася на господарській, культурній і національній політиці КП(б)У. «Тільки тепер ми мо-

---

[13] «Вісті» ВУЦВК, 17 липня 1932 р.

жемо повністю оцінити величезне значення, яке мало, має і буде ще мати для КП(б)У ця ухвала ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 року, — не без підстав говорив утаємничений в цю ухвалу П. Постишев на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У 1933 р. — Ухвала ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 року, — продовжував він там же, — ввійде до історії КП(б)У, як переломовий момент, що відкрив нову смугу переможної боротьби більшовиків України».

Що ж це за «нова смуга переможної боротьби»? В чому конкретно вона проявилася? Які наслідки дала?

Згідно з цією постановою, вперше в історії взаємин КП(б)У і ВКП(б) діяльність усієї більшовицької організації в Україні засуджується і без згоди ЦК КП(б)У (навіть всупереч йому) з Москви присилають організаційним секретарем і фактичним диктатором КП(б)У Павла Постишева; на керівництво двома основними і вирішальними своєю вагою областями — Дніпропетровською і Одеською були призначені довірені люди Кремля: М.М. Хатаєвич (Дніпропетровськ) і Є. Вегер (Одеса). Одночасно для керівництва НКВД України приїхав з Москви В.А. Балицький.

Разом з приїздом в Україну цих чотирьох високих комісарів, прибула з ними багатотисячна армія найдовіреніших агентів, яким належало ввійти у всю мережу партійної організації в Україні і відіграти тут пізніше потрібну ролю політкомісарів, наглядачів та інформаторів.

За офіційними радянськими даними маємо приблизну цифру цих новоприбулих «міцних, випробуваних більшовиків», як їх визначає Постишев. Кругло на кожний район України їх припало по 29 чоловіка, що в сумі своїй становить понад 15-тисячну армію. Це — цілий вишколений і озброєний окупаційний корпус, який при підтримці великих поліційних з'єднань НКВД був спроможний тримати в покорі кожен народ, а тим більше обеззброєний, замучений, стероризований і зголоднілий народ український.

Історія перебрання влади Постишевим в Україні —

це окрема і дуже повчальна тема. Його приїзд ЦК КП(б)У і зокрема харківська столична партійна організація прийняли різко неґативно.

Постанову ЦК ВКП(б) від 24 січня буквально іґнорували протягом двох тижнів. Її не коментували, не обговорювали взагалі, до неї не займали становище. Її ніби не помічали. Немає сумніву, що керівники України вважали її великим поличником для себе. Вони сподівалися шляхом особистих переговорів у Москві її ліквідувати. Але, очевидно, дуже скоро переконалися, що постанова ця — не жарт, що вона є документом нової політики Москви щодо України, що справа навіть не в господарському прориві, не в невиконаних заготівельних плянах, а в чомусь далеко глибшому.

Не маючи ніякої екзекутивної та оборонної сили, в наслідок хитрого і швидкого організаційного ходу Сталіна, втративши вплив в основних і вирішальних областях (Харківська, Дніпропетровська, Одеська), незчувшись, як повна влада НКВД опинилася в руках присланого з Москви із спеціяльними інструкціями Балицького, — керівникам України нічого не залишалося, як, принаймні зовні, скоритися і визнати рацію постанови ЦК ВКП(б) від 24 січня.

Об'єднаний пленум ЦК КП(б)У 7 лютого 1933 р. понуро, без особливого ентузіязму, признав уже, що «ухвала ЦК ВКП(б) від 24 січня» правильна і привітав «скріплення основних областей України і П.П. Постишева, як другого секретаря ЦК КП(б)У».[14]

Так прийшло до упокорення КП(б)У і повної диктаторської влади, можна сказати, «першого райхскомісара України» П. Постишева. Почувши ґрунт під ногами й одягнувши відразу ж (очевидно, з метою мімікрії)

---

[14] «Правда», 10 лютого 1932 р. Об итогах хлебозаготовки на Украине и постановление ЦК ВКП(б) от 24 января 1933 г. Резолюция пленума ЦК КП(б)У, принятая на заседании 7 февраля 1933 г.

українську вишиту сорочку (полуботківку), наділений правами організаційного секретаря ЦК КП(б)У, першого секретаря обкому та міськкому столиці України і генерального інспектора переселення, цей страшний кат українського народу приступив до своєї діяльности.

9. ДЛЯ ЧОГО ПРИЇХАВ В УКРАЇНУ П. ПОСТИШЕВ?

Що приніс українському народові Постишев? Чим відзначалась і закінчилась його чотирирічна доба?

Офіційно, виходячи з постанови ЦК від 24 січня, газетного шуму навколо цього і висловлювань тих чи тих партійних керівників, П. Постишев мав нібито головним своїм завданням виправити помилки КП(б)У в галузі сільського господарства і вивести Україну з господарського занепаду.

Чи відповідало це дійсності?

Вся наступна діяльність Постишева дає цілком неґативну відповідь на це питання. Він не тільки не припинив голод, що наприкінці 1932 р. почав огортати всю країну, а навпаки — поглибив його і довів Україну до страшної масової смертности на весні і вліті 1933 р. Єдине, що він зробив — це забезпечив найбільш занепалі області насіннєвою позикою[15] (чого, до речі, так довго, але даремно, домагалися українські керівники) і, обминаючи вимираючих селян, силами змобілізованих індустріяльних робітників, студентів і службовців міст, зібрав порівняно добрий урожай 1933 р.[16] Це для тих, що залишилися живими, створило можливі умови для

---

[15] «Правда», 26 лютого 1933 р. О семенной помощи колхозам и совхозам Украины и Северного Кавказа, Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 23 февраля 1933 г.

[16] «Правда», 8 лютого 1933 р. Речь П. Постышева на пленуме Харьковского обкома и горкома КП(б)У, 4 февраля 1933 г.

відновлення сил і для дальшого поступового унормування занепалого сільського господарства. Це була звичайна акція, що могла б обійтися і без приїзду Постишева в Україну. Жадного чуда він не вчинив і жадних чудодійних заходів не запровадив. Але цього від нього ніхто не вимагав. Бо не в цьому було його основне завдання. Не в цьому була справжня політична суть ухвали ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 року.

В чому ж саме?

Сталінові треба було підійти до повного і цілковитого завершення своїх імперсько-централістичних і диктаторських плянів. Запановував цілком одверто і впевнено «чистий русифікаційний націоналізм», відновлювалися форми «старої національної єдинонеділимої Росії... старої тюрми народів», — як гостро, але справедливо відзначив тоді ж В. Винниченко у своєму листі до Політбюра ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б).[17]

Без повної нівеляції України та інших союзних республік, без знищення завойованих у революцію 1917 року і якоюсь мірою до цього часу дійсних прав кожного народу на повну державну і господарську незалежність та свободу, — завершити й реалізувати імперсько-централістичні пляни було неможливо. Виразний дух спротиву і розбіжність поглядів на поточну політику в Україні, що виявилися у керівників партії та уряду України навіть в останні роки, ще в більшій мірі підсилювали нагальність реалізації цих плянів Сталіна.

---

[17] В. Винниченко, В Политбюро КП(б)У, копия Политбюро ВКП, сентябрь 1933 (Лист написано російською мовою і надіслано до ЦК КП(б)У в вересні 1933 р. На листопадовому пленумі ЦК КП(б)У 1933 р. цього листа спеціяльно різко критикував у своїй доповіді М.М. Попов, назвавши його листом «старого вовка української націоналістичної контрреволюції». Багато інших промовців також гостро нападали на Винниченка).

Але знищити просто лобовим ударсм ті права України, які за півтора десятка років стали не тільки звичкою, а й також обов'язками кожного громадянина, було вже неможливо.

Через те Сталін вдався до іншої методи. Для нього важливо було знищити не форму, а душу, внутрішню ідейну сутність кожного народу. Та щоб убити душу народу, треба було не тільки спаралізувати і здеморалізувати народ масовим терором, але й знищити носіїв цієї душі: письменників, художників, філософів, учених і органічно пов'язаних з народом його ідейних політичних діячів.

Такий був плян Сталіна. Реалізація цього пляну й була доручена П. Постишеву. В цьому була головна і основна його політична місія в Україні. В цьому була дійсна, захована за зовнішніми турботами про господарський стан країни, політична сутність ухвали ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 року.

Як же впорався з цим своїм завданням Постишев? Як перевів у життя цю справжню політичну суть ухвали ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 року?

Від початку реалізації сталінських плянів централізації (тобто від 1929 р.), винищення українського наукового і політичного світу пророблено було протягом чотирьох років трьома турами і багатьма побічними та допоміжними акціями.

Перший тур — знищення Української Автокефальної Православної Церкви з усім єпископатом, духівництвом і багатьма тисячами вірних (1929 р.).

Другий, рівнобіжний великий тур — масове винищення української демократичної інтеліґенції, що її було пов'язано з процесом СВУ на весні 1930 року.

Третій тур — масовий погром інтеліґенції того ж формату і того ж ідейно-політичного звучання, пов'язаної з Українським Національним Центром — УНЦ (від 1931 року починаючи і десь 1932 роком кінчаючи), що за офіційними пізнішими даними НКВД ніби очолював його М.С. Грушевський, а керівний штаб складався з таких осіб: М.Ф. Чечель, П. Христюк, Григорій Косак,

М. Яворський (пізніше, правда, М. Яворського вилучили і приєднали до «зручнішої» для нього організації — УВО) тощо.

Четвертий тур знайшов свій вираз в арештах української кубанської інтеліґенції під формою «Союз Кубані й України» (1929-1932).

Висилка з України М. Грушевського (1930) і М. Яворського (1929), натиск на ВУАН та обмеження свободи в її діяльності, ліквідація літературних напрямків, шкіл та груп і об'єднання їх навколо єдиної Спілки Радянських Письменників, — такий у загальному був балянс української дійсности до приходу в Україну Постишева.

Чи міг цей балянс задовольнити його?

Ясно, що ні.

Правда, в пляні цієї першої сталінської чистки було зроблено чимало. Але чи була цим бодай якоюсь мірою зліквідована небезпека від українських національно-незалежних сил? Для Сталіна та його української аґентури було ясно, що ні.

Висилка Грушевського та Яворського не припинила праці їх учнів та послідовників. Схема історичного розвиту, накреслена Грушевським, продовжувала жити в усій історичній українській науці, в тому числі й у тій, що признавалась до марксизму.

Дух української літератури визначала не організація, де були скупчені тепер усі письменники, а живі творці її ренесансного руху.

Замість в більшості своїй ізольованої старої демократичної інтеліґенції прийшла нова, вже в радянських умовах зформована інтеліґенція, яка своїми патріотичними принципами ніяк не поступалася батькам і вчителям. Але чи не найголовнішим було те, що за п'ятнадцять років радянської влади в Україні на провідних місцях у царинах науки, культури, мистецтва, політики, господарства, а також партійного і радянського життя опинилися впливові сили колишніх укапістів, боротьбістів, галицької інтеліґенції, шумськістів і нарешті велика впливова течія, очолена старим біль-

шовиком Скрипником, для яких питання української державности було не менше бойове й актуальне, ніж для їх попередників.

10. ДИМОВА ЗАСЛОНА ТЕРОРУ

Все це промовляло за те, що чистка України в сталінському розумінні мусить початись тільки тепер. Почати і здійснити її мав Постишев. Щоб полегшити й морально та політично виправдати її, він за безпосередньою, щоденною режисурою з Москви[18] розробляє і пускає насамперед димову заслону безпрецедентного терору.

Згідно з цією димовою заслоною, монтується ряд тверджень і, нібито, викритих фактів, що їх продумано пускають у суспільний обіг. Це в основному були:

1) Теорія транспортації та інфільтрації українського націоналізму в усе суспільне і культурне життя України.

2) Гасло про «контрреволюціонерів з партійними білетами в кишені».

3) Про розгалужену сітку українського націоналістичного підпілля та його програмові документи.

4) «Викритий» широкорозгалужений націоналістичний ухил М. Скрипника.

Монтуючи протягом весни і літа 1933 р. наявність

---

[18] М.М. Попов у своїй доповіді на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У («Червоний шлях», ч. 10, 1933) сказав так: «Я хочу відзначити, що наша щоденна боротьба з українською контрреволюцією і націоналістичними ухилами в рядах нашої партії, зокрема з українським націоналістичним ухилом, що його очолював Скрипник, іде під безпосереднім керівництвом і при величезній допомозі ЦК ВКП(б) — особисто тов. Сталіна і тов. Кагановича».

загрозливої облоги радянської влади на Україні націоналістичними, шпигунсько-диверсантськими і національухильницькими силами, — інспіратори терору мали на увазі насамперед створити моральну базу і більш-менш імовірну суспільну опінію для цілком нових, засадничо антиукраїнських конституційних ухвал, що мали узаконити й виправдати заплянований і розпочатий терор.

Такі історичні ухвали прийшли на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У (18-22 листопада) 1933 року.

Головним питанням пленуму були «Підсумки і перспективи національної політики на Україні».

З огляду на вище згадану «страхітливу» панораму облоги радянської влади на Україні націоналістичними силами, що їх на сто відсотків очолюють «контрреволюціонери з партійними білетами в кишені», пленум ухвалив таке:

1) Попередні засади і методи національної політики КП(б)У були хибні, а тому ворожі й націоналістичні.

2) Основний промотор цієї політики — М.О. Скрипник виявився небезпечним ухильником, який спільно з численними своїми послідовниками і шумськістами «працював, щоб відірвати Україну від СРСР, довести до імперіялістичного поневолення українських робітників і селян», і, нарешті, щоб відтягти їх як можна «далі від Москви — центру світової пролетарської революції», — як висловився Постишев у своїй промові.[19]

3) Нова централістична політика Кремля і відроджена та поновно пущена в обіг імперіялістична теорія ідеї «єдиної багатонаціональної держави», набирає прав громадянства, а звідси висновок — український націоналізм стає головною державною небезпекою.

Немає потреби говорити, що означали такі **ухвали в** політичному і практичному сенсі.

---

[19] «Правда», 24 січня 1934 р.

Було ясно, проголошення пленумом українського націоналізму головною небезпекою в умовах України, всупереч дотеперішній офіційній настанові, що головною небезпекою є російський великодержавний шовінізм, — безумовно означало:

а) розпочато новий етап національної політики в Україні;
б) узаконено терор проти українського народу, його інтеліґенції, а зокрема проти органічно-національних сил в КП(б)У, що їх визнаним провідником довгі роки був Скрипник.

В наслідок узаконення нового курсу Москви в національному питанні, ввесь окупаційний корпус Постишева та слухняна йому політична поліція приступили до плянової терористичної акції.

Антинародне беззаконня цієї акції найперше відчули і зрозуміли такі діячі української культури й політики, як письменники М. Хвильовий та П. Гірняк, директор Гаврилів і насамперед М. Скрипник. Пострілом у скроню відповіли вони, протестуючи проти заплянованого антинародного терору.

Але це не тільки не стримало акції штабу Постишева, а, навпаки, ще більше його насторожило і підсилило жорстокість та безоглядність.

11. НАСЛІДКИ «ДІЯЛЬНОСТИ» ПОСТИШЕВА

Ця акція своїми методами і розмірами навряд чи має в історії щось рівне чи подібне собі. Зупинятись на її деталях ми тут не будемо. Але зробити бодай приблизний підсумок її, зареєструвати наслідки і розміри її для українського народу варто.

Який же фактичний балянс цієї акції? Як він виглядає сьогодні на підставі самих тільки радянських джерел?

1) Знищено Українську Автокефальну Православну

Церкву з усім єпископатом, духівництвом і багатьма вірними.

2) Знищено незалежність і бодай відносну свободу Всеукраїнської Академії Наук і перетворено її на філіял Всесоюзної Академії.

3) Знищено основоположника і творця новітньої української історичної школи — акад. М. Грушевського, всіх його учнів і всі наукові заклади, в яких вони працювали.

4) Знищено історичну школу акад. М. Яворського разом з усіма його учнями і заснований ним Інститут історії.

5) Знищено філософську школу акад. В. Юринця, всіх його учнів, а також Інститут філософії.

6) Знищено Науково-дослідний інститут історії ім. акад. Д. Багалія з усіма його співробітниками.

7) Розгромлено Науково-дослідний інститут літературознавства ім. Шевченка, а його директора С. Пилипенка та більшість співробітників заарештовано або розстріляно.

8) Розгромлено українську мовознавчу науку та її центр — інститут мовознавства Академії Наук. Співробітники інституту в більшості своїй фізично знищені.

9) Відкинено й заборонено звичайними поліційними заходами науково розроблений і затверджений Всеукраїнською науковою конференцією 1927 р. український правопис.

10) Знищено Сільсько-господарську Академію і Науково-дослідний інститут економіки та організації сільського господарства з його керівниками і співробітниками.

11) Розгромлено український Науково-дослідний інститут сходознавства, а директора Л.І. Величка і більшість наукових співробітників заарештовано.

12) Зліквідовано Науково-дослідний інститут радбудівництва та права з директором П. Трублаєвичем та всіма науковими співробітниками.

13) Знищено Науково-дослідний інститут глухонімих та його директора відомого вченого-рефлексолога проф. І.П. Соколянського.

14) Розгромлено всі літературно-мистецькі об'єднання та організації, а всіх основних письменників і критиків заарештовано.

15) Знищено велику мистецьку школу бойчукістів на чолі з їх керівником професором М. Бойчуком.

16) Знищено театр «Березіль», а його керівника Леся Курбаса і ряд визначних акторів ув'язнено.

17) Розгромлено видавництво і редакцію УРЕ — Української радянської енциклопедії, а керівництво і редакторів її знищено фізично (М. Скрипник, А. Річицький, проф. Наконечний, проф. В.С. Бойко та інші).

18) Ліквідовано «Українську палату мір і ваги», а всіх співробітників на чолі з директором Василем Мазуренком заарештовано.

19) Закрито ВУАМЛІН, а всіх його наукових співробітників заарештовано і фізично знищено.

20) Заборонено студії над історією КП(б)У, а її двох істориків М.Є. Равича-Черкаського та М.М. Попова разом з учнями знищено.

21) Знищено видавництва «Рух», «Час» і «Книгоспілку», а весь директорат і співробітників ДВУ виарештовано.

22) Українська кінофабрика втрачає свою незалежність і перетворюється на виконавця замовлень всесоюзного кіновиробництва у Москві.

23) Майже весь професорський склад усіх українських вищих навчальних закладів був заарештований і знищений.

Рівночасно з тим загальним погромом наукового і культурного життя йде тотальний розгром українських громадських та політичних кадрів незалежно від їхньої політичної активности, чи пасивности в даний момент.

До 1937 року були заарештовані, знищені фізично або вилучені з наукового, громадського чи політичного життя:

1) всі діячі революції 1917 року і УНР незалежно від партійної приналежности;

2) всі українські соціял-демократи, всі есери, всі есефи і поступовці;

3) всі колишні боротьбісти, укапісти, всі колишні члени КПЗУ і всі галичани взагалі;

4) вся велика опозиційна група М. Скрипника і всі в якійсь мірі причетні до опозиції Шумського-Волобуєва-Хвильового;

5) всі радянофіли, що приїхали з Галичини чи повернулися з еміґрації;

6) вся безпартійна наукова і мистецька інтеліґенція, яка ніколи — ані за доби УНР, ані тепер — не була політично активна, але працювала для української науки і мистецтва;

7) розгромлені і в більшості своїй були заарештовані кадри молодої, вже в радянських умовах зформованої, інтеліґенції, які активно включалися в будівництво української радянської державности і її культури;

8) виарештовані були (пов'язані з українською дійсністю) всі особи, приналежні будь-коли до правої чи троцькістської опозиції;

9) і, нарешті, як фінал цього всенародного погрому, наприкінці 1937 року відбувається тотальне винищення всього українського радянського уряду на чолі з П. Любченком і всього Центрального Комітету комуністичної партії України.

Щоб цьому всенародному погромові надати вигляд якоїсь правної основи й моральної бази, НКВД «викриває» і, звичайно, масово карає «підпільні націоналістичні організації». В переліку їх називаємо для повноти деякі раніше вже згадані організації:

1) Спілка Визволення України — СВУ (1930);
2) Український Національний Центр — УНЦ (1931);
3) Союз Кубані і України (1929-1932);
4) Контрреволюційна шкідницька організація Ф.М. Конара (Палащука);
5) Українська Військова Організація — УВО (1933);
6) Польська Організація Войскова на Україні (1933);
7) Всеукраїнський есерівський центр (1933);
8) Всеукраїнський боротьбістський центр (1934-1935);

9) Український центр білоґвардійців-терористів (розстріли в справі Кірова, грудень 1934 р.);

10) Націоналістичний терористичний центр (1935);

11) Націоналістично-терористична група проф. М. Зерова (1935);

12) Бльок українських націоналістичних партій (УКП, боротьбісти, УСД, УСР, УВО — 1932-1936);

13) Троцькістсько-націоналістичний терористичний бльок (Нирчук, Давиденко, Шабльовський, Ювченко та інші — 1935);

14) Український троцькістський центр (Ю. Коцюбинський, М. Голубенко, Логінов, Наумов, Дар'їн-Рапопорт);

15) Націоналістично-фашистська організація України (П. Любченко, Гр. Гринько, Порайко, Й. Якір, Дубовий, А. Хвиля, О. Буценко, та багато інших).

Цей страшний реєстр завершують 7 мільйонів жертв голоду 1933 року і принаймі стільки ж депортованих і засланих українських селян і робітників.

Такий в загальному був балянс сталінсько-постишевської чистки України, такі були реальні наслідки політики «нового курсу».

«Сучасна Україна»,
чч. 16,17,18, серпень-вересень 1953 р.

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА В ГРІ СТАЛІН-ГІТЛЕР

(До 20-річчя проголошення незалежности Карпатської України)

Агресивно-завойовницька політика фашистських держав виразно лякала Сталіна й одночасно приваблювала та імпонувала. В наступному плянованому поділі світу йому обов'язково хотілося брати участь. Переможцями в світовому конфлікті, що швидко розростався, Сталін, очевидно, вважав фашистський бльок. Тільки цим можна пояснити його тогочасну примирливу підлабузницько-угодовську політику щодо фашистських аґресорів. Починаючи від 1939 року, ця політика, зрештою, привела до сумної пам'яти пакту Сталін-Гітлер, який історично задокументований у відомому «Договорі про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом» з 23 серпня 1939 року.[1]

В цей критичний момент щораз більшого ускладнення міжнародних стосунків і поступового, але настирливо активного вповзання Сталіна в політичну гру сучас-

---

[1] Договор о ненападении между Германией и Советским Союзом, «Ведомости Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик», No. 37(60), 13 грудня 1939 р. Або: «Правда», 24 серпня 1939 р.

ної Европи, враз, видавалось би несподівано, в самому центрі цієї смертельної гри, виникає з новою динамічною силою українська проблема. Виникла ця проблема в найдалі відокремленій західній частині України, що з 1921 року входила в склад Чехо-Словацької Республіки на правах (з 8 жовтня 1937 року) автономної области під офіційною назвою Карпатська Україна.[2]

Після історичного Мюнхену у вересні 1938 року, що передрішив, по суті, долю Чехо-Словацької Республіки, над цією маленькою, віками пригнічуваною і визискуваною українською областю налягла страшна загроза нового угорського панування. Пред'явлена Угорщиною претенсія на цю область і її пропозиція плебісциту, всіма українськими політичними партіями Закарпаття однодушно була відкинена, і всі партії також висловились одноголосно за статус-кво, тобто за автономію Закарпатської України в межах Чехо-Словацької Республіки. Це був єдиноможливий і правильний крок на той час і в тих умовах. Але події так швидко розгортались, що на кінець 1938 року це становище, у зв'язку з аґресивними плянами Гітлера, втрачало під собою ґрунт. Падіння Чехо-Словаччини було вже зумовлене. Карпатська Україна опинилася на вулкані. Несподівано в цій маленькій частині української землі збіглися інтереси багатьох европейських держав (Німеччини, Англії, Чехо-Словаччини, Угорщини, Польщі, Італії й нарешті — СРСР) і вона опинилася в центрі найнебезпечнішої політичної гри того часу. В тих обставинах для цієї маленької галузі українського народу і її політичного керівництва постало тяжке, просто фатально-трагічне в тих умовах, питання: що робити? Де знайти підтримку і захист? Куди пристати? Природний шлях — воз'єднання з основною материньою частиною України, що входила до складу Радянського Союзу, —

---

[2] «Правда», 11 жовтня 1937 р. Закон об автономии Закарпатской Украины.

був виключений з багатьох причин. Поперше, Закарпаття було відокремлене від України Галичиною, що тоді входила до складу Польщі. Отже, жадної територіяльної можливости воз'єднання не було. Подруге, якщо б навіть Закарпаття межувало безпосередньо з УРСР, то після відомої вже нам розбійницької політики Москви щодо України, під час якої загинули всі діячі, що в свій час в якійсь мірі були відомі ширшим народним масам Закарпаття (Олександер Бадан, Ерстенюк та інші), про жадне добровільне воз'єднання вже не могло бути й мови. Політично змужнілі за останні 30 років, навчені тяжкою практикою боротьби за національну й соціяльну свободу народні маси Карпатської України вже добре розуміли, що замучена й обезкровлена терором Україна перетворена у безправну сатрапію Москви. Приєднуватися до цієї замученої й поневоленої України ніхто, звичайно, не міг і думати.

Про приєднання, або бодай про союз з Угорщиною, що віддавна претендує на панування над Закарпатською Україною, не могло бути й мови. Занадто тяжка була практика угорського панування над Закарпаттям у минулому. Найможливіше приєднання до Галичини не могло статися з тієї простої причини, що ця, вже порівняно велика, семимільйонова частина України сама була поневолена Польщею і тому не могла бути притягальною силою для українського Закарпаття.

Але найголовніше, що Закарпаття з його 800-тисячним населенням, у тих політичних европейських обставинах і не в стані було прийняти якунебудь самостійну й незалежну ухвалу щодо свого становища. Його доля залежала цілком від могутньої воєнної машини Гітлера, фактичного вже тоді диктатора над усіма малими державами Східньої Европи.

В таких обставинах ця маленька частина українського народу могла піти тільки на якийсь свідомо ризикований і трагічний крок, лише хоча б у цей спосіб засвідчити перед усім світом своє глибоке прагнення до волі й незалежности. Таким кроком було проголошення Карпатської України незалежною республікою, вибо-

ри свого парляменту (сойму) та уряду на чолі з президентом о. д-ром Августином Волошиним.

Факт скликання першого сойму Карпатської України (12 лютого 1939 року), проголошення її незалежности (15 березня 1939 р.) і мовчазно-байдужого ніби ставлення до цього Гітлера, Сталін сприйняв, як початок великої, активної гітлерівської «української політики». Сталін (як і чимало західньо-европейських політиків) зробив із цього висновок, що Карпатська Україна відтепер стає пляцдармом Гітлера для нападу на Радянську Україну, приєднання її до Карпатської України і таким шляхом створення буферної міцної держави — слухняного сателіта Берліну.

Ця нова ситуація безсумнівно дуже схвилювала Сталіна. Не випадково Сталін цим подіям у Карпатській Україні присвятив тоді значну частину своєї доповіді на XVIII з'їзді ВКП(б). Треба знати, що Сталін був обережний і стриманий у постановці тих чи інших питань на такому кворумі як з'їзд партії. На дрібниці й другорядні, в політичному сенсі, питання він би на з'їзді часу не витрачав. Але проблема Закарпаття була далеко не дрібниця. Завдяки їй українська проблема стала знов у центрі міжнародної гри. Карпатська Україна прикувала увагу всього політичного світу. Це Сталіна явно лякало. Радянська преса повідомляла про торги цією областю України на віденському арбітражі[3] та уважно стежила за розвитком усіх цих подій. Варто згадати про повідомлення, яке, ніби з вірогідних джерел, з'явилося тоді в «Правді» і де з обуренням розповідалося, що Англія, виявляється, кровно зацікавлена проблемою Закарпатської України. Вона, нібито через свого міністра в справах Індії Беджвуда Бенна взяла найактивнішу

---

[3] а) В. Шандор, У двадцятиліття віденського арбітражу, «Овид», ч. 9, Чікаґо, 1958, стор. 3-6.

б) Енциклопедія Українознавства, т. 1, НТШ, Мюнхен, Нью-Йорк, 1949, Закарпаття, стор. 566-569.

участь у «шпигунсько-імперіялістичній розгрі» в справі Карпатської України. При цьому кореспондент спеціяльно підкреслював, що «перед відвідинами Хусту[4] містер Бенн заїхав до Львова, де також провадив якісь таємні переговори з місцевими діячами».[5] Це повідомлення ясно натякало на англійський контакт з українськими антирадянськими політичними колами, що тоді зосередили свої головні сили у Львові.

Страшну трагедію маленької гілки українського народу Сталін у своїй доповіді на XVIII з'їзді ВКП(б) 10 березня 1939 року, щоб принизити її вагу, з розрахунком на зубоскальний ефект, звів до ситуації у відомій байці про слона і моську та про божевільних і належну кількість «заспокійливих сорочок» для них. Але це була тільки удавано-байдужа посмішка при поганій і непевній грі. Сталін прекрасно розумів, що проблема Карпатської України набагато складніша, що в суті своїй і перспективі розвитку це проблема соборности й незалежности української сорокамільйонової держави. Тієї держави, яку він протягом останнього десятиліття безоглядно упокорював чекістським, поліційним і партійним апаратом. На підставі згадуваної доповіді Сталіна і на підставі тієї реакції, яку виявляла вся тодішня слухняна його преса, можна твердити, що Сталін дійсно думав, що рішення віденського арбітражу — це акт далекосяглої плянованої «української політики» держав осі. Що зовнішньо стримана байдужість Гітлера в ставленні до подій у Карпатській Україні є початком його великої агресивної політики проти СРСР.

Нерозв'язана проблема західніх областей України, що входили тоді до складу Польщі, сильно розвинена, закорінена в найглибших народних масах національно-

---

[4] Столиця Карпатської України.

[5] «Правда», 2 квітня 1939 р. Статья Б. Изакова «Конец карпатской фашистской козявки».

визвольна ідея, і довголітня організована акція національно-визвольного підпілля, все це, разом із вибухлими подіями в Закарпатті, створювало в перспективі реальну загрозу всім тим кривавим завоюванням Сталіна на корінних землях України. Сталін почав шукати виходу із цієї непевної ситуації. Своєю доповіддю й постановкою української проблеми на XVIII з'їзді партії він вирішив промацати ґрунт для змови і союзу в цій справі з Гітлером. Аналізуючи загострення міжнародного політичного становища, Сталін прийшов до висновку, що всі, мовляв, аґресивні пляни Німеччини, «що серйозно постраждала в наслідок Першої імперіялістичної війни і Версальського миру»[6] — це, насамперед, вимушений наслідок небезпечної інтриґи «плутократичних аґресорів» — Англії, Франції і США, які прагнуть утримати в своїх руках награбовані колонії й перевагу військової сили. Прикриваючись політикою «невтручання» і «невтралітету» вони, з одного боку, «почали крикливо брехати в пресі про „слабість російської армії", про „розклад російської авіяції", про „безладдя в Радянському Союзі", з другого боку — штовхати цим німців далі на схід, обіцяючи їм легку здобич і примовляючи: ви тільки почніть війну з більшовиками, а далі все піде добре...».[7]

«... Характеристичний галас, — говорив він далі, — котрий піднесла англо-французька й північноамериканська преса щодо Радянської України. Діячі цієї преси до охрипу кричали, що німці йдуть на Радянську Україну, що вони мають тепер у руках так звану Карпатську Україну, яка нараховує коло 700,000 населення, що німці не пізніше як весною цього року приєднають Радянську Україну, яка має понад тридцять мільйонів населення, до так званої Карпатської України. Схоже

---

[6] XVIII с'езд ВКП(б), Стенографический отчет, доклад И. Сталина, стор. 11.

[7] Там же, стор. 13.

на те, що цей підозрілий галас мав за мету викликати лють Радянського Союзу проти Німеччини, отруїти атмосферу і спровокувати конфлікт з Німеччиною без жадних на те підстав».[8]

Сталін ласкаво намагався з'ясувати Гітлерові, що кінцева мета цього підступного пляну «демократичних плутократів» є в тому, щоб штовхнути Німеччину і СРСР на збройний конфлікт, дочекатися часу їх цілковитого взаємного знесилення і, «коли вони остаточно знесиляться — виступити на сцену із своїми силами, виступити, звичайно, „в інтересах миру" і продиктувати знесиленим учасникам війни свої умови».[9] Не можна забувати, повчав далі Гітлера Сталін, що ми маємо справу з «підпалювачами війни», «які звикли загрібати жар чужими руками».[10]

Так підготовляв Сталін свій ганебний союз із Гітлером. Так спитувався він відвернути небезпеку від української проблеми, що виникла була в самому центрі Европи.

* * *

Гітлер, звичайно, мав цілковито інші пляни. Будувати об'єднану українську державу, навіть у формі безумовного сателіта Берліну, він не збирався. Його нібито байдуже ставлення до подій, що відбувалися в Закарпатті в момент окупації німецькими військами Чехо-Словаччини пояснюється не його позитивним ставленням до української державности, а чисто часовими тактичними міркуваннями. Як тільки потреба в цій тактиці минула, він відразу ж, у другій половині березня 1939 року, Карпатську Україну, що проіснувала як незалежна держава всього два тижні, безцеремонно подарував своїм угорським союзникам.

---

[8] Там же, стор. 13.
[9] Там же, стор. 13.
[10] Там же.

Треба думати, що цей крок Гітлера щодо Закарпаття був дуже приємною несподіванкою для Сталіна. Він зрозумів, що в цьому питанні, тобто в питанні про долю малих народів Східньої Европи, з Гітлером домовитися можна. Для Гітлера, як і Сталіна, доля малих народів була лише дрібною розмінною монетою в їх розбійницьких міжнародних комбінаціях.

«Правда» криваву трагедію українського Закарпаття відзначила досить великою статтею Б. Ізакова з посмішливо-злобним заголовком «Конец карпатской фашистской козявки».[11] Вона з неприхованим злорадним задоволенням відзначала насамперед, що кривавий фінал у Карпатській Україні свідчить про цілковитий провал воєнної провокації, на яку «хотіли б штовхнути Німеччину англійські та французькі керівні кола».[12] Події ці, говорилося далі в статті, також підтвердили, що Німеччиною керують люди з розумом, а не «самі божевільні», як у цьому переконані англо-французькі кола.

Загальноприйняту назву Карпатська Україна, що стала тоді набутком світової преси і мови дипломатії, «Правда» відразу взяла в презирливі лапки і далі послідовно вже називає її «Карпатская Русь».

Але це офіційно-святкове повідомлення офіціозу московської диктатури про загибель «карпатской козявки» було зроблено тільки для зовнішнього світу, зокрема для української громадськости, що уважно стежила за подіями на Заході. Сталін та його найближчі помічники повністю розуміли, що в світових подіях, які невблаганно насувалися, загибель маленької обеззброєної Карпатської України не визначає ще розв'язки складного й небезпечного для кремлівських диктаторів українського питання. Що до того часу, доки поза межами влади Сталіна перебуває понад вісім мільйонів україн-

---

[11] «Правда», 2 квітня 1939 р.

[12] Там же.

ського народу на досить значній території,[13] де за останнє двадцятиліття народні маси розгорнули велику, жадними судами, тюрмами і дикою пацифікацією не припинену боротьбу за свою свободу і незалежність, до того часу централістично-імперська влада Москви не може бути спокійна.

Героїчний опір українського Закарпаття в пам'ятні березневі дні 1939 року, численно переважаючим, і кількістю і озброєнням угорським дивізіям, залишиться назавжди в історії незаперечним доказом незламної волі нашого народу до свободи й незалежности.

«Прометей»,
Нью-Йорк, 30 липня 1959

---

[13] Галичина, Волинь, Холмщина і Лемківщина входили до складу Польщі. Буковина і декілька українських повітів Басарабії — в склад Румунії, Закарпаття — в склад Чехо-Словаччини.

ДО 20-РІЧЧЯ ПАКТУ МОЛОТОВ-РІББЕНТРОП І ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

(Історія змови диктаторів проти миру і свободи)

ВНУТРІШНЯ СИТУАЦІЯ В СРСР, ЗМІЦНЕННЯ ТИЛУ І ГОТУВАННЯ ДО ВІЙНИ

Знищивши масовим терором всіх дійсних і уявних «троцькістів», «зінов'євців», «бухарінців», «робітничу опозицію» і «українських націоналістів», скаравши ввесь генералітет на чолі з маршалом Тухачевським, убивши фізично чи морально (чомусь здалося небезпечних) найталановитіших учених, письменників, малярів, акторів та, навіть, цілі театральні колективи («Березіль», театр Вс. Мейєрхольда, Камерний театр А. Таїрова), всіх найдосвідченіших, що виросли за останнє пореволюційне п'ятнадцятиріччя, керівників господарства і промисловости, перестрілявши вщент не тільки демократичні антикомуністичні сили союзних національних республік, але й уряди та центральні комітети їх компартій, посадивши до концентраційних таборів понад 20 мільйонів населення СРСР, заморивши понад 7 мільйонів населення України й Північного Кавказу голодом 1932-1933 рр. і, нарешті, знищивши партію, як живий, творчий, ідейно-злютований колектив однодумців і перетворивши її в бездушний жорстокий апарат насильства й поневолення народів, — Сталін, у другу половину 1938 року, можна думати, вперше відчув себе

в якійсь мірі переможцем. Це стосувалося в першу чергу союзних республік і до національного питання в цілому. За 20 років існування радянської влади вперше він, здавалося, мав підстави вважати, що з цим найтруднішим і постійно небезпечним питанням, шляхом хоча й великих жертв, закінчено раз і назавжди. Союзні республіки політично й економічно перетворені в слухняних супутників Москви, в «невід'ємну складову частину СРСР».

Щоби закріпити цю свою перемогу, надати «новому курсові» бодай зовні деякий вигляд законности і встояти в тих хистких обставинах, Сталін поспішно став запроваджувати цілий ряд дуже важливих, з погляду диктатури, конституційних і адміністративно-організаційних реформ. Зупинятися на всіх тих реформах ми тут не маємо змоги, але відзначимо ті, що з нашого погляду найважливіші.

Насамперед Сталін безжально скинув з адміністративно-керівної арени головного виконавця всіх своїх злочинів — М.І. Єжова. На його місце прийшов досі мало відомий, але виявляється, «любимець партії», «найвидатніший організатор закавказьких більшовиків», автор «надзвичайної книги... про історію більшовицьких організацій Закавказзя», що відкрив «нову сторінку в історії ВКП(б)» — Л.П. Берія.[1]

---

[1] Ці цитати взято із статті Ом. Ярославського («Важнейшие директивы историкам СССР», «Правда», 8 серпня 1939 року). Зоря М. Єжова занепала в другій половині 1938 року. «Правда» 2 липня 1938 подала вістку, що М.І. Єжов «за сумісництвом» (?) призначений народним комісаром водного транспорту. Це вже був його кінець. Але офіційне повідомлення про позбавлення його керівництва НКВД і призначення на його місце Л.П. Берії появилося петитом у «Правді» лише 8 грудня 1938 р. Текст цього «історичного» повідомлення такий:

«Тов. Єжов, М.І. звільнений, згідно з його проханням, від

З призначенням Берії практика НКВД набуває деяких нових форм і методів. Утихають (на деякий час) масові чистки партії, масові депортації, і масові розстріли в концентраційних таборах.[2] Розпочато перегляд деяких справ ув'язнених. Були щасливі (правда дуже незначний відсоток), справи яких ліквідувались, терміни покарання скасовувались і їх випускали на волю. Ця «беріївська весна», що творила ілюзію послаблення терору, крім того, мала ще за мету робити враження миру і взаєморозуміння між владою і народом. В обставинах всезростаючого напруження в міжнародних стосунках, у зв'язку з поступовим влізанням СРСР у воєнні конфлікти Европи і на Далекому Сході, така, бодай подоба миру з народом Сталінові була потрібна, як чисте повітря.

Другою важливою подією того часу було впровадження «Закону про громадянство СРСР».[3] Затвердження закону про єдине союзне громадянство СРСР свідчило, що Сталін поспішав свою перемогу над союзними республіками закріпити реальними постановами авторитетних законодавчих органів Союзу і цим ще раз підтвердити свою централістично-імперську політику.

Одночасно почалося активне формування й утвердження панівної верстви партійних радянських вельмож. Знищивши партію, як ідейно-згуртований колектив однодумців і перетворивши рештки в особистий

обов'язків наркома внутрішніх справ з залишенням його народним комісаром водного транспорту. Народним комісаром внутрішніх справ СРСР затверджено Л.П. Берію».

[2] Про масові розстріли в концтаборах див.:

а) Ив. Иванов, Воркутская трагедия, «Социалистический вестник», No. 4-5, Нью-Йорк, 20 травня 1948, стор. 93-96.

б) Гр. Костюк, Українські письменники та вчені в більшовицьких тюрмах і таборах (Спогади та зустрічі), «Краківські вісті», ч. 258, Краків, 17.XI 1943, стор. 4.

[3] «Правда», 24 серпня 1938 р. Закон о гражданстве СССР.

поліційний корпус з таємними і явними функціями, Сталін не міг не зауважити занепаду кількісного складу членства цього особистого корпусу, що за традицією ще називався партією. Нема сумніву, що після чисток і терору 1933-1938 рр. склад ВКП(б) зменшився принаймні на 30%. Одна українська партійна організація в перший 1933-й рік чистки тільки в кількох своїх областях втратила 51,713 членів, тобто коло 23%. За свідченням офіціозу ЦК КП(б)У «Більшовик України» наприкінці 1931 року, «КП(б)У... нараховує 345,017 членів».[4] М. Хрущов сім років пізніше, у своїй доповіді на XIV з'їзді КП(б)У, 14 червня 1938 року, стверджував, що «до 1 травня 1938 року в українській організації нараховувалось 285,818 комуністів».[5] Це свідчило про те, що тільки одна партійна організація України на кінець чисток втратила 59,199 членів. При цьому треба мати на увазі, що Хрущов замовчав про природний приріст (з кандидатів, комсомолу і тих, що вступали з інших суспільних прошарків), котрий за офіційними даними до 1931 р. давав середній річний відсоток 31,4.[6] Куди ділися члени, що становили цифру більшу принаймні в два рази тієї офіційної, можна тільки здогадуватися.

Передбачаючи катастрофу особистого складу партії, ЦК ВКП(б) ще в січні 1936 року офіційно повідомив про поновлення прийому в партію. Але практика показала вже наприкінці 1938 року, що робітники й селяни в партію більше не йдуть, Об'єктивно це був мовчазливий, але глибоко солідарний бойкот робітників і селян України того нового суспільного прошарку, що його

---

[4] В. Сірко, Зростання партії й новий етап соціялістичного будівництва, «Більшовик України», ч. 7, 1931.

[5] «Правда», 16 червня 1938 р. XIV сьезд КП(б)У, Доклад Н.С. Хрущова.

[6] В. Сірко, Зростання партії й новий етап соц. будівництва, Таблиця темпів зростання, «Більшовик України», ч. 7, 1931.

Сталін із своїм ЦК продовжував називати «партією». Але все ж таки, щоб здобути нові кадри й поповнити хоч до певної міри поріділі ряди розгромленої партії, сталінський штаб наприкінці 1938 і на початку 1939 рр. прийняв ухвалу і дав указівки низовим осередкам — змінити в основі ставлення до інтеліґенції, службовців і міщанських прошарків, звівши всіх їх до категорії «інтеліґенції». З того часу саме ці досі іґноровані прошарки стають основним резервуаром для поповнення сталінського поліційно-партійного бюрократичного апарату. На XVIII з'їзді ВКП(б) (березень 1939) було зроблено відповідні зміни в статуті партії, які цілковито полегшували приймання в партію всіх вихідців з не робітничо-селянського прошарку. У прийнятій ухвалі твердилось, що тепер для всіх, хто бажає ввійти в партію, встановлюються «єдині умови прийому й однаковий кандидатський стаж, незалежно від того, чи походять вони з робітничої кляси, селянства, чи інтеліґенції».[7]

Ця ухвала з'їзду означала, що на мовчазний бойкот робітників і селян Сталін відповів «відкритими дверима» в партію для інтеліґенції та різних службових і міщанських елементів. Більше того, щоб заспокоїти уцілілих від чисток і арештів членів партії й не лякати тих інтеліґентів і службовців, що їх бажано втягнути в партію, було проголошено й офіційно обіцяно, що більше таких «операцій» не буде, що буде забезпечено індивідуальний підхід до кожного випадку і взагалі, що масові чистки робились «клясовими ворогами і перестрахувальниками», котрі на цьому гріли руки й нищили «чесних членів партії».[8] Вигнання з політичної арени М. Єжова мало свідчити про серйозність цих обіцянок і ухвал з'їзду. А доповідь Сталіна на XVIII

---

[7] «Правда», 1 лютого 1939 р. Изменения в уставе ВКП(б), тезисы доклада тов. Жданова, А. на XVIII съезде ВКП(б).

[8] Там же.

з'їзді ВКП(б), в якій він окремий розділ присвятив інтеліґенції та *новому* ставленню до неї, рішуче підтверджувала, що «відкриті двері» в партію для інтеліґенції зроблено щиро і поважно.

Одночасно Сталін розпочав формувати й узаконювати нову привілейовану верству (чи клясу!) в усіх галузях господарства, культури, війська. Для цього указом Президії Верховної Ради СРСР встановлювався високий ступінь відзначення — «звання Героя соціялістичної праці» і затверджувались медалі — «За трудову доблесть» і «За трудове відзначення».[9]

Приєднавши ці нові нагороди і звання до тих, що вже були давніше («орден Леніна» та інші), сталінський камуфляжний апарат запрацював із широким розмахом. Від 3 січня 1939 року починаючи , у пресі пішли численні списки нагороджених і піднесених до вищого ступеня «кращих людей». Це були письменники й військові, артисти й стаханівці, керівники заводів і вчителі, кінорежисери й керівники партійного апарату. Чимало з них дивом уціліли в роки сталінсько-єжовського терору. Про декого з них преса донедавна писала як про «дворушників», «валенродистів», бухарінців, троцькістів чи націоналістів, а тепер їм святково вручали ті чи інші нагороди, а з цим, часто, й партійні квитки. Слухняна преса тепер знову оголошувала їх імена, але вже з тоном пошани й уклінности.

Одночасно з цим трагікомічним процесом зміцнення сталінського нового бюрократичного апарату, з формуванням і зростом нової панівної верстви «радянських партійних вельмож» виходить у світ «книга мудрости» сталінської доби — «Історія ВКП(б). Короткий курс». Знамените твориво це, для тієї нової панівної верстви, стає ключем до пізнання всіх істин і всіх наук.

Рівнобіжно до цих процесів відбувається процес

---

[9] «Правда», 28 грудня 1938 р. Указ Президиума Верховного Совета СССР.

зміцнення бойового духу червоної армії. Вперше до 21-ї річниці РСЧА (Робітничо-селянської червоної армії) і Воєнно-морської фльоти СРСР було впроваджено «присягу на вірність».[10] Це разом з безконечним потоком нагород, підвищень в ранґах і чинах вищого командного складу[11] повинно було, мабуть, на думку Сталіна, зміцнити вкрай розхитаний терором морально-бойовий стан армії. На допомогу покликається література, драматургія, театр, кіно. У пляні ідеологічної пропаґанди недвозначно ставиться ставка на російський імперсько-централістичний націоналізм. Вперше виходять друком і появляються на екранах твори з історичної патріотичної тематики («Олександер Невський», роман «Петро Перший» та інші) з особливим наголосом на біографіях збирачів і утверджувачів могутности й сили російської держави. На сцені Московського оперного театру відновлюється, заборонена після 1917 року, царехвальна солодкаво-патріотична музикальна драма «Іван Сусанін».[12] На українських сценах і в перекладі російською мовою в Малому театрі в Москві виставляється виразно антипольської орієнтації п'єса Олександра Корнійчука «Богдан Хмельницький».

Таким чином, зміцнюючи ряди бюрократичного партійного апарату, вирощуючи привілейовану верству

---

[10] а) «Правда», 24 лютого 1939 р. Извещение о принятии присяги генералитетом й командным составом РККА.

б) «Правда», 26 лютого 1939 р. (Опубліковано текст воєнної присяги з підписом К. Ворошилова).

в) Ведомости Верховного Совета СССР, No. 1 (24), 17 січня 1939 р. Указ Президиума Верховного Совета СССР: О приведении к присяге Рабоче-Крестьянской Красной Армии, Рабоче-Крестьянского Военно-Морского Флота и войск Пограничной Охраны.

[11] Див. «Правда» від 11 по 24 лютого 1939 р.

[12] «Правда», 5 листопада і 31 грудня 1938 р.

погоничів і наглядачів за селянством і робітничою клясою (так зв. ударники, стахановці, орденоносці, висуванці та інші «луччі люди»), зміцнюючи та присвоюючи Червону армію через запровадження присяги і створення нового цілком слухняного середнього й вищого командного складу, беручи одверто орієнтацію на розпалювання російського імперського націоналізму, — кремлівські правителі, з 1939 року починаючи, прийняли декілька нових ухвал і законів, що надалі все більше утинали права й можливості робітників. Звичайно, антиробітнича політика сталінізму почалася не 1939 року, а набагато раніше. Початки антиробітничої політики Сталіна виявилися вже в перші роки утвердження його диктатури. Досить вказати хоча б на відому ухвалу ЦВК (б) Ради народних комісарів СРСР за 15 листопада 1932 року[13] та деякі інші. Але це були тільки перші боязливі спробні кроки диктатури. Досить указати, що постанову від 15 листопада 1932 року, фактично почали ефективно застосовувати тільки після спеціяльного наказу в постанові Ради народних комісарів СРСР, ЦК ВКП(б) і ВЦРПС (Всесоюзної Центральної Ради Професійних Спілок) від 28 грудня 1938 року. Саме тому нам видається правдивим твердження, що виразна й рішуча антиробітнича політика Сталіна почалася з 1939 року. І почалася ця політика тоді, коли селянство вже було остаточно поневолене в колгоспах.

Це остаточне загнуздування робітництва виявилося тепер у цілому ряді постанов і законів, що реґулювали й визначали права та обов'язки робітників і службовців різних категорій. Вкажемо тут бодай на деякі з них.

Першим фактом антиробітничої політики на новому етапі була постанова РНК (Ради народних комісарів) СРСР про запровадження «трудових книжок». У постанові було сказано:

---

[13] Собрание законов СССР, No. 78, 1932, стор. 475 («Об увольнении за прогулы без уважительных причин»).

«Щоб упорядкувати облік робітників і службовців у підприємствах і установах, РНК СРСР ухвалює:

1. Увести з 15 січня 1939 року для робітників і службовців усіх державних установ трудові книжки, що їх видаватиме адміністрація».[14]

Детально і продумано опрацьовані та запропоновані відповідним адміністраціям заводів, промислових, господарчих і культурних установ всіх республік форми трудових книжок з того моменту стали для кожного робітника, службовця чи працівника в культурній освітній галузі документом постійного нагляду і контролі, тобто, цілковитого закріпачення. Другим ударом по робітництву була постанова РНК СРСР, ЦК ВКП(б) і ВЦРПС «Про заходи для упорядкування трудової дисципліни, покращання практики державного соціяльного забезпечення і боротьби у цій справі».[15]

Щоб зрозуміти, що за цією зовні невинною формою постанови ховалося, досить прочитати 12 пункт цієї постанови. Тут значилося, що кожного робітника, якого звільнено з праці за те, що працював несумлінно і цим порушував «інтереси держави», якщо він живе в комунальному «будинку для робітників», «треба обов'язково виселити в декадний строк адміністративним порядком, без надання йому іншої житлової площі». Тобто, ця постанова узаконювала право викидати звільнених робітників з родинами просто на вулицю без усякого забезпечення. І це була не тільки погроза. Це була жорстока, нелюдяна дійсність, яку пережили й перестраждали робітники Радянського Союзу. Щоб цю дійсність збагнути, досить уважно переглянути дві центральні московські газети того часу: «Правду» та

---

[14] «Правда, 21 грудня 1938 року, О введении трудовых книжек, Постановление Совета Народных Комиссаров СССР.

[15] «Правда», 29 грудня 1938 р.

«Известия» за першу половину 1939 року. Майже щоденно вони були виповнені вістками про репресії «проти порушників інтересів держави», як визначила цю акцію передовиця «Правди» за 15 січня 1939 року.

Наступною ухвалою в серії антиробітничих законів Сталіна була постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про засоби охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання», від 27 травня 1939 р.[16] Ця постанова важлива не тільки тим, що згідно з нею вперше встановлювалась злиденна норма присадибної ділянки для колгоспників (від чверти до півгектара), а найголовніше тим, що вперше на десятому році колективізації встановлювалась примусова і обов'язкова норма трудоднів для кожного колгоспника (параграф 14, абзаци а, б, в) та примусове переселення колгоспників у далекі незаселені райони Сибіру (Омська область, Челябінська обл., Алтайський край, Казахстан, Далекий Схід), для чого при РНК СРСР знову було створено Переселенське управління (параграф 15, стор. 498).

26 червня 1940 р. затверджено Указ Верховної Ради СРСР «Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону робітникам і службовцям самовільно покидати працю в підприємствах і установах».[17]

Як бачимо, ця постанова 1) позбавляла робітників виборeного права на семигодинний робочий день; 2) обов'язувала до праці сім днів на тиждень; 3) робітники і службовці позбавлялись природного права з

---

[16] а) «Правда», 28 травня 1939 р. Информационное сообщение об очередном пленуме ЦК ВКП(б). Пленум одобрил проект постановления ЦК ВКП(б) и СНК СССР о мерах охраны общественных земель колхозов от разбазаривания.

б) Собрание постановлений и распоряжений правительства СССР, No. 34, 7 червня 1939 р.

[17] Ведомости Верховного Совета СССР, No. 20 (83), 5 липня 1940 р.

власного бажання покидати працю або переходити до іншого підприємства чи установи. «Залишити підприємство чи установу, або перейти з одного підприємства на друге, чи з одної установи в другу робітник може тільки з дозволу директора підприємства чи начальника установи», — так виразно вказувалося в постанові; 4) встановлювала, що робітників чи службовців, які самовільно пішли з підприємства, буде віддано під суд і ув'язнено; 5) стверджувалось, що за прогули робітників і службовців віддавати до суду і карати виправно-трудовими таборами (тобто, концтаборами) і, нарешті, 6) попереджалось кожного директора чи керівника установи: коли він робітника, що самовільно покинув працю, не віддасть під суд чи прийме на працю, то його самого буде притягнено до відповідальности.

Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про державні трудові резерви СРСР»[18] систематично закріпачував щорічно один мільйон молоді від 14 до 17 рр. На підставі цього указу мільйони юнаків були позбавлені можливости вільно вибирати й набувати відповідний фах.

Нарешті, указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 жовтня 1940 р. «Про порядок обов'язкового переводу інженерів, техніків, майстрів, службовців і кваліфікованих робітників з одного підприємства й установи в інші»[19] завершував певний період антиробочої політики сталінізму.

На основі всіх цих указів і постанов десятки мільйонів робітників і величезна армія технічної ітеліґенції (плюс давно вже закріпачені мільйони селян), були перетворені в беззахисну, а тому й слухняну, воєнізовану армію рабів. При цьому не можна не зауважити,

---

[18] Ведомости Верховного Совета СССР, No. 37 (100), 9 жовтня 1940 р.

[19] Ведомости Верховного Совета СССР, No. 42 (105), 26 жовтня 1940 р.

що рівнобіжно з цим відбувався процес нового «дроблення» багатьох урядових установ і наркоматів на цілий ряд дрібніших господарських та адміністративних установ. Але характеристично, що кожна така новостворена установа діставала назву і функцію нового наркомату.[20] У цьому роздрібненні наркоматів і створенні цілого ряду нових комісаріятів був свій сенс: це сприяло все більшому зміцненню диктатури Сталіна і створенню умов для готування до можливої війни. Після всіх терористичних розправ із справжніми й уявними ворогами і конкурентами (відомі московські процеси 1936-1938 рр.), після створення нового й надійного, на думку Сталіна, слухняного партійно-бюрократичного апарату і після всіх згаданих вище господарсько-адміністративних та ідеологічних заходів Сталін мабуть вважав, що він достатньо зміцнив свої внутрішні сили, щоб поволі почати втручання в загальносвітову авантюру. Трагедія еспанського народу (громадянська війна, що виникла 1936 і продовжувалась до 1939 року), в яку Сталін, конкуруючи з Гітлером, міцно був ув'язався, війна Японії проти Китаю, де аґентура Сталіна теж грала свою ролю, японо-радянський конфлікт 2-12 серпня 1938 року,[21] все це створило догідне

---

[20] Див. напр. Указы Президиума Верховного Совета СССР:

а) О разделении народного комиссариата оборонной промышленности СССР, «Правда», 12 січня 1939 р. (На чотири нових наркомати).

б) О разделении народного комиссариата тяжелой промышленности СССР, «Правда», 25 січня 1939 р. (На шість нових наркоматів).

в) О разделении народного комиссариата машиностроения СССР, «Правда», 6 лютого 1939 р. (На три наркомати).

[21] а) «Правда», 2 серпня 1938 р. Извещение о новом провокационном вторжении японских войск на советскую территорию.

б) «Правда», 11 серпня 1938 р. Извещение о подписании договора между Японией и СССР.

підсоння для обережних проб своїх сил і для поступового влізання Сталіна в світові конфлікти, які насувались. Аґресивно-завойовницька політика фашистських держав його лякала, але одночасно виразно приваблювала й імпонувала. У майбутньому поділі світу йому обов'язково хотілося брати участь. Переможцями в світовому конфлікті, що швидко розростався, Сталін мабуть вважав фашистський бльок. Тільки цим можна пояснити його примирливу, ба навіть підлещувальну політику щодо фашистських аґресорів. Починаючи з 1939 року, ця політика в кінцевому висліді привела до відомого пакту Гітлер-Сталін, який знайшов свій вислів у «Договорі про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом», що його було підписано 23 серпня 1939 року.[22]

ПЕРЕДДЕНЬ ВІЙНИ, ДИПЛОМАТИЧНА ГРА В МОСКВІ І ДОЛЯ МАЛИХ ДЕРЖАВ СХОДУ ЕВРОПИ

Події розгорталися з головокрутною швидкістю. Демократичні країни Заходу усвідомили свою помилку і свою поразку після так зв. Мюнхенського погодження, 30 вересня 1938 року. Було видко, що дальша аґресивна тактика Гітлера вела виразно до великої світової війни. Нового «Мюнхену» вже не могло бути. Треба було за всяку ціну покласти край аґресивним плянам Гітлера. Політика Радянського Союзу в тому світовому конфлікті спочатку була неясна й невиразна. Сталінське загравання з гітлерівською Німеччиною, явне виправдання гітлерівської аґресивної політики (причина, мовляв, несправедливий «Версальський мир») і звинувачення, в доповіді на XVIII з'їзді ВКП(б), західньо-

---

[22] «Правда», 24 серпня 1939 р. «Договор о ненападении между Германией и Советским Союзом от 23 августа 1939 года».

европейської демократії в навмисній провокації війни, щоб «загрібати жар чужими руками», — все це створювало пригожий ґрунт для змови Гітлер-Сталін. Спроба гітлерівських дипломатів обережно з'ясувати можливість такої змови[23] дала добрі наслідки. Це затривожило західньоевропейські демократичні держави. Щоб з'ясувати ситуацію й попередити таку змову, Англія і Франція в середині квітня 1939 року запропонували СРСР розпочати переговори у справі воєнного союзу проти аґресивних країн світу. Гітлерівська дипломатія вгледіла в цьому велику небезпеку для своїх плянів. Тому, з свого боку, негайно почала намацувати можливості реальної змови із Сталіним. Ця гітлерівська спроба проходила під фірмою «торговельних домовлень і нових кредитів». Проходила ця «гра» з невеликими тактичними і вичікувальними перервами, що їх учасники навмисне часто інсценізували. Але, коли в Москву приїхали англійська, французька і польська військові місії, то Гітлер зрозумів, що це вже не жарти. Граф Шуленбурґ, німецький посол у Москві, негайно отримує вказівки розгорнути активно і серйозно переговори. З цього часу Москва стає центром напруженої політичної і дипломатичної гри всіх головних европейських держав. У Кремлі це витворило чуття гордости і задавакуватости. Це відбилося навіть на тодішніх офіційних виступах таких відповідальних підручних Сталіна як А. Жданов[24] і В. Молотов. Останній в уже згадуваній доповіді на III-ій сесії Верховної Ради СРСР, так само хвалькувато говорив: «СРСР тепер вже не той,

---

[23] «Правда», 1 червня 1939 р. Речь В.М. Молотова, председателя СНК СССР и народного комиссара иностранных дел на III сессии Верховного Совета СССР, 31 мая 1939 года, «О международном положении и внешней политике СССР».

[24] «Правда», 29 червня 1939 р. А.А. Жданов, «Английское и французкое правительства не хотят равного договора с СССР».

яким був він, скажімо, 1921 року... СРСР тепер уже не той, яким він був 5-10 років тому... Сили СРСР зміцніли».

Правдиве і об'єктивне насвітлення переговорів у Москві весною й літом 1939 року — це спеціяльна і велика тема. У світовій політичній літературі є вже чимало праць, які порушують цю тему.[25] Але багато питань у цих переговорах і досі належно не висвітлено. Одне із важливих питань, яке нас зараз цікавить, це *доля всіх малих держав, що межували тоді з СРСР.* Маємо на увазі Фінляндію, Естонію, Литву, Латвію, Польщу, Румунію і ті частини України й Білорусії (Західня Україна й Західня Білорусія), які ще не належали до Радянських Республік.

У прийдешньому світовому зударі Сталінові дуже хотілося мати ці малі держави у своїх руках. Англія і Франція на це згоди не давали. У цьому, нам видається, й була головна причина, що «переговори з Францією і Англією зайшли в тупик», як висловився тоді в своєму «інтерв'ю» маршал Клим Ворошилов.[26] В. Молотов, ще задовго до розриву переговорів з Англією і Францією, в своїй доповіді на III-й сесії Верховної Ради СРСР, 31

---

[25] Вкажемо на деякі, найважливіші:

а) Nazi-Soviet Relations, 1939-1941. Documents from the Archives of the German Foreign Office. Department of State, edited by R.J. Sontag, J.S. Beddle, Washington, 1948.

б) Max Beloff. The Foreign Policy of Soviet Russia. Том 2, New York, 1949.

в) I. Deutscher. Stalin, a Political Biography. Oxford University Press, New York and London, 1949, стор. 426-460.

г) Soviet Politics — The Dilemma of Power, by Barrington Moore Jr. Harvard University Press, 1955, стор. 360-366.

ґ) История международных отношений и внешней политики СССР, 1917-1939 гг., том 1, Москва, 1961, розділ 15, стор. 522-555 і розділ 16, стор. 556-604.

[26] «Правда», 27 серпня 1939 р.

травня 1939 р.,[27] про це трудне, важливе питання сказав досить ясно. Основна вимога СРСР до західніх держав, сказав Молотов, полягала в тому, щоби було «ґарантовано з боку Англії, Франції та СРСР безпеку держав Центральної і Східньої Европи, враховуючи в їх число всі без винятку прикордонні з СРСР країни від нападу аґресорів». Як видко із дальшого тексту цієї промови, а особливо з варіянтів заяви радянської військової місії[28] та заяви К. Ворошилова 14 серпня 1939 під час переговорів,[29] — мова тут іде про Польщу, Румунію, Литву, Латвію, Естонію і Фінляндію. Але насправді радянську делеґацію турбувало не ґарантія недоторканости чи державної незалежности цих малих своїх сусідів, а право на перетворення їх звичайними сателітами — якщо не більше — СРСР. «Я хочу мати ясну відповідь, — сказав К. Ворошилов на згаданому вище засіданні 14 серпня 1939 року, — чи передбачають генеральні штаби Великобрітанії і Франції,... що наші збройні сили будуть пропущені через польську територію для зустрічі з ворогом і боротьби з ним на півдні Польщі — через Галичину».[30] Тут не випадково зроблено наголос на Галичині. Для Сталіна та його кліки йшлося не тільки про перетворення всіх малих держав, що межують з СРСР у слухняних сателітів, а й про «розв'язку» української проблеми, яка так тісно була пов'язана з Галичиною і Закарпаттям. Вимога радянської делеґації, щоб радянські дивізії мали право в потрібний час вільно промарширувати через території Польщі, Румунії, Литви і Латвії, тобто, перетворити їх у свій воєнно-наступальний пляцдарм, насамперед була

---

[27] «Правда», 1 червня 1939 р.

[28] «История международных отношений и внешней политики СССР», 1917-1939 гг., том 1, Москва, Издательство ИМО, 1961, стор. 590-591.

[29] Там же, стор. 589.

[30] Там же, стор. 589.

категорично відкинена представниками цих держав. Не могли на це погодитись і французька та англійська місії. Тому переговори «зайшли в кут нездоланних суперечностей».

І ось, в найтяжчий момент, коли переговори між СРСР та Англією й Францією зайшли в глухий кут, але не були ще перервані, несподівано, як грім з ясного неба, «Правда» за 24 серпня 1939 року, повідомляє світ про підписання «радянсько-німецького договору про ненапад». Договір було підписано 23 серпня 1939 року. А через кілька днів голова радянської військової місії маршал Клим Ворошилов офіційно повідомив військові місії Англії і Франції, «що у зв'язку з підписанням договору про ненапад між СРСР і Німеччиною, радянський уряд вважає дальші переговори з Англією і Францією за недоцільні».[31]

Того ж 24 серпня 1939 року, під захопливою передовицею, вміщено повідомлення ТАРС: «Приїзд у Москву міністра закордонних справ Німеччини пана фон Ріббентропа», а праворуч, на першій сторінці — велика фотографія, на якій зафіксовано для вічности учасників цієї великої злочинної змови проти миру і свободи: помічник статс-секретаря д-р. Ф. Гавс, Іоахім фон Ріббентроп, Й.В. Сталін, В.М. Молотов. Внизу — текст «історичного договору». Передова «Правди» (а це значить радянський уряд і сам Сталін) так оцінила цей договір:

> «Договір про ненапад, підписаний між СРСР і Німеччиною, текст якого ми публікуємо сьогодні, являє собою документ найважливішого значення, що засвідчує послідовну мирну політику Радянського Союзу...
>
> Ворогування між Німеччиною і СРСР припиня-

[31] «Правда», 27 серпня 1939 р. Интервью т. Ворошилова об англо-франко-советских переговорах.

ється. Різниця ідеології і політичної системи не повинна і не може бути перешкодою для встановлення добросусідських стосунків між обома країнами. Дружба народів СРСР і Німеччини, що її загнали в тупик вороги Німеччини і СРСР, від сьогодні повинна дістати такі умови, які потрібні для її розвитку і розцвіту».

Так солодко співав офіціоз ЦК партії про договір, завдяки якому «обманутий обманщик» Сталін, за влучним визначенням Троцького, «став інтендантом Гітлера».[32]

Договір, як знаємо, підписано 23 серпня 1939 року. 24 серпня Іоахім фонРіббентроп з усім своїм почотом покинув Москву.[33]

У «Правді» за 25 серпня опубліковано «Указ Президії Верховної Ради СРСР» про скликання Четвертої сесії Верховної Ради СРСР. А 28 серпня Четверта сесія Верховної Ради вже почала своє засідання, на якому в першу чергу було ратифіковано радянсько-німецький договір про ненапад.[34] На сесії головну доповідь виголосив В. Молотов, у якій ще раз пригадав «надувательство» і «легковажність» англійської і французької місій, сталінську мудрість, завдяки якій викрито «підступи західньоевропейських політиків, що прагнуть зштовхнути лобами Німеччину і Радянський Союз», провокаційний галас, який учинила «англо-французька й американська преса з приводу німецьких «плянів» захоплення Радянської України, гострі напади з боку «продажної» англо-французької й американської преси на радянсько-німецький договір, а зокрема Молотов

---

[32] Л. Троцкий. Сталин — интендант Гитлера, «Бюллетень оппозиции», No. 79-80, Нью-Йорк, серпень-вересень-жовтень, 1939 р., стор.14-16.

[33] «Правда», 25 серпня 1939 р. Извещение ТАСС.

[34] «Правда», 1 вересня 1939 р.

підкреслив, що «особливо в цьому напрямі стараються деякі соціялістичні газети».[35]

1 вересня 1939 року на засіданні німецького Райхстаґу (парляменту) Гітлер заявив, що одночасно з радянським урядом уряд німецького Райху ратифікував радянсько-німецький договір про ненапад і «що він може приєднатися до кожного слова, що його висловив народний комісар закордонних справ Молотов у зв'язку з цим», захоплено повідомляла «Правда» 2 вересня 1939 року своїх читачів.

Як бачимо, і Москва і Берлін з виключним поспіхом старалися своєму договору надати сили законности і дієвости. Для чого це так нагло потрібно було? Може дійсно цей договір відповідав, з одного боку, «миролюбним плянам Гітлера», його бажанню зберегти, за допомогою дружби з СРСР, статус кво на Сході Европи, а з другого — тим основним вимогам, що їх ставив СРСР до Англії і Франції, щоб була збережена національна свобода і державна незалежність всіх малих держав, що межували з Радянським Союзом? Реальні події восени 1939 року дають вичерпну відповідь на поставлені питання.

Другого дня після ратифікації договору в Москві й Берліні, Гітлер почав війну проти Польщі (1 вересня 1939). У той же день ухвалою Райхстаґу «вільну Данціґську державу» було *включено в склад Третього Райху.*[36]

Що ж за цей час відбувалося в СРСР?

Радянський уряд, одночасно з ратифікацією радянсько-німецького договору, затверджує «Закон про загальний військовий обов'язок».[37] 1 вересня 1939 року,

---

[35] Там же. Промова В. Молотова. «О ратификации советско-германского договора о ненападении».

[36] «Правда», 2 вересня 1939 р. Заседание германского Рейхстага.

[37] «Правда», 28 серпня 1939 р. Порядок дня на совместном

під маркою чергового заклику (призову) до війська, оголошує мобілізацію й поспішно поповнює ряди червоної армії і фльоти. Перших два тижні, зберігаючи зовні ніби повний невтралітет щодо початку війни Німеччини проти Польщі, інформуючи сухо й ніби безпристрасно про ситуацію в світі: про ультиматум, а потім про оголошення війни Англією і Францією Німеччині, про оголошення невтралітету Швецією, Данією, Фінляндією, Латвією, Естонією, Литвою, Швайцарією та іншими державами, сухі систематичні повідомлення про війну Німеччини з Польщею, Англією і Францією і нарешті повідомлення 8 вересня, що німецькі війська вступили в Варшаву. Одночасно, прикриваючись цими безпристрасними інформаціями, радянський уряд гарячково готувався до війни, провадив мобілізацію і зміцнював свої військові сили. І раптом з 14 вересня радянський уряд різко міняє тон. У передовій «Правди» за 14 вересня 1939 року, під назвою «Про внутрішні причини воєнної поразки Польщі», займає виразно ворожу позицію до напіврозбитої вже німецькою армією Польщі, тобто, до сусідньої країни, з котрою тільки весною цього ж 1939 року було підписано договір про дружбу й добросусідські стосунки,[38] і котра не дала жадних зовнішніх причин до ворожоаґресивної позиції.

Але це була тільки маленька увертюра до найближчих нічим не прикритих воєнно-аґресивних дій Москви проти смертельно скривавленої Польщі. Через три дні (17 вересня 1939 року) Молотов по радіо оголосив на ввесь світ, що «Радянський уряд... не може більше невтрально ставитися до ситуації, яка створилася», що він «дав розпорядження головному командуванню чер-

---

заседании сессии Верховного Совета и Совета Национальностей СССР.

[38] «Правда», 1 червня 1939 р. Речь В. Молотова на III-й сессии Верховного Совета СССР.

воної армії дати наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західньої України і Західньої Білорусії».[39]

Того ж «історичного» 17 вересня 1939 року В. Молотов від імени радянського уряду вручив ноту «всім послам 24-х держав, що мали дипломатичні стосунки з СРСР, та надзвичайному повноважному польському послові панові Ґржибовському».[40]

У ноті всім 24 урядам, що мали дипломатичні стосунки з СРСР, Молотов заявив, «що Радянський Союз буде провадити політику невтралітету стосовно всіх цих країн». Нота польському надзвичайному послові ворожо відкрита в намірах іароґантна в тоні. Там читаємо:

> «Пане После, польсько-німецька війна виявила внутрішню неспроможність польської держави. Протягом десяти днів воєнних операцій Польща втратила всі свої промислові райони і культурні центри. Варшава, як столиця Польщі, не існує більше. Польський уряд розвалився й не проявляє більше познак життя. Це значить, що польська держава і її уряд перестали існувати. Саме через це припинили свою дію договори, що підписані були між Польщею й СРСР...

---

[39] «Правда», 18 вересня 1939 р. Речь по радио председателя Совета Народних Комиссаров В.М. Молотова 17 сентября 1939 года.

[40] «Правда», 18 вересня 1939 р. Ноту було вручено послам таких держав: 1) Німеччини, 2) Італії, 3) Ірану, 4) Китаю, 5) Японії, 6) Великобрітанії, 7) Франції, 8) Афганістану, 9) США, 10) Туреччини, 11) Фінляндії, 12) Болгарії, 13) Латвії, 14) Монгольської Народної Республіки, 15) Данії, 16)Естонії, 17) Швеції, 18) Греції, 19) Бельгії, 20) Румунії, 21) Тувинської Народної Республіки, 22) Литви, 23) Норвегії, 24) Угорщини. Окрема нота й окремого змісту вручена надзвичайному повноважному послові Польщі панові Ґржибовському.

Будучи досі невтральним, радянський уряд далі не може більше невтрально ставитися до подій, що відбуваються. Радянський уряд також не може байдуже ставитися до того, щоб єдинокровні українці й білоруси, які проживають на території Польщі, кинуті напризволяще, залишились беззахисними...».

Далі послові Польщі доводилось до відома, що радянський уряд дав розпорядження головному командуванню червоної армії перейти польський кордон.

Запам'ятаймо цей останній пункт з ноти про турботи радянського уряду за долю єдинокровних українців і білорусів. Він пригодиться нам для зрозуміння досі захованих пунктів таємного договору між Гітлером і Сталіним. Але, покищо, звернімо увагу на фактичне розгортання подій далі.

Через п'ять днів після зрадницького удару червоної армії в спину смертельно скривавленої Польщі, появляється німецько-радянський комунікат від 22 вересня 1939 року, де вже спокійно встановлюється демаркаційна лінія[41] між двома великими хижаками. 24 вересня оголошується «Указ Верховної Ради СРСР про мобілізацію покликаних на навчальні збори військовозобов'язаних запасу Московської, Калінінської, Ленінградської, Білоруської, Київської, Харківської та Орловської округ».[42] Приєднавши з благословенства Гітлера Західню Україну й Західню Білорусію, готуючи поспішно «плебісцит» у цих щойно приєднаних областях, Москва робить цілий ряд нових дипломатичних і воєнних заходів, що мали б зміцнювати її становище на південних і західніх кордонах. У Москву прибуває міністер закордонних справ Туреччини Шюкрю Сараджоґла. Для СРСР це була велика і явна спроба, якщо не проковтнути, то принаймні ґарантувати собі повну

---

[41] «Правда», 24 вересня 1939 р.

[42] Там же.

безпеку, а то й послух з боку турецького уряду. Але Туреччина (як і одночасно Фінляндія) дала відсіч. Це якоюсь мірою розривало і гальмувало пляни Сталіна. Це підривало й престиж СРСР. Непокірних треба було провчити, принаймні для престижу. Але сталінська дипломатія зрозуміла, що в даній ситуації «провчити» Туреччину не вдасться. Не дивлячись на святкове прийняття, яке Молотов улаштував турецькому посланцеві,[43] він залишився непоступливим. Довелося безкорисні довгі переговори перервати і провал замазати нікого ні до чого не зобов'язуючим комунікатом, який звучав так: «Обидва уряди прийшли до висновку про побажання підтримувати контакт для спільного обміркування питань, які цікавлять Радянський Союз і Турецьку Республіку».[44] А в своїй доповіді «Про зовнішню політику Радянського Союзу», на П'ятій сесії Верховної Ради СРСР,[45] В. Молотов уже відкрито скаржився на Туреччину, що «вона вирішила зв'язати свою долю з певним групуванням европейських держав, що беруть участь у війні. Вона підписала пакт взаємодопомоги з Англією і Францією. Тим самим Туреччина... вступила в орбіту европейської війни по стороні Англії і Франції... Чи не пошкодує за цим Туреччина — ворожити не будемо». Такою малозавуальованою погрозою на адресу Туреччини закінчив цю частину свого слова комісар закордонних справ СРСР.

Але зате, коли Молотов перейшов до справи про стосунки з Фінляндією, то його тон був уже не завуальований, а виразно погрозливий. Виразник закордонної політики Радянського Союзу був явно роздратований незалежною і непоступливою позицією маленької тримільйонової Фінляндії супроти 200 мільйонового радянського гіганта. Молотов пробував пояснити це

---

[43] «Правда», 27 вересня 1939 р.

[44] Там же.

[45] «Правда», 13 жовтня 1939 р.

тим, що Фінляндія під впливом «третіх держав», що, мовляв, «навіть Ф.Д. Рузвельт умішався в наші переговори з Фінляндією». Проте, Молотов заявив, що Радянський Союз буде домагатися задоволення своїх вимог і думає, що фінляндський уряд піде все ж таки йому назустріч. «Ми повинні думати про безпеку Фінляндської затоки».

Чим закінчились ці переговори з Фінляндією, скажемо пізніше. Тепер зупинімо коротко увагу на подіях у прибалтійських країнах. Одночасно з засвоєнням щойно захоплених Західньої України й Західньої Білорусії, переговорами з Туреччиною і Фінляндією, Сталін розпочав диявольську гру з Латвією, Естонією і Литвою. Могутнім натиском і шантажем («зникнення польського підводного човна в таллінському порту», поява в естонських водах невідомих підводних човнів, «що загрожують небезпекою Радянському Союзові») крихітні прибалтійські держави — Литва, Естонія, Латвія — перетворюються в цілковито залежні від Радянського Союзу.[46]

Але це був тільки перший акт великої драми в майбутньому для прибалтійських народів. До нього ми ще повернемось пізніше. А тепер простежмо далі як розгорталася драма Фінляндії. 12 жовтня в Москву приїхав для переговорів уповноважений фінляндського уряду І.К. Паасіківі. Пишне прийняття його, влашто-

---

[46] а) «Правда», 27 вересня 1939 р. Сообщение ТАСС о переговорах между СССР и Эстонией.

б) «Правда», 29 вересня 1939 р. Заключение пакта о взаимопомощи и торгового соглашения между СССР и Эстонской Республикой.

в) «Правда», 6 жовтня 1939 р. Пакт о взаимопомощи между СССР и Латвийской Республикой.

г) «Правда», 11 жовтня 1939 р. Договор о передаче Литовской Республике города Вильно и виленской области и о взаимопомощи между СССР и Литвой.

ване Молотовим, і після того довгі переговори не дали бажаних Сталінові наслідків. Як висловився пізніше Молотов у своїй промові по радіо,[47] «переговори між СРСР і Фінляндією закінчилися безрезультатно». Оскільки з боку Фінляндії для СРСР загрожує смертельна небезпека, твердив далі Молотов, то це «примушує нас ужити негайні заходи, щоб забезпечити зовнішню безпеку нашої держави».

Це вже була виразна погроза війною. Які ж конкретно пропозиції дав радянський уряд Фінляндії? Про це можна до певної міри довідатися з промови В. Молотова на П'ятій сесії Верховної Ради СРСР, що відкрилася 31 жовтня 1939 року. В. Молотов інформував:

> «Ми запропонували: 1) Пересунути на північ від Ленінграду на декілька десятків кілометрів радянсько-фінляндський кордон на Карельському перешийку (пересипі). За це ми пропонували частину Радянської Карелії. 2) Ми запропонували здати нам в оренду на деякий час невелику дільницю території в районі входу до Фінської затоки, щоб ми там могли організувати воєнно-морську базу. 3) Запропонували підписати з нами пакт про ненапад і взаємодопомогу».

Всі ці пропозиції фінлянський уряд відхилив. З погляду Сталіна, це було щось нечуване. Тому, спочатку погроза війною. Тому, негайно на радянсько-фінляндському кордоні почались «обурливі провокації фінляндської вояччини». Почався нібито артилерійний обстріл радянських військових частин. Виявились навіть жертви. Тому радянський уряд дав розпорядження головному командуванню червоної армії і воєнно-морської фльоти бути готовими до всякої випадковости і негайно

———————

[47] «Правда», 30 листопада 1939 р. Речь по радио В.М. Молотова.

відбивати можливі вилазки з боку фінляндської вояччини.[48]

Того ж 30 листопада 1939 року було відкликано з Фінляндії всіх політичних і господарських представників СРСР. «Можливі вилазки з боку фінляндської вояччини» «стали частішими» і 1 грудня 1939 року військові сили величезного СРСР кинулися на маленький, мирний тримільйонний народ Фінляндії. Безславна і ганебна війна, супроводжувана (як звичайно у практиці московських комуністів) внутріфінляндськими національними провокаціями,[49] почалась.

Сталін був настільки певний своєї негайної перемоги над Фінляндією, що наказав негайно заготовити новий слухняний уряд уже Фінляндської Демократичної Республіки. Для цього відшукали загнаного десь (може й у концентраційний табір), старого комуніста, довголітнього співробітника Комінтерну Отто Куусінена, наділили його посадою «голови Народного Фінляндського Уряду» (2 грудня 1939 року), з котрим Радянський Союз відразу встановив дипломатичні стосунки і «підписав» договір про взаємодопомогу і дружбу.[50] Цю трагікомічну оперетку московські циніки пробували розіграти поважно. На першій сторінці «Правди» за 3 грудня 1939 року, під великою шапкою: «Про підписання договору про взаємодопомогу і дружбу між Радянським Союзом і Фінляндською Демократичною Республікою», вміщена велика фотографія, на якій бачимо А. Жданова, К. Ворошилова, Й. Сталіна, В. Молотова, що підписує «договір», коло нього стоїть маленький, худенький, збіджений до краю, Отто Куусінен.

Як же на всі ці акції Сталіна реаґував Гітлер? Чи був

---

[48] Там же.

[49] «Правда», 2 грудня 1939 р. Образование народного правительства Финляндии во главе с Отто Куусинен.

[50] «Правда», 3 грудня 1939 р.

він стривожений захопленням Радянським Союзом Західньої України й Західньої Білорусії, прибалтійських держав і початком війни з Фінляндією? Чи відбувалося все це поза його волею і згодою? Пригадаймо декілька фактів і документів, що стосуються німецько-радянських взаємовідносин того часу та їх воєнну тактику. Це допоможе нам якоюсь мірою об'єктивно з'ясувати позицію кожного з цих партнерів і відповісти на поставлені питання.

Через два дні після зрадницького удару радянської армії в спину Польщі, 19 вересня, у радянській і німецькій пресі з'явилося «Німецько-радянське комюніке за 18 вересня 1939 року», що звіщало:

> «Щоб уникнути всякого роду безпідставних чуток щодо завдань радянських і німецьких військ, які діють у Польщі, уряд СРСР і уряд Німеччини заявляють, що *дії цих військ не мають якоїнебудь мети, що йшла б у розріз з інтересами Німеччини й Радянського Союзу* і суперечила б духові букви пакту про ненапад, що його підписано між Німеччиною і СРСР. Завдання цих військ, навпаки, полягає в тому, щоб відновити в Польщі порядок і спокій, який порушив розпад польської держави».[51]

22 вересня 1939 року, при першій зустрічі цих двох розбійницьких армій, відразу, без будь-яких найменших конфліктів, було встановлено демаркаційну лінію.[52]

Саме в дні найбільшого ґвалтування радянським урядом Литви, Естонії і Латвії, у Москву прибуває міністер закордонних справ Німеччини фон Ріббентроп. 27 вересня відбувається його бесіда з В.М. Моло-

---

[51] «Правда», 19 вересня 1939 р.

[52] «Правда», 23 вересня 1939 р. Германо-советское коммюнике.

товим. Бесіда відбувається в присутності Й. Сталіна й німецького посла в СРСР Шуленбурґа. У висліді цієї розмови 28 вересня 1939 р. було підписано Молотовим і Ріббентропом «Німецько-радянський договір про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною».[53]

На цій же нараді була опрацьована знаменита «Заява радянського і німецького урядів за 28 вересня 1939 року».[54] Зміст цієї «Заяви» такий важливий для зрозуміння радянсько-німецького воєнного альянсу того часу, що ми вважаємо за потрібне подати його тут повністю:

> «Після того, як німецький уряд і уряд СРСР, підписаним сьогодні договором остаточно врегулювали питання, що виникли в наслідок розпаду польської держави, і тим самим створили міцний фундамент для довгого миру в Східній Европі, *вони в обопільній згоді висловлюють думку,* що ліквідація теперішньої війни Німеччини, з одного боку, та Англії і Франції, з другого боку, відповідала б інтересам усіх народів. Тому *обидва уряди спрямують всі свої загальні зусилля, у випадку потреби в згоді з іншими дружніми державами, щоб якомога скоріше досягнути цієї мети.* Якщо, одначе, ці зусилля обох урядів залишаться безуспішними, то таким чином буде стверджено факт, що *Англія і Франція несуть відповідальність за продовження війни, при чому у випадку продовження війни уряди Німеччини й СРСР будуть консультуватися один з одним про потрібні заходи.* (Підкреслення мої — Г.К.).

З уповноваження уряду СРСР В. Молотов	За німецький уряд І. Ріббентроп».

---

[53] а) «Правда», 29 вересня 1939 р.

б) «Ведомости» Верховного Совета СССР, No. 10 (73), 29 березня 1940 р.

[54] Там же.

Щоб підкріпити цю «Заяву», радянська і німецька преса за 30 вересня 1939 року опублікувала ще «Заяву міністра закордонних справ Німеччини п. фон Ріббентропа співробітникові ТАРС»:

> «Моє перебування в Москві знову було коротке, на жаль, надто коротке. Наступного разу я сподіваюся пробути тут довше. Проте ми добре використали ці два дні. Було з'ясовано таке:
> 1) Німецько-радянська дружба тепер установлена остаточно.
> 2) Обидві сторони ніколи не допустять до втручання третіх держав у східньоевропейські питання.
> 3) Обидві держави бажають, щоб мир був відновлений і щоб Англія і Франція припинили абсолютно безрозсудну і безперспективну війну проти Німеччини.
> 4) Якщо ж, одначе, в цих стараннях візьмуть верх підпалювачі війни, то Німеччина й СРСР будуть знати, як відповісти на це».

Всі ті факти і документи договорів, що їх ми згадали вище, плюс ці дві «Заяви» радянсько-німецьких провідних мужів, нам видається, вже спрямовують нашу думку на правдиву відповідь щодо поставленого питання, як реаґував Гітлер на завойовницькі акції радянського уряду щодо своїх малих сусідів. Коли ж до цього додати ще доповідь В.М. Молотова на позачерговій П'ятій сесії Верховної Ради СРСР 1-го скликання «Про зовнішню політику Радянського Союзу»,[55] в якій він перед цілим світом заявив, що віднині формула «аґресор» стосується не до фашистської Німеччини (яка знищила Австрію, Чехо-Словаччину, Польщу і цим

---

[55] «Правда», 1 листопада 1939 р. «О внешней политике Советского Союза», Доклад председателя СНК и Народного Комиссара Иностранных дел тов. В.М. Молотова.

розв'язала світову війну), а до Англії і Франції, що ведуть імперіялістичну війну проти Німеччини, що в цій війні англійський і французький уряди, ведучи «ідеологічну війну» проти гітлеризму тягнуть людство до «часів середньовіччя, до часів релігійних війн, забобонів і культурного здичавіння», що *«не тільки безрозсудно, але й злочинно провадити таку війну, як війна за знищення гітлеризму»*, то нам видається, що після цих «відкрить» і політичних розумувань провідника закордонної політики Радянського Союзу ми маємо підстави до таких висновків:

Уся воєнно-аґресивна, загарбницька політика Сталіна після 23 серпня 1939 року відбувалася при повній згоді й схваленні Гітлера. Приєднання Західньої України[56] й Західньої Білорусії, захоплення трьох прибалтійських держав — Литви, Естонії, Латвії, мобілізація й початок війни з непокірною Фінляндією, пляни на відірвання від Румунії Басарабії та інші заходи Сталіна — в жадній мірі не йшли в розріз із «східньою політикою Гітлера». Вони не суперечили «духові і букві пакту про ненапад» між радянським і німецьким урядами. Навпаки, є всі підстави твердити, що загарбницька акція Сталіна, його спроби підкорити сусідні малі

———————

[56] Тут варто подати уривок із «Щоденника» В. Винниченка, в якому він в дещо іронічному пляні занотував свою думку про цю подію. Вона звучить так:

> «В радіо були вістки, що в СРСР іде мобілізація і готуються до виступу разом з Німеччиною. Сталін готується одержати своїх тридцять сребреників. Гітлер уже обстрілює Львів. От-от усі „тридцять сребреників" будуть у його руках і тоді він їх дасть Сталінові. Таким чином руками австрійського маляра з участю грузинського семінариста буде здійснено наше гасло соборности України. Чи довго воно втримається, це здійснення?»
>
> (*В. Винниченко, Щоденник, запис 15 вересня 1939 року*).

народи на північно-західніх кордонах СРСР, які він здійснював негайно, після підписання договору, випливали з «духу і букви пакту». Швидкість, безконфліктність уладжування всіх, здавалось би дуже спірних питань, свідчила, що всі ці питання вже заздалегідь були обговорені й вирішені, якщо не в офіційних документах, то в таємних додатках до них.[57] Гітлер мав свої пляни щодо Сходу Европи і він вірив у їх реалізацію. Але покищо йому дуже залежало, щоб тут мати спокій, зробити Сталіна справді своїм інтендантом, викачати з СРСР якнайбільше різних харчів, нафти й різноманітних сирівців. Тому на всю метушню Сталіна він дивився спокійно і впевнено. Але в цілому, в той доленосний рік, ті договори Німеччини й СРСР, їх спільні виступи і декларації звучали для всього світу як погрозливе мементо. І це тому, що світ знав, що це була змова двох безоглядних, до зубів озброєних хижаків. Це була змова диктаторів проти миру і свободи в світі.

---

[57] У ті роки, коли писалася ця стаття, таємні договори чи пакти Сталін-Гітлер ще не були опубліковані й не були доступні для дослідників. Мені дуже тепер приємно констатувати, що мої тодішні твердження, оперті лише на залізну логіку подій і фактів, про існування таємних договорів чи пактів між Гітлером і Сталіним тепер цілковито підпираються опублікованими і дослідженими таємними договорами. У цьому аспекті в українській сьогоднішній пресі заслуговує на увагу стаття Я. Михайловича під назвою: «Коляборантство з німцями під час 2-ої світової війни» («Народна воля», Скрентон, Па., 14, 21, 28 квітня і 5, 12, 19, 26 травня, чч. 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 1983 р.).

Ця стаття побудована на матеріялі третьої частини студії про Сталінізм і Україну, що в чернетці має заголовок: «Від доби терору до смерти Сталіна».

Була публікована білоруською мовою: Рыгор Касьцюк, До 20-годзьдзя пакту Молатау-Рыбэнтроп и пачатку 2-й сусьветнай вайны, Інстытут для вывучэньня СССР. Беларускі зборнік, кніга 11, Мюнхэн, 1959, стор. 69-84.

Англійською мовою: H. Kostiuk, The Twentieth Anniversary of the Molotov-Ribbentrop Pact and Soviet Westward Expansion. Institute for the Study of the USSR. Belorussian Review, No. 8, September 1960, München, стор. 35-48.

Українською мовою, з малими додатками і поправками, друкується вперше.

СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВО, МИР, ВІЙНА

Критичні нотатки з приводу одного числа місячника Слов'янського комітету СРСР — «Славяне»

Сталося так, що по закінченні II-ої світової війни Москва оволоділа майже всіма слов'янськими народами Східньої Европи. Щоб закріпити це своє панування, кремлівська кліка тримає напоготові не тільки панцерні дивізії, але й уживає добре випробуваного способу ідейного обдуру і пропаґанди. А оскільки, особливо після II-ої світової війни, російський імперіялістичний націоналізм і шовінізм стає офіційно ідеологією керівної тоталітарної кліки СРСР, то і вся пропаґанда, що призначена для сателітних націй, пройнята наскрізь цією реакційною шовіністичною ідеологією російського комуністичного імперіялізму.

Для леґалізації й історичного обґрунтування цієї розбійничої ідеології витягається, засиджена мухами й припала порохом історії, давня чорносотенна слов'янофільська ідея, в її централістично-російській інтерпретації.

За прикладами далеко ходити не доводиться. Перед нами лежить одне число місячника «Славяне» за січень 1951 р., що його видає в Москві т. зв. «Слов'янський комітет СРСР».

Придивимось уважніше, чого хотять інспіратори й видавці з московського «Слов'янського комітету» досяг-

ти, видаючи цей місячник? Або чого навчає сателітні слов'янські нації цей місячник? Відповідь знайти не важко. Вона промовляє з кожної статті, з кожного абзацу, з кожного рядка цього місячника.

* * *

Перше, що насамперед хоче втовкмачити в голови своїх слов'янських читачів цей орган, це розкрити сенс старого гасла «Зі Сходу світло», яке нібито, за цілком поважним твердженням автора передовиці, 32 роки тому вперше написав... Сталін(!). Це гасло треба розуміти так, що «світло», тобто початок і кінець всієї мудрости людської, за допомогою якої людина може вільно і щасливо жити, йде зі Сходу, що значить — з Москви, а джерело і носій цієї всеохопної мудрости є Сталін.

А тому — це друга основна тенденція — всі сателітні народи та їхні провідники мусять знати, що Сталін своєю геніяльною головою уже все від початку до кінця передумав, як треба будувати «нове, щасливе й багате життя». Всім слов'янським народам та, навіть, їхнім комуністичним провідникам місячник настирливо радить не завдавати собі марної праці, *не пробувати думати самостійно,* не зважати на специфіку історичних, географічних, економічних, культурних та побутових умов свого народу і не шукати на цій підставі якихось інших, відмінних від московського шляхів і способів будівництва нового життя, бо це небезпечно. Це може завести в табір «платних аґентів міжнародного імперіялізму». Взірці для всіх народів — давно готові. Треба лише уважно їх засвоїти і застосувати механічно до своєї країни.

Читач може подумати, що ми, як то кажуть, перетягаємо і зложартуємо собі. Тоді ми змушені подати бодай одну цитату з безконечних «поучёній» цього веселого місячника.

> «... Багатющий історичний досвід ВКП(б), що геніяльно узагальнений у працях Сталіна, має вели-

> чезне, воістину неоціниме значення для країни народної демократії... Оволодіння цим досвідом *позбавляє комуністів народнодемократичних держав і керовані ними маси від складної й важкої роботи щодо визначення шляхів, методів і засобів соціялістичного будівництва, бо вожді трудящих Ленін і Сталін ці шляхи уже знайшли,* а партія більшовиків у практиці їх перевірила» (Стаття «Велика сила ідей...», стор. 11. Підкреслення наше — Г.К.).

Зауважте, з яким одвертим цинізмом проповідується вищість і неперевершеність московської еліти. Власне, навіть не еліти, а лише самого диктатора. З якою простолінійністю проповідується, радше — *рекомендується* сателітним націям і їхнім провідникам не пнутися до непотрібного їм власного думання, в старанно засвоювати ідеологію вислужника, льокая й холуя, безкритичного й недумаючого робота-мавпи, обов'язком якого тільки сліпо й механічно засвоювати та пересаджувати все з Москви.

Третє, до чого настирливо й систематично, як дресирувальних слонів, привчає нещасних своїх читачів цей місячник, це до плекання культу незаступного й єдиного вождя, філософа, мислителя, ученого, друга і миролюбця в одній особі — все того ж самого Сталіна. Візьмім наосліп з першої випадково відкритої сторінки: «Сталін є вождем усіх народів, учителем, другом і наставником усього... людства... Сталін душа і серце міжнародного табору миру». Безпринципний, льокайський, згиджений усім нам, недавнім підневільникам, жарґон стероризованих і заляканих, вільних і невільних служителів радянської преси, виступає тут занадто оголено й цинічно. Остогидлі до нудоти, незнані жадному, що шанує себе, народові у світі безконечні епітети, похвали й панегірики на адресу вождя створюють враження якогось кошмарного божевільного маячіння. І ось це маячіння, цю рабську й холуйську психіку та ідолопоклонство, намагається втовкмачити в голови нещасних слов'янських націй московський шовіністичний журнальчик.

* * *

Четверте, що мусять засвоїти собі слов'янські народи, які недавно потрапили в науку до Сталіна, це те, що не тільки нема, але й не було з самого початку російської революції діяча, який би розумом, величчю і розмахом дорівнював йому. Може Ленін? Ну, на жаль, він умер тоді, коли Сталін ще не зміг інсценізувати московських процесів. Отже, він сказати б, проскочив і його вже важко після смерти зарахувати до диверсантів і шпигунів чужоземної розвідки. Доводиться коли-неколи згадувати. Але то не так страшно. Прошу перечитати статтю «Велика сила ідей ленінізму». Ви думаєте, що тут справді, систематично викладено вчення Леніна? Помиляєтеся. Слово «ленінізм» у заголовку — це тільки ширма, прикриття. Про т. зв. ленінізм тут нема фактичного нічого. Від початку до кінця стаття напхана гидким холуйським славослов'ям, хай дарують нам читачі, «великости», «геніяльности» Сталіна. Можете собі уявити, що то за стаття про «ленінізм», де на чотири з половиною сторінки звичайного розміру ім'я Леніна вжито 17 разів, а ім'я Сталіна 30!

Сталін мудрий, він друг людей і... миротворець. Що? Вас хвилює своїм розбійницьким цинізмом останнє слово? Ви не хочете погодитися, що він таки справжній миротворець, «душа і серце міжнародного табору миру»? Ви стверджуєте навпаки? Ви пригадуєте собі, що за час диктаторської влади над народами СРСР більшовицької партії, сам Сталін зумів провести найбільше за всіх царів і диктаторів воєн? Ви наводите, навіть, факти: 1) війна з Україною 1918-1920 рр., 2) війна з Польщею 1920 р., 3) Упокорення тюрків (Казахстан, Туркменістан, Таджикістан) 1921-22 рр., 4) війна з Грузією і завоювання її 1921 р., 5) війна з Китаєм 1929 р., 6) війна з Японією (бої під Хасаном) 1936 р., 7) війна з Польщею 1939 р., 8) війна з Фінляндією 1939 р., 9) війна з Німеччиною 1941 р., 10) війна з Японією 1945 р. і нарешті 11) безперервна війна з усіма поневоленими народами СРСР, зокрема з народом українським та з

його останніми збройними формаціями — УПА.

Одинадцять завойовницьких, імперіялістичних, грабіжницьких війн, з яких тільки одна (німецько-радянська), і то напочатку тільки була війною оборонною. Це справді жахливий балянс. І людина з такою кривавою, розбійницькою біографією, на мові продажних писак, називається «душею і серцем міжнародного табору миру»!

О, ви дорогий читачу, мабуть не знаєте, що таке мир на мові Сталіна. Прочитайте в такому разі статтю «Миру не ждуть — мир завойовують!» Вас знову бентежить цей заголовок? Ви з самого гасла-заголовку цього вже бачите, що тут миром і миролюбством навіть і не пахне? Ви з одного цього гасла переконуєтеся, що це звичайний мілітарний заклик до воєнної аґресії? Ви не знаєте, як тоді зрозуміти всіх отих «голубів миру», часто навіть «у рясах і з хрестами на грудях», що роз'їжджають по всіх уряджуваних імпрезах т. зв. «Конґресу прибічників миру»? Вас бентежать «Закони про охорону миру», які, мов за помахом чарівної палички, були ухвалені по всіх сателітних і підвладних сателітським сатрапам, країнах? Вам відомо, що в цих законах сказано, що «той, хто усно чи письмово, в пресі чи радіо, за допомогою кіно чи якимось іншим чином вестиме пропаґанду війни», буде покараний щонайменше довічним ув'язненням. І ви відразу питаєте: А яку ж кару мусить дістати одвертий пропаґатор війни і аґресії, автор «Миру не ждуть — мир завойовують» та редактор, що її надрукував?

* * *

П'яте, що конче мусять собі засвоїти «брати слов'яни» (та й не тільки слов'яни!) — це ідею, яка тісно пов'язана з першою статтею, що світло людської мудрости йде зі Сходу, отже — з Москви.

Темні, нездатні на велике, глибоке і всебічне думання, позбавлені власної мудрости слов'янські народи мусять поспішати в «Москву по мудрість». Бо справдилося вже пророцтво В. Бєлінського про «Росію 1940 року, яка

стоїть на чолі культурного світу, дає закони і науці, і мистецтву, і приймає благоговійну дань пошани від усього освіченого людства». Часопис ідилічно повідомляє, як не тільки представники слов'янських народів, але й азійських сателітів, що прибули в Москву чи як студенти, чи як відвідувачі, — деклямують в якійсь манячній екстазі: — «Москво, Москво, які ми вдячні тобі за те, що ти є!».

На хвилину припинимо виписувати цю солодкаву ідилію, бо хочемо в дужках зазначити про деяку трохи прикру нелогічність у загальній пропаґанді цього «симпатичного» місячника. Це стосується насамперед отого поетичного і переконливого «Зі Сходу світло»! Для поляків, чехів, словаків, болгарів воно звучить географічно правдиво. А от, як же бути з отими корейцями та китайцями? Для них «світло» мусить, звичайно, також конечно світити. Але, на жаль, від них Москва лежить, ну, приблизно, на заході. То що ж — «Із Заходу світло»? О, ні! Це — неможливо. Тоді краще хай буде для них просто: «Центр мудрости світу — Москва».

Також трохи незрозуміло, як це сталося, коли, на підставі яких наукових студій доведено, що російський народ, історичний вік якого, порівняно до віку корейського та китайського народів, є віком немовляти, — раптом стає «мудрим старшим братом»?

Але ці завваження ми зробили так собі, між іншим. Бо нам ясно і нас заспокоює думка, що значить мати на чолі держави отакого «корифея науки», як Сталін. Тоді все рішуче можливо!

Ми дозволимо собі на цьому демонстрацію чудодійного вертепу про шукачів мудрости в Москві закінчити. Але щоб читачі переконалися, що ми і тут не злостуємо і не фантазуємо, відсилаємо їх до статті під дуже розумною назвою «В Москву по мудрість», яка надрукована на ст. 44 цього місячника.

* * *

Тут є ще одна цікава стаття: «Злочини імперіялістів проти слов'ян-іміґрантів», яка заслуговувала б на де-

тальний розгляд. Але ми вже не маємо ані охоти, ані сил, ані місця. Зауважимо тільки загально. Стаття докладно розповідає про охоронні заходи, які вживає американська, канадська та інші влади проти одвертої саботажної акції комуністичної п'ятої колони, яку зорганізовано серед американців чи канадців слов'янського походження. Стаття дуже обурюється і наводить багато фактів, які мають свідчити про ці злочини. Але при всьому бажанні інформаторів всі ці детально визбирані факти про «жорстокі переслідування» цих правдивих саботажників не показують нічого більше, як цензурні перешкоди для комуністичної, звичайно, преси, та закриття її, заборону комуністичних мітинґів, розв'язання тих або інших п'ятиколонних організацій, або щонайбільше — арешт і висилка, пійманих на злочині, за межі держави. Просто дивуєшся, як ці майстри обдурливої пропаґанди вже збараніли і втратили почуття міри. Адже ж для кожного пересічного радянського читача стане одне ясне: за такі дії, якщо б вони сталися в підрадянських умовах, учасники поплатились би не закриттям преси, не забороною мітинґів, не допитом та протоколом у поліції чи штрафом, а смертю, або в крайньому разі досмертним ув'язненням.

* * *

Ми певні, що підневільна доба тимчасова і минуща, що настане час, — який неухильно гряде! — для всіх поневолених більшовицькою Москвою народів, коли вони встануть у гніві й ненависті проти своїх сучасних гнобителів, і здійсниться тоді пророцтво наших великих попередників з Кирило-Методіївського Братства:

«І встане Україна з своєї могили і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцоґа, ні сиятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні

в Україні, ні в Чехії, ні в Хорутан, ні у Сербів, ні у Болгар...»

І назавжди зникне тоді в небуття страхітлива доба в житті слов'янських народів, над якими диявольською примарою, неподільно і всесильно панувала жорстока і кривава постать Сталіна.

А про цю сухоребру рептильку, що слухняно виконувала ролю пропаґатора найреакційнішої шовіністичної ідеології більшовицького аґресивного імперіялізму, ніхто тоді навіть жартома не згадає.

«Сучасна Україна»,
Мюнхен, 2 квітня 1951 р.

РАДЯНСЬКА СИСТЕМА КОНЦТАБОРІВ ПЕРЕД СУДОМ СВІТУ

Коли ж відбудеться справжній суд? (Нотатки з Брюссельського процесу 21-26 травня 1951 р.)

ТРОХИ ІСТОРІЇ

Сила незаперечних фактів про страшні людовбивчі концтабори в СРСР, що їх після II-ої світової війни принесли на Захід живі свідки — випадково врятовані жертви цих таборів — не могли не схвилювати колишніх численних в'язнів гітлерівських концтаборів. Свідомість того, що в половині ХХ-го сторіччя існують сотні концентраків, де перебувають у нелюдських умовинах мільйони безправних людей, штовхнула цих колишніх в'язнів Бухенвальду, Дахав та інших на боротьбу з цим ганебним злом нашого часу.

Цю акцію оформив і висловив у своїй відозві до сумління світу ще в листопаді 1949 р. відомий французький письменник лівосоціялістичного напрямку, активний діяч антифашистського руху опору і в'язень бухенвальдського табору Давід Руссе. У цій відозві він оскаржив радянську систему, що запровадила в себе безчисленну сітку концтаборів з мільйонами приречених на повільну смерть рабів. Якщо ж це не табори рабської праці й повільного умирання людей, а лише «гуманні перевиховавчі місця», як про це твердить

радянська пропаґанда та її слухняні аґенти в усьому світі, то він, Д. Руссе, пропонує створити з колишніх в'язнів гітлерівських кацетів Міжнародну комісію й уповноважити її відвідати всі країни, а в першу чергу СРСР, і, дослідивши справу на місцях, дати свій висновок.

Це зробило надзвичайне враження й переляк у таборі сталіністів. Французькі сталінські наймити із «Леттр Франсез» обкидали Д. Руссе болотом і сміттям. Вони назвали його «брехуном» і «наклепником». Д. Руссе оскаржив це як провокацію до французького суду і в листопаді минулого року на процесі в Парижі довів, і суд це ствердив, що лють і лайка «Леттр Франсез» випливають з її наймитської слухняности перед Москвою.

Але це не заспокоїло Д. Руссе. До створеної Міжнародної комісії боротьби з концтаборами він вдався з проханням, щоб питання концтаборів в СРСР дослідити уважніше і, коли потрібно, поставити на суд сумління вільного світу.

Комісія звернулася до радянського уряду та його сателітів з проханням дозволити їй відвідати їхні країни й вивчити стан в'язнів у таборах примусової праці. На це СРСР та його сателіти відповіли неґативно. Тоді Міжнародна комісія боротьби з концтаборами ухвалила створити міжнародний трибунал, якому доручила переслухати живі ще жертви радянських концтаборів та уважно простудіювати всі законодавчі документи й акти СРСР, що стосуються системи концтаборів, і на цій підставі зробити моральний суд над цією системою.

Так прийшло до Брюссельського процесу 21-26 травня 1951 р.

ДЕ ВІДБУВАВСЯ ПРОЦЕС

Велика заля Пале д'Едмонд у Брюсселі. На передньому пляні великий стіл. Це місце для міжнародного трибуналу.

Ліворуч — невеликий стіл, призначений для головного громадського прокурора і його двох адвокатів. Праворуч — стіл для виконавчих секретарів суду.

Перед столом трибуналу — маленький столик, на ньому карафка з водою й мікрофон. Це місце для свідків. Кілька кроків ще далі в залю — місце для журналістів світової преси. А далі — ряди м'яких крісел. Це місце для гостей.

ЗУСТРІЧ ЛЮДЕЙ З ДВОХ ПЕКОЛ

21 травня о 10 год. гості наповнюють простору залю. Чути різні мови: французьку, німецьку, польську, українську, голляндську, російську. Кореспонденти (а їх понад 40 осіб) поспішають займати місця.

Тиша. В залю входить трибунал у складі 7 осіб і займає своє місце за столом. Головний громадський прокурор Давід Руссе із своїми адвокатами (Беер де Ляєр і Тео Бернар) також на місці.

Головою трибуналу є проф. Альфред Балаховскі, керівник науково-дослідної служби інституту Пастера в Парижі. Заступники: Стомпо (голл.), д-р Ж. Андре (бельг.); члени суду: Ф. Бальзорн (нім.), М. Дешуз (бельг.), пані М. Тільон (фр.), Ж. Доменеш (есп.).

На цю почесну ролю всіх їх обрали в різних країнах товариства колишніх політичних в'язнів гітлерівських кацетів.

Але враз відчиняються двері й мимо суду проходить коло двох десятків людей різного віку й різної національности: німці, росіяни, поляки, євреї, українці, болгари. Вони привітно, трохи зніяковіло посміхаються, вітаються з трибуналом і швидко проходять у кімнату свідків. Це колишні політичні в'язні радянських тюрем і концентраків. За своїм соціяльним станом, фахом і діяльністю, це люди різні: робітники, професори, селяни, інженери, службовці, військовики й партійні діячі різного напрямку.

Це символічна і знаменна зустріч жертв двох пекельних світів: гітлерівського і сталінського.

СКОРБНА ХВИЛИНА

Голова трибуналу встає. Виразно, чітко, коротко, як рапорт військовика, звучить вступне слово цього колишнього в'язня Бухенвальду. Він говорить про причину й мету цього процесу. Він просить вшанувати пам'ять всіх загиблих у концентраційних таборах від терору поліційних режимів.

Заля встає й завмирає в жалобній тиші.

В цю мить у моїй пам'яті з'являються мільйони українських робітників і селян, що стали жертвами сталінського терору страшного 1933 р. Я згадав про загибель у таборах смерти 95 найкращих наших письменників і поетів, 54 науковців, професорів і академіків, 39 письменників і науковців, що кінчили життя самогубством або були розстріляні в НКВД, 15 талановитих образотворчих мистців-малярів, 10 тисяч кістяків тільки в одній Вінниці і, нарешті, страхітливий воркутський терор 1938 р. і розстріли сотень моїх беззахисних товаришів по стражданню в заполярному концентраку. Промайнули палаючі села, шибениці, тюрми ґестапо і набиті, запльомбовані у вагони валки рабів, що їх депортували в кацети й табори «остарбайтерів» нові завойовники нашої землі. І знову серед них — 9 убитих і замучених письменників.

ПРАВО І ГОЛОС ЖІНКИ

Голова трибуналу дає слово мадам Інґранд — голові правничої комісії.

Спокійно й переконливо, з властивим жінці тактом і почуттям міри, пані Інґранд доповідає про правні основи цього процесу та підготовчу працю до нього. Правнича комісія попередньо простудіювала всі основ-

ні тексти законів, офіційні таємні документи, видані в СРСР, що стосуються режиму, системи керування й умов праці в'язнів у таборах СРСР. Було допитано і простудійовано понад 18 тисяч свідчень колишніх в'язнів, головно поляків з армії ген. Андерса і втікачів із СРСР. Ці документи і численні показання свідків — своєю страхітливою правдою — вбивчі. Нам, — каже пані Інґранд, — відмовлено в можливості і в праві вивчити радянські табори на місцях, але вже те, що ми маємо і що ми знаємо з абсолютно перевірених джерельних матеріялів, дає нам картину того, що на радянській мові сором'язливо називається «Виправно-трудовими таборами». Ця ясність образу й характеру радянських концтаборів, — продовжує пані Інґранд, — дає нам юридичну й моральну підставу питання концтаборів у СРСР поставити перед судом сумління демократичного світу.

Голова трибуналу дякує пані Інґранд, а в цей момент підводиться якась постать із перших рядів публіки і просить слова.

КНЕХТИ ЗА ПРАЦЕЮ, АБО НЕВДАЛА СПРОБА ДИВЕРСІЇ

Це, виявляється, неофіційно уповноважений неприсутніх на процесі підсудних — бельгійський комуніст, Л. Зоммергавзен.

Голова трибуналу запитує, чого він хоче.

Л. Зоммергавзен відповідає, що він хоче прочитати заяву.

Голова увічливо попереджає, що жадної випадкової заяви трибунал слухати не буде. Що середовище, яке його сюди послало, запрошене на процес в офіційних особах (Поль Вієнні, Марсель Віярдо, Жое Нордман, Марія-Кльод Вайян-Кутюр'є, Жан Фонтейн), але ніхто з них не прибув. Якщо ж він все таки хоче щось трибуналові сказати, то має змогу подати це у письмовій формі.

Зоммергавзен починає підвищувати голос. Він явно розраховує на скандал. Але голова спокійним, рішучим голосом звертається до судових виконавців і просить їх вивести із залі пана, що заважає праці суду. А Зоммергавзенові ще раз пропонує його матеріяли і заяву долучити до судових справ.

Зоммергавзен робить ображену позу і заявляє, що коли йому відмовлено в слові, то він жадної своєї заяви до справ суду долучати не хоче. Голова іронічно посміхається і каже: будь ласка, забирайте свої акти з собою, тільки не заважайте нам працювати.

На цьому вранішнє засідання першого дня закривається.

РАДЯНСЬКИЙ АМБАСАДОР ПАВЛОВ БОЇТЬСЯ ПРАВДИ

Після обіду голова просить поінформувати трибунал про листування з радянським амбасадором у Бельгії Павловим у справі цього процесу. Зачитують чотири листи до нього. В цих листах Міжнародна комісія боротьби з концтаборами просила Павлова дати бодай письмове пояснення про жахливі, нелюдські умови в радянських концтаборах, або заперечити це обвинувачення відповідними фактами й арґументами.

На жаден із цих листів не було відповіді, лише 8 травня Павлов у вульґарній формі відповів, що він не бажає мати ніякої справи з цією Міжнародною комісією.

ДЕ СМЕРТЕЛЬНІШІ ВІТРИ ГУДУТЬ, НА КОЛИМІ ЧИ В БУХЕНВАЛЬДІ?

Після цього голова дає слово Д. Руссе. Цей пристрасно і патетично виголошує своє історичне експозе. Він говорить про моральний обов'язок кожного колишнього політичного в'язня гітлерівських кацетів

боротися до кінця життя свого з найбільшим злом і ганьбою сучасного людства — рабським станом ув'язнених мільйонів людей у радянських концтаборах.

Він особисто простудіював це питання в усій його глибині й переконаний, що в СРСР існують концтабори смерти, які нічим не різняться від фашистських німецьких концентраків. Навіть навпаки, з емоційним наголосом підкреслює Д. Руссе: «Ми — в'язні німецьких концтаборів, терпіли муки, але в нас була надія, що той, хто перетриває ці муки, в момент перемоги над Гітлером буде врятований. Мільйонові в'язні Колими, Воркути, Печори навіть такої надії не мають».

Далі Д. Руссе докладно висвітлює перед трибуналом, як таємниця радянських концтаборів, починаючи з 1928 року, поступово розкривалась і нарешті, після II-ої світової війни — при наявності десятків тисяч свідків і численних офіційних і таємних документів, що у вирі війни потрапили на Захід — остаточно розкрилась.

Він вичерпно характеризує етапи радянської карної політики, починаючи з 1928 р. і кінчаючи 1950-тим, даючи виразну соціологічну оцінку кожного етапу.

Він підкреслює, що в радянських таборах перебувають тисячі вагітних матерів, які в нелюдських умовинах родять там своїх дітей. Діти, народжені там, або й діти арештованих матерів, за дуже мізерними випадками, ніколи вже не бачаться із своїми батьками. Це найтрагічніше покоління нашого часу.

На закінчення він з глибоким душевним піднесенням звертається до всіх своїх колеґ із німецьких концентраків:

> «Я звертаюсь до вас, мої друзі! Згадайте Бухенвальд, згадайте, як ми годинами вистоювали під наглядом жорстоких вартових на вітрі, на снігу, на дощі й холоді. Згадайте, скільки з нас не витримало. Але я звертаю вашу увагу, що вітри, сніги й холоди Колими набагато важчі за ті бухенвальдські, що їх переживали ми...».

Без глибокого хвилювання не можна було слухати цієї промови. Ми — колишні в'язні радянських концтаборів були горді з того, що велика французька нація має такого безкорисно-послідовного і чесного сина.

Після промови Давіда Руссе на Брюссельському судовому процесі починається допит свідків.

ЗА ОБОРОНУ РОБІТНИЧИХ ПРАВ — ТЮРМА

Першим виступає росіянин П. Сергєєв, робітник збройових тульських заводів. Симпатичне обличчя типового кадрового робітника понад 50 років з борідкою. Він не філософствує, але чітко і конкретно відповідає на запитання голови чи членів трибуналу.

Його заарештували й засудили на 5 років концтаборів за те, що він послідовно вважав, що радянська влада — це влада робітників, а тому він як робітник має право і обов'язок відзначити хиби в роботі заводської адміністрації, вказувати їй на ці хиби, змагатися за вищий матеріяльний рівень життя робітництва й не допускати до його визиску. Але виявилось, що все це — «контрреволюція», і його заслали до концтабору. Докладно розповідає про важке життя в невеликому таборі на річці Усі (система Ухто-Печорських таборів) Адзьва-Вом, а потім на знаменитій тепер Воркуті, де люди працювали на лісозрубах і виконували всі ті роботи, що належало виконувати коням. Протягом двох років на 500 в'язнів згинуло тут щонайменше 100 чоловік.

Наступні свідки Г. Хомяков і лікар Ратміров розповідають, кожний із свого таборового досвіду, про страшні речі побуту, праці, захворувань і лікарської «допомоги» в радянських концтаборах.

Інженер Антоній Еккарт (поляк) розповідає про свої жахливі мандри в таборах системи Ухто-Печорської сітки. Він свідчить, що в лікарні табору Котлас було 1200 чоловіка хворих, із них від виснаження вмирало в середньому 10 в'язнів денно.

ЗА ВІРНУ СЛУЖБУ — КОНЦТАБІР

Сенсаційне і прикре для присутніх кореспондентів комуністичної преси було свідчення німця Еріка Міллера, в минулому активного члена німецької комуністичної партії і функціонала німецької секції Комінтерну. 1934 року викритий ґестапом, тікає до Швеції. На батьківщині його заочно засуджують до смертної кари. Але він фанатик комуністичної ідеї в сталінському варіянті. Він — вірний сталініст — виконує найнебезпечніші доручення. На початку 1941 року дістає наказ від партії приїхати до Москви. За два місяці до початку війни прибуває туди. І замість подяк, нагород і орденів за довголітню працю сталінського аґента в Европі, його арештовують, обвинувачують у шпигунстві на користь Гітлера(!), б'ють, мучать і, нарешті, засилають в концтабір Караґанда, де він перебував до 1949 року.

Він розповідає страшні речі про радянські концтабори після воєнного періоду. Він говорить про тисячі невинної молоді, дівчат і хлопців, що були на праці в Німеччині як «остарбайтери», а потім за це на батьківщині запроторені до концентраків. Він з тремтінням у голосі і з підкресленою ненавистю до поліційної сталінської — фашистської, як він каже — машини, говорить про трагічне вимирання в концтаборах старих німецьких комуністичних кадрів.

Трагізм і свого шляху, і цих загибаючих людей став для нього ясний тільки після власного важкого життя в СРСР. Тепер він переконаний, що СРСР — найреакційніша сила на шляху боротьби трудящого людства за краще життя.

БЕЗЗАКОННЯ, ТЕРОР, МАСАКРА

Перед трибуналом свідок Г. Костюк. Це єдиний серед свідків українець. Другим українцем був Косаренко-Косаревич, старий з доби визвольних змагань діяч, публіцист і в'язень гітлерівських кацетів. Але він

був як експерт і член Міжнародної комісії боротьби з кацетами.

Г. Костюк розповідає про умови життя і праці на копальнях вугілля воркутського концтабору, де він перебував 5 років.

Він свідчить, що воркутський табір, з 1936 р. починаючи, мав понад 3 тисячі в'язнів. Це головним чином на 85% були політичні. Урки і побутові складали незначний відсоток. Але зате вся фактична влада над в'язнями була скупчена в їхніх руках.

Він свідчить і детально розповідає про нестерпні умови життя, харчування і праці в'язнів, про терор таборової адміністрації та інше. Це на кінець 1936 р. призвело до оголошення політичними в'язнями протесту і довготривалої голодовки. Цей протест і голодовку очолила група троцькістів, що була найчисленнішою і найорганізованішою політичною групою в цьому таборі. Її цілковито підтримали і навіть увійшли у провід страйкового комітету група українських соціял-демократів (за проводом Башловки) і українських націонал-ухильників, чи — як їх популярно називали —скрипниківців (під проводом письменника Баглюка, секретаря спілки донбаських письменників «Забой», і Дейнеки, колишнього секретаря парторганізації Луганського педінституту).

Далі він переходить до найдраматичнішої історії воркутського табору, а можливо і всіх таборів СРСР — до масового терору і розстрілу в'язнів 1938 р. каральною експедицією капітана Кашкетіна. На одній тільки Воркуті з 3 тисяч в'язнів розстріляно було 1300 чоловіка.

І нарешті він зупиняється на трагічній долі військовополонених радянської армії за часів радянсько-фінляндської війни, про яких він мав нагоду довідатись під кінець свого ув'язнення.

«ВИЗВОЛЕНІ» З ГІТЛЕРІВСЬКИХ КАЦЕТІВ

Далі приходить ряд німецьких свідків.

Фріц Шульц — колишній офіцер німецької армії, що

був учасником замаху на Гітлера в 1944 р. Жив нелеґально. Кінець війни його застав у східній зоні Німеччини. Як активний соціял-демократ, він протиставиться творенню СЕД-у. Його арештовують 1946 р. і відправляють в Кузбас, де він перебував до кінця 1949 р.

Він, як і ще інший молодий німецький вояк Реек, що повернувся з Воркути тільки на початку 1951 р., розповідають найновіші й тому найжахливіші епізоди з удосконаленої, за 10 літ після нас, системи сталінських концентраків.

Суд просить свідка на прізвище Карл Пантеляйт. Виходить старий 68-70 років, огрядний і добродушний німець. Він говорить помалу і скупо. Він відомий у Бреславі антинацист. 1933 р. його заарештувало ґестапо і посадило до концтабору. В гітлерівському кацеті він просидів до 1945 р. З приходом Червоної армії його «звільнили» з гітлерівського кацету, але тут же депортували до сталінського — Кандалакша в Карелії.

Чудом ця людина, колись із залізним здоров'ям, перетривала концентраки двох фашистських систем: гітлерівської і сталінської, а тепер на схилі літ своїх стоїть перед трибуналом міжнародного сумління й тихо, спокійно розповідає про нелюдські умови цих двох систем, як про само собою зрозумілі, звичайні речі.

МАТИ, УКРАЇНСЬКИЙ РЕЗИСТАНС І ЕСПАНСЬКІ МАТРОСИ

Але чи не найдраматичніше свідчення дає Ядвіґа Ковальська. Порівняно молода (нар. 1911 р.), вродлива жінка, але з відсвітом трагізму пережитих років. Народжена в польській родині соціялістів, що належали до покоління Леніна й навіть були дуже близькі до нього. Вихована в дусі міжнародної солідарности, вона глибоко з юних літ вірила, що цю солідарність і проґресивні ідеї несе з собою партія, що стоїть у проводі Радянського Союзу. Одружившись з відомим активним німецьким комуністом, вона стає відданим його помічником.

Коли чоловікові було наказано виїхати на нелеґальну працю в Німеччину, вона, не ремствуючи, з маленькою однорічною донькою залишається в СРСР.

Настає 1938 р., останній рік, у який закріпив остаточно свою диктатуру Сталін, винищивши до решти всіх навіть потенційних опозиціонерів.

У цей рік вона дістає вістку, що чоловіка арештувало ґестапо, майже одночасово НКВД арештовує її. Трирічну дочку забирають до спеціяльної захоронки НКВД, а її після довгих тортур і мук відправляють на Колиму в Брухту Наґаєво. Звільнилась після 1945 р.

Хтось із членів суду запитує:

— А яка ж доля вашої дочки, чи ви її вже так і не знайшли?

Запановує мертва тиша. Заля завмирає. Свідок помітно хвилюється і після довгої павзи відповідає:

— Ні, я її... таки знайшла.

— І тепер вона з вами?

— Так, їй тепер 15 років.

— А чоловік загинув у ґестапо?

— Ні, чоловік вижив, я його також знайшла... Ми тепер знову разом.

Заля і суд із полегшенням зідхнули. Це щось несамовите, як у романі. Але разом з тим, яка це реальна правда

Далі п. Ковальська дає надзвичайні відомості про життя й побут жіноцтва й матерів у концтаборах. Зокрема вона повідомила суд, що в 1945 р. *до далекосхідніх таборів привезли масово українських дівчат, обвинувачених у підпільній повстанській акції проти більшовицьких поневолювачів. Вона свідчить, що наші дівчата в найстрашніших умовах концтабору були зразком організованости, свідомости і принциповости. Старі табоpяни з пошаною дивилися на це горде і незламне духом молоде покоління українських жінок.*

Далі суд допитує інженера Фрідріха Пренцлява (німець), що подає відомості про трагічну смерть у концтаборах багатьох еспанських комуністів разом з родинами, жінками й дітьми. Історію двох наївних і

віруючих еспанських матросів, які втекли до СРСР з надією знайти захист, а їх відразу замкнули до концтабору, де вони й загинули, — суд і заля сприйняли з хвилюванням.

Свідчення Ірґізова (рос.), пані К. Леливої (полька) і уніятського російського єпископа Мелетьєва вносять ще багато нових деталів у характеристику радянських концтаборів.

РАДЯНСЬКІ ФЕНОМЕНИ

Але увагу приковує передостанній свідок І. Мінішкін — болгарський комуніст, що жив у СРСР з 1924 р., закінчив у Москві Воєнну академію, займав відповідальні військові й господарські посади. Заарештований 1938 р., обвинувачений у шпигунстві, катований і битий, нарешті замкнений до табору в Карґополь, він сидів з 13 видатними болгарськими комуністами, серед яких була жінка. Після війни всіх цих комуністів (у тому числі й Мінішкіна) звільнили і ласкаво запропонували високі (з функціями слухняности Москві, звичайно) посади в сателітній Болгарії. Він, Мінішкін, скористав з цієї ласки для того, щоб утекти і назавжди оголосити війну сталінській диктатурі. Але його нещасні колеґи не відважились на це, пропозицію прийняли і зараз займають (до якого часу?) урядові становища в Болгарії. Він указує на прізвище Коцовського — теперішнього голови болгарського парляменту, на Асена Грекова, що є начальником штабу болгарської армії, на Антона Нєдєлко (у Комінтерні відомий як Володін), теперішнього міністра закордонних справ та інших, як на своїх колишніх колеґ у радянських концтаборах.

Д. Руссе нетерпеливо перебиває і звертається до трибуналу:

— Це феноменальне, мої панове, явище є цілком нормальне й закономірне в радянській концентраційній системі і я на це звертаю вашу увагу.

Дальший свідок М. Столкін (єврей, бундовець). Він

розповідає страшні епізоди з життя багатотисячних єврейських родин, що з жаху перед Гітлером тікали до Сталіна, а тут їх або перекидали назад за кордон, або відправляли просто в концтабори. В першу чергу НКВД ізолювало і знищило єврейських соціялістів. Він називає імена Ерліха та інших відомих бундівців, розстріляних НКВД десь на початку війни.

Голова перебиває його і просить розповідати тільки про себе. Іншими, рівно ж як і національним складом в'язнів у таборі, суд не цікавиться.

На місце свідка виходить літня, в окулярах, жінка. Її прізвище Сузанна Леонгард (нім.). Вона з 1936 р. по 1946 р. перебувала в системі Ухто-Печорських таборів, у с.-г. таборі Кочмас. Там вона відморозила собі ноги, там залишила здоров'я, ставши на все життя інвалідом. Життя жінок, зокрема чужинок, у цій системі концтаборів проходить перед судом у неприкрашених страшних образах. І це в розповіді старої ідейної соціялістки, спартаківки й активної діячки протигітлерівського режиму звучить зворушливо, трагічно і *повчально*.

СВІДЧАТЬ ТАБОРОВІ БОНЗИ

Дуже поважне місце на процесі посідала група свідків, які або займали поважні посади в системі концтаборів і були докладно обізнані з методою організації, примусу й терору в концтаборах, або були в ролі довіреного в'язня (це т. зв. побутовці, тобто засуджені зо побутові злочини: розтрата грошей, господарський недогляд та інші), яким таборове начальство часом доручало дуже відповідальні дільниці й долю тисячів ув'язнених.

Звичайним в'язням радянських концтаборів, всім отим «роботягам» і «доходягам» дуже добре знані всі такі таборові бонзи, диктатори, дресирувальники, наглядачі, охоронники, начальники та їхні підручні, яких називали таборовою мовою «придурками». Серед цієї категорії таборових бонз було багато людей жорсто-

ких, нелюдяних, безсердечних катів і мучителів. Але й були серед них люди глибоко гуманні, сердечні, які радо робили все, щоб у якійсь мірі полегшити життя в'язнів, або уміли жорстокі директиви високого ґулаґівського чи таборового начальства застосувати так, що наслідки не завжди були нестерпні й смертельні для в'язнів. Ті, що приїхали на процес свідчити про радянські табори примусової праці, треба думати, належать до другої категорії колись таборового начальства.

Це В. Андрєєв, що, як свідчить сам, довгі роки до початку останньої війни мав безпосереднє відношення до концтаборів, як інспектор воєнізованої охорони таборів ҐУЛАҐ-у (Ґосударствєнноє Управлєніє Лаґерей) і начальник штабу охорони багатьох таборів; інж. Н. Антонов, що від простого ЗеКа (заключонного) на Біломорканалі швидко стрибнув аж до начальника великого Лаґпункту, діставши, як він сам свідчить, у цілковите і безконтрольне володіння 5 тисяч рабів; Л. Колубович, що займав високу посаду в адміністративній машині НКВД, був секретарем Спеціяльного Верховного Трибуналу Білорусії, а пізніше інспектором в адміністрації БАМЛАҐ-у. Це інженер Г. Петров, що втік з СРСР 1950 р., був директором великого заводу у системі ҐУЛАҐ-у, де систематично працювали в'язні і, нарешті, колишній аґроном, а пізніше полковник червоної армії В. Єршов, який мав 8 високих військових нагород і після війни був начальником трьох репатріяційних фільтрувальних таборів у Східній Німеччині.

За винятком деяких прикрих для вразливого вуха моментів із свідчень Андрєєва і Антонова, всі ці свідки дали багатющу і просто несамовиту своїми фактами характеристику радянських концтаборів. Особливо сенсаційні й важливі для нас, еміґрантів, свідчення склав свідок Єршов.

ДОЛЯ РЕПАТРІЙОВАНИХ 1945 Р. «ОСТАРБАЙТЕРІВ»

1945 р. 8 червня він командувача армії, він дістав наказ негайно організувати три великі переходові ре-

патріяційні табори. Ці табори повинні бути такої місткости й зручности, щоб можна було щоденно приймати 2,5-3 тисячі осіб. Особи ці будуть з військово полонених, з колишніх власовців і «остарбайтерів». Згідно з наказами, він такі табори організував і десь на початку липня почали прибувати перші репатріянти. 120 авт щоденно возили людей. На кожному авті напис: «Родіна простіла — Сталін простіт». Репатріянтів зустрічали з музикою і червоними прапорами. Але як тільки охорона табору приймала людей, музика зникала, прапори ховались і починалась праця. Політичні слідчі із СМЕРШ-у (смерть шпіонам) збирали прибулих, вітали з визволенням, реєстрували уважно на спеціяльні картки і тут же ставили вимогу, щоб вони були чесні перед батьківщиною й виказали всіх тих своїх товаришів, хто якось в тій або іншій мірі, будучи в німецькій неволі, чи погано висловився про радянську владу та її уряд, чи критикував Сталіна та інших. Наслідків ждати довго не довелось. Боязливі й підлі люди, як завжди, знайшлись. Почались доноси, арешти, допити. Бідні, ні в чому неповинні раби німецьких таборів примусових праць, чи полонені червоноармійці не розуміли чого, власне, від них хочуть. Який злочин вони вчинили. Після перших днів жаху, підозри, допитів, репатріянти почали масово тікати. 50-100 чоловіка щоденно.

— Я дістав наказ — розповідає свідок — прийняти для підсилення ще один батальйон солдат і строго оточити табір вартою. Після того втеча з табору стала неможливою.

Далі він розповідає, як у перші тижні існування табору привезли людей із таборів полонених зовсім хворих і знесилених. Люди не могли ходити. Їм треба було дати негайно медичну допомогу. Щоб організувати такий великий медичний пункт, він мусів мати дозвіл від вищого начальства. Начальник політвідділу армії, з яким він чомусь мусів говорити в цій справі, поставив йому запитання:

— Чи ви знаєте, з ким ви там маєте справу?

— Згідно з наказом я організував табір для репатріяції братів і сестер, що були в гітлерівському рабстві.

— Ви політично збараніли, полковнику, — завважує виразно начполітвідділу.

— Слухаю, товаришу начальнику!

Повернувшись з такою характеристикою, — розповідає свідок, — я був безсилий будь-чим допомогти вмираючим людям. Вони гинули, а тих кого дозволяла Контрольна політична трійка, скидали на вантажні авта і відвозили далі, де вже були раніше медичні пункти.

Тому, що свідок був начальником, отже повним господарем трьох великих фільтрувальних таборів, він мав тісний контакт з начальником СМЕРШ-у й Контрольної трійки, хоч вони йому не підлягали і перед ним не звітувались. Саме це дало йому змогу знати багато таємних подій і документів, а також статистичний рух мешканців табору. Опираючись на ці факти й відомості, він оповідає несамовиті історії.

Він часто бачив на столі начальника СМЕРШ-у вироки (без прізвищ) смерти. Такі вироки йшли за списками сотнями. Це значить, що вони ухвалювались колективно й без обвинувачених. З фільтрувальних таборів до СРСР відправили вільними додому не більше 20-25%. Це були жінки, підлітки і старі немічні. З решти — найщасливіші були ті, що їх відправляли в штрафні батальйони червоної армії. Але таких щасливих було мало. Переважну більшість транспортували в концтабори. Він стверджує, що із його *таборів, через які пройшли 180 тисяч осіб, 80-90 тисяч пішли безпосередньо до концтаборів.* На це він має точні документальні дані.

Допити начальник СМЕРШ-у провадив завжди з привченим до слідства псом. Коли допитуваний не хотів відповідати, або відповідав неґативно чи заперечливо, пес кидався на нього, рвав одежу, хапав зубами за голе тіло, але в такій мірі і з такою силою, що ран не робив, тіла не рвав, тільки наганяв цим смертельний жах на допитувану особу, і в цей спосіб начальник

вимагав зізнань. Свідок каже, як він, випадково із службового обов'язку, натрапив раз на таку сцену. Опинившись на самоті з начальником СМЕРШ-у, він запитав, що це значить? Той, зніяковівши, відповів:

— То звичайне тренування пса.

Масові самогубства людей у фільтрувальних таборах були звичайним явищем. Ще такий цікавий деталь: 1947 р. свідок дістав відпустку із східньої зони Німеччини і поїхав на батьківщину. Там він відвідав свого давнього друга, що був директором великого заводу будівельних матеріялів. У дружній розмові давній товариш якось сказав, що все було б добре, якби його завод міг виконати плян. Але це неможливо. На запитання чому, той відповів, що це неможливо тому, що завод обслуговується переважно жінками, колишніми «остарбайтерками», а тепер в'язнями концтабору, який тут же недалеко розташований у задротованих бараках. Свідок з помітним хвилюванням розповідає про тих нещасних молодих дівчат, яких він із свого фільтрувального табору Німеччини відправляв колись у числі тих 20% щасливих додому. А виявилося, що й ці, тоді щасливі, не минули загальної долі. Свідок хоче з цього зробити політичні висновки, але голова трибуналу дякує йому і на цьому допит припиняють.

ФІНАЛ

25 травня після полудня голова трибуналу оголошує, що допит свідків закінчено і надає слово громадському прокуророві Д. Руссе.

Д. Руссе в логічній і емоційній промові підсумував свідчення 25 свідків, просив суд звернути увагу на жахливі факти, що їх тут вони почули з уст самих жертв радянських концтаборів і зробити з цього нележний, бодай моральний, висновок.

Адвокат Беер де Ляєр проаналізував докладно правний бік процесу і вказав на його велике моральне значення.

Останній промовець Тео Бернар строго, дотепно переконливо проаналізував низку радянських документів і законодавчих актів і довів правну вину радянської влади в організації колосальної кількости концтаборів з мільйонами безправних, приречених на повільну смерть, рабів. На закінчення, він звертається до світової опінії вільних і волелюбних людей з закликом осудити систему терору й концтаборів взагалі, як несумісних з поняттям вільної людини, зокрема осудити ту страхітливу систему поневолення і знищення людини, що має місце в концтаборах СРСР.

О 5 год. 20 хвил. голова трибуналу оголошує, що відкриті засідання закінчились, а вирок суду буде зроблений 1 червня.

КІНЦЕВІ ЗАВВАЖЕННЯ

Брюссельський процес проти концтаборів у Радянському Союзі, що його організувала і провела Міжнародна комісія боротьби з концтаборами жадного юридично-екзекутивного значення не має. Але моральне історичне значення його велике. Вже той факт, що товариство політичних в'язнів гітлерівських кацетів Франції, Бельгії, Голляндії, Німеччини, Еспанії (республіканської), поставили питання концтаборів і рабської праці в СРСР на моральний суд світової демократичної опінії, що в наслідок праці Міжнародної комісії і Брюссельського процесу зібрано надзвичайний документальний і першоджерельний матеріял, який бездискусійно доводить про існування в СРСР колосального поліційного комбінату примусової рабської праці, де карається багато мільйонів людей, приречених на повільну і передчасну смерть, — має велике непроминальне значення в історії боротьби за елементарні права людини.

І ще одно не можна оминути, роздумуючи над Брюссельським процесом. Коли сиділо і гинуло в радянських концтаборах покоління 20-х початку 30-х років,

то воно почувало цілковите безвихіддя і трагічну приреченість серед світової байдужности й порожнечі. Але пройшло всього 10 років і який зворот стався у світовому сумлінні!? Хто ж спричинився до цього звороту? Хто мужньо й одверто став на захист мільйонів совєтських в'язнів? Мусимо пам'ятати, що це було робітництво Америки, Англії та інших країн. Це, нарешті, були чесні, ідейні і свободолюбні люди західньоевропейських народів, що пережили страхіття гітлерівських кацетів і не можуть примиритися з фактом існування на землі жорстокої поліційної машини придушення людини.

Отже, це дуже знаменно, що на цьому етапі боротьби з антинародною тоталітарною системою радянського світу виступають не захисники капіталістичного ладу, а трудящі люди всього світу. Це свідчить, що трудящий люд уже пізнав, що Радянський Союз — це не соціялістична країна, де людина знайшла свободу, добробут і вільну творчу працю, а тільки нова форма ще гіршого поневолення, експлуатації і цілковитого обезправнення людини. Радянський міт здемасковано.

І не вдасться вже нікому його жорстоке реакційне єство прикрити жадними брехнями, жадними улесливими словами й жадною солодкавою пропаґандою.

Це Сталін та його европейські наймити дуже добре розуміють. Тому така лють і сила найбруднішої неперебірливої провокації ллється зі сторінок т. зв. комуністичної преси на адресу як мільйонових робітничих організацій світу, так і тих діячів-інтелектуалів, що наважились виступити проти радянської системи концтаборів.

Цій пресі та її публіцистам бракує і логіки і арґументів, ідейного позему і моральних засад. Це, як завжди, у засліплених або цинічно продажних наймитів. Але це їх не хвилює і не бентежить. Вони з подиву гідним маніяцтвом твердять те, що їм наказано з Москви: багатомільйонова професійна організація робітників Америки, що є справжньою захисницею прав американського робітництва, це тільки — «Волл-Стріт». Між-

народна комісія боротьби з концтаборами, яку обрали товариства колишніх політв'язнів фашистських кацетів п'яти націй — це тільки «купка друзів здемаскованого троцькіста Д. Руссе», що прагнуть роздмухати нову війну(?) (див. «Драпо Руж», Брюссель, 24. 5. 1951 р.). Страшні, нічим незаперечні факти, що пройшли перед міжнародним трибуналом на процесі в Пале д'Едмонд — це тільки «підступи, штукарства та обдури» Давіда Руссе та його свідків. Подумайте, читачі! «Д. Руссе лає Радянський Союз та його мудрого керівника товариша Сталіна» («Драпо Руж», 25. 5. 1951 р.). Але на якій підставі? Концентраційні табори? Примусова праця? Вимордовування людей? Це ж існує тільки у фабрикації і фальсифікації брехунів, злодіїв і злочинців, до яких належить Д. Руссе, а за усіма їхніми плечима стоїть тінь Джемса Бернгема («Драпо Руж», 27. 5. 1951 р.). У своїй злобі вони швидко забувають про Руссе «троцькіста» і з такою відвагою пишуть, що він, власне, ніхто інший, як «криміналіст». Від людей, що без сорому можуть писати таке: «Москва довела, що режим радянських таборів найдосконаліший, найдостойніший імени людини в усьому світі» («Драпо Руж», 26. 5. 1951 р.) — можна усього чекати. Неприкритий цинізм — це їхня мораль.

Але даремна гра. В історичному аспекті сила не в сталінських мільйонах золота, що він їх кидає своїм европейським кнехтам, на які з надією поглядають співробітники «Драпо Руж», а в великій правді і волелюбній ідеї трудящої людини світу, яка вже сьогодні пізнала справжню природу сталінської диктатури й на своєму шляху до світлого завтра змете ганебне гальмо, що носить фальшиву назву СРСР.

І тоді, віримо, прийде до справжнього і справедливого суду!

«Сучасна Україна»,
чч. 13, 14, Мюнхен,
24 червня і 8 липня 1951 р.

ПАРТІЙНІ ДРЕСИРУВАЛЬНИКИ І ПІДРАДЯНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА КРИТИКА

ВСТУПНІ УВАГИ

Коли переглядати матеріяли радянської преси за останній хоча б рік, в яких трактується питання радянської літературної дійсности, то не можна не відзначити однієї характеристичної риси її: вся увага, пильна і систематична, звернена тепер на стан літератури й критики, і то в першу чергу на стан літератури та мистецької критики в національних республіках — Українській, Азербайджанській, Таджицькій, Туркменській, Татарській, Грузинській, Вірменській, Білоруській, Литовській, Естонській та інших. Преса занепокоєна незадовільним станом літератури й мистецької критики цих республік та безконечними націоналістичними виломами і ухилами в ній. Загально кажучи, преса дає достатні матеріяли щоб ствердити, що вся радянська література в цілому переживає тяжку і тривалу кризу. Вона задихається в конфлікті з дійсністю. Їй не бракує талантів, але їй категорично бракує мистецької творчої атмосфери.

І то не зважаючи на ряд чудодійних ухвал ЦК ВКП(б) («Про журнали „Звезда" і „Ленинград"» — 14 серпня 1946 р., «Про репертуар драматичних театрів і заходи для його покращання» — вересень 1946 р., «Про оперу „Велікая дружба"» В. Мураделі, «Про одну антипатріо-

тичну групу театральних критиків» — «Правда», 28 січня 1949 р. та ін.), не зважаючи на драматичні пленуми за останній рік всіх республіканських спілок письменників, де в цинічній атмосфері наклепництва, вигадок, принизливих покаянь, з обіцянками «виправити помилки», «надалі бути пильними», де обпльовані і оббріхані мистці слова і критики робили щасливий вигляд і дякували своїм жорстоким наглядачам, не дивлячись на нещадне винищення (моральне й фізичне) різного роду «безрідних космополітів», «буржуазних націоналістів», «прибічників зогнилої культури Заходу», духовних «лібералів», що хотіли мати «право на помилку», не зважаючи навіть «на геніяльний труд Й.В. Сталіна «Марксизм і питання мовознавства», що став невичерпним джерелом надхнення «для всієї нашої літератури» («Правда», 26. 8. 1951 р.), — мистці слова, драматурги і навіть артисти театрів, як це видко з радянської преси, переживають стан творчої депресії, застою, а то й звичайної мистецької деґрадації.

«ЗЛОЧИНИ» КРИТИКИ ТА ЇХ НАСЛІДКИ

Після систематичних окриків і ударів різних поліційних наглядачів за літературою за останні два роки, після відомої статті в «Правді» від 28 січня 1949 р. «Про одну антипатріотичну групу театральних критиків» і останньої чистки в усіх національних літературах, літературно-мистецька критика, як конечна умова нормального літературного процесу і творчої атмосфери мистців — *перестала існувати.*

Коли в перші, так би мовити, «ліберальні» повоєнні роки в українській підрадянській літературі, наприклад, активно діяли не добиті в часи Єжова критики як старшого, так і молодшого покоління (О. Білецький, А. Лейтес, І. Стебун, С. Шаховський, Єв. Кирилюк, Ю. Кобилецький, Л. Новиченко, А. Трипільський, Д. Копиця, А. Борщагівський та інш.), то на сьогодні *всі ці імена з літератури майже зникли.* Всі вони, як і багато

критиків з інших національних літератур, виявились «безрідними космополітами», «естетами», «формалістами», а найосновніше, у відміну від російських неблагонадійних критиків, — «буржуазними націоналістами» та «прибічниками гнилої культури Заходу».

Звичайно, і акад. О. Білецький, і солідно начитаний в европейській літературі критик А. Лейтес, а за ними молодші: І. Стебун, С. Шаховський, Є. Кирилюк (єдиний ще живий учень М. Зерова) і навіть Давид Копиця — всі вони зросли і зформували свою свідомість і мистецькі смаки не тільки на російській літературі, а насамперед на західньоевропейській. І будучи об'єктивними дослідниками українських літературно-мистецьких явищ, вони не могли не помітити й не констатувати, що духовний процес української літератури, особливо починаючи з XX століття, не був чимось замкнутим у собі й одірваним від загальнолюдського процесу, а в якійсь більшій чи меншій мірі, вчасно чи з певним запізненням проходив ті самі шляхи, що й західньоевропейська література. Досить вказати на імена Івана Франка, Василя Стефаника й Лесі Українки, не кажу вже про молодо-музівців і хатян, щоб це питання не брати під сумнів. Окрім того, це покоління з повним правом може себе називати европейцями. Йому чужий і далекий був слов'янофільський реґіоналізм, відрубність і ворожа погорда до «цвинтарного Заходу», воно (це покоління) не тільки не вважало багатовікову культуру Заходу за вичерпану, а навпаки глибоко вірило в її фавстівську творчу душу, що надовго ще може бути джерелом духовної наснаги нашого мистецтва і культури. І це, зрозуміло, не могло в якійсь мірі не відбитися на їхніх літературно-критичних працях. Цього було досить, щоб їх скваліфікувати як «безрідних космополітів» і паралізувати в науковій і критичній діяльності. *А оскільки ці всі критики не мислили себе поза простором і часом, а жили конкретною дійсністю конкретного народу, конкретної психологічної, історичної і культурної спільноти, що називається українською,* то цього додатку було досить, щоб ще й тавро

«буржуазних націоналістів» на них наліпити і цим остаточно вилучити їх з літературно-мистецького процесу.

Офіціоз більшовицької диктатури в Україні «Радянська Україна» в статті «Подолати відставання літературної критики» (31. 7. 1951 р.) і пізніше (14 серпня 1951 р.) в передовиці «Радянська література — могутній засіб комуністичного виховання трудящих», остаточно перемиваючи кістки всім цим критикам, вважає, що вони культивували і культивують ганебне «низькопоклонство» перед буржуазною культурою Заходу, не виконали в жадній мірі завдань покладених на них партією. Рівно ж, що вони керувалися і керуються в «оцінках літературних творів не інтересами рішучої боротьби... проти всіх і всяких проявів буржуазної ідеології і, передусім, проти проявів українського буржуазного націоналізму, а інтересами приятельськими і особистими». Тим самим вони завдали «великої шкоди найважливішій державній справі» і втратили «відповідальність перед народом і державою».

Це є осиковий кіл у діяльність літературної української критики в підрадянських умовах на сьогоднішній день. Можливо, що дехто з цих «безрідних космополітів» перетриває і виживе цей черговий сказ. Але це істотного значення не має. Громадсько-мистецька функція їх покищо скінчена.

Тому зовсім не дивно, що після голосного «викриття» «буржуазно-націоналістичної ідеології» єфремовщини та грушевщини в підручнику «Історії української літератури», складеному вже після війни колективом наукових співробітників Української Академії Наук за загальною редакцією проф. С. Маслова і Є. Кирилюка, жадної подібної синтетичної праці не появилося і не може покищо появитися. Історико-літературні досліди, що друковані були в перші роки після війни (скажімо, статті: Степана Щурата «Осада корабля» — До ранніх зв'язків Івана Франка з українським театром, Дениса Лукіяновича про «Другий арешт Івана Франка», Михайла Возняка «Тюремні чернетки Івана Франка», Сте-

пана Крижанівського «Післявоєнна творчість В. Стефаника» (в місячнику «Вітчизна» за 1946 р.), монографія Іллі Стебуна про Лесю Українку та подібні — на сьогодні факти неможливі і давноминулі.

Так прийшло до того, що *за останній рік із сторінок української підрадянської преси зникли зовсім імена фахових, принаймні відомих ширшим читацьким масам, критиків.* Про літературу і мистецтво якщо й появляються статті, то їх автори — самі письменники, яким так би мовити дозволено висловлювати свої суб'єктивні враження від того чи іншого літературно-мистецького твору. Це переважно такі прізвища: Ю. Яновський, М. Рильський, О. Корнійчук, Мих. Стельмах, Ю. Шовкопляс, А. Малишко, Л. Дмитерко тощо. Але ці враження не є ані зобов'язуючими, ані законними. Це справа, так би мовити, приватної думки того або іншого письменника.

«ПОЕТИКА» СОЦРЕАЛІЗМУ АБО НАЙНОВІШИЙ ДЕКАЛОГ ДРЕСИРУВАЛЬНИКІВ

Але натомість треба занотувати таку новину: *вирішальні позиції тепер остаточно зайняли, замість розігнаних літературних критиків, якісь зовсім ніколи і нічим не відомі в літературі імена,* або й ще точніше — *цілком безіменні, але з усього видно певні своїх доручених завдань поліційні наглядачі і дресирувальники літератури.* До речі, те, що роблять тепер (та й не тільки тепер!) з мистцями в Радянському Союзі всі оті безіменні і з якимись іменами партійні бонзи і наглядачі за літературою, нагадує нам справді працю дресирувальників тварин у якомусь великому цирковому підприємстві. Дресирувальники бувають і жорстокі і добрі. І дурніші і розуміші. Але всі вони з диявольською методичною впертістю, систематично, не даючи опам'ятатись і відпружитись своїм нещасним жертвам, проробляють свою дресирувальну роботу за допомогою і погроз (страху), і батога, і цукерка. При-

глядаючись до роботи цих дресирувальників літератури, мусимо сконстатувати, що хоч вони, правда, ніколи не спроможні на будь-яку свіжу ориґінальну чи глибоку думку, але зате досконало, як автомати чи бездумні папуги, уміють повторювати на різні лади декілька узаконених штампів і тривіяльних тверджень та вдовблювати їх у голови своїх дресированих як геніяльні істини.

Штампи і загальники — це та єдина і справді неповторна специфіка теперішньої радянської літературної критики, це той колір льокаль, який дає відчути її з перших рядків і зрозуміти все убозтво думки і фантазії її авторів. Ці штампи й загальники запозичаються найчастіше з «божественних» і непомильних «откровеній» вождя, а після нього вже не з так «божественної», але також непомильної «Правди» із чудодійно-будуючих психіку і творчі задуми мистця ухвал ЦК про мистецтво й літературу. Поза цим для поліційних дресирувальників підрадянських літератур не існує більше нічого. Я вже не кажу, що для них не існує різноманітних і глибоко ориґінальних мислителів, теоретиків і практиків мистецтва сучасного західнього світу. Це само собою «гнилий і розкладовий дух буржуазної ідеології». Але вчитуючись у найновіші літературно-критичні розважання чи то безіменних дресирувальників, чи то якихось ніде досі не відомих, але до якогось часу ідеологічно витриманих новоявлених фахманів від літератури, стверджуємо, що для них не існує і тих великих людей минулого, що поклали основи ґрандіозної культури людства, яка не вичерпується в своїй духовній сутності, а лише цілком природно в процесі історичного розвитку зазнає того або іншого оновлення і освіження. Звичайно, час від часу імена цих великих мислителів минулого дресирувальники радянської літератури згадують, але в такому контексті і в такій трактовці, що вони, ці велетні минулого, виглядають маленькою цяточкою, минулим епізодом на фоні ґрандіозної величі незрівняної думки вождя і непомильної істини ухвал ЦК.

Які ж це штампи і загальникові істини, що мертвотно сковують радянську літературу і на різні лади і в різній редакції до смертельної нудоти повторюються і втовкмачуються в голови нещасним радянським мистцям? Їх можна звести до таких десяти пунктів:

1) Єдиним стилем і методою виявлення творчого стану кожного мистця, єдиним ракурсом бачення світу та його відтворення в образах є соцреалізм.

2) Радянська література — найпередовіша література в світі («Известия», 14. 8. 1951).

3) Західньоевропейська література — це література страхітливої деґрадації і розкладу («Известия», 16. 9. 1951).

4) «Наші письменники повинні керуватися тільки тим, що складає основу радянського ладу — політикою більшовицької партії» («Известия», 14. 8. 1951).

5) Більшовицька партійність — основа думання і творчости письменника.

6) «Виключне значення для всієї... культури мають клясичні твори т. Сталіна з питань мовознавства» («Известия», 16. 9. 1951). Письменники, що не обізнані з цими творами, не можуть створити великих образів, гідних нашої епохи.

7) Сталінські будови і люди, що здійснюють їх — основа творчости і надхнення всіх радянських письменників (місячник «Звезда», ч. 7, 1951).

8) Ворожість до буржуазної ідеології, «до буржуазного націоналізму» — основа мистецького світогляду радянського письменника.

9) Розквіт теї чи іншої національної літератури залежить виключно від благотворного впливу великої російської літератури взагалі і особливо останнього її радянського періоду.

10) Тому завжди треба пам'ятати про непорушність дружби з російським народом і бути вдячним за його систематичну братерську допомогу.

Отакий декалог є обов'язковим штампом при кож-

ному розгляді літературного твору підрадянської дійсности на сьогодні. Все, що не відповідає цьому декалогові, нещадно цькується і викидається за межі радянської літератури.

МОНОСТИЛІЗМ І СВОБОДА МИСТЕЦТВА

Після цього цілком зрозуміло, яке задушливе підсоння, яку отруйну атмосферу має мистець радянської дійсности для своєї творчости. І зовсім не дивно, що багато поетів великих, небуденних обдарувань доходять в цій атмосфері такого страхітливого мистецького зубожіння, як, скажімо, наш, колись незрівняний, П. Тичина. Справді бо, творчість надхненна, велика, — це насамперед почуття повної свободи вислову і думки. Це почуття не тільки словесної зовнішньої свободи. Я маю на увазі свободу внутрішнього глибого суб'єктивного творчого акту мистця. Кожний творчий акт, кожне внутрішнє сприймання, усвідомлення ідеї, життя, явища, кожним окремим мистцем є процес глибокоіндивідуальний, неповторний і тільки йому притаманний. Саме в цьому таїна, в цьому основа і глибинний сенс різноманітности й багатства форм, стилю і напрямків там, де творчість і мистець є справді вільні. *Поліційний моностилізм у мистецтві запановує, власне насаджується силою і терором зверху, тільки в системі тоталітарної диктатури над народом.* Так було в фашистській Німеччині, так є в СРСР та його сателітах. А силуваний, накинений зверху моностилізм для всіх без винятку мистців, і то в усіх галузях, від літератури до музики включно, без урахування не тільки індивідуальної особовости кожного мистця, а й його національної специфіки, — яким є т. зв. соціялістичний реалізм в СРСР — це повна нівеляція творчости індивідуума, це страшне зубожіння форм і різноманітности мистецтва.

У зв'язку з тим я собі дозволю на маленький відступ. Недавно ми тут у Европі мали приємність (висловлю-

юся скромно, бо то було більше, ніж приємність) чути концерт Ігоря Стравінського. Великий реформатор і творець сучасної модерної музики, особисто керував оркестрою, яка виконувала дві його речі: «Орфея» і «Едіпа». Кількатисячна авдиторія концертової залі, вихована на клясичній музиці Бетговена, Брамса, Баха і Шумана, в непорушній мертвій тиші слухала з не завжди ясно висловленою, але відчутною насолодою, дивну, незвиклу і не схожу на тих всіх великих клясиків музики цього, кажуть, російського походження, музичного новатора. Слухаючи Стравінського, я думав собі: такої сили й оригінальности мистець може вирости тільки в умовах безумовної свободи творчости. Що було б з ним, коли б він у розквіті своїх творчих шукань опинився був у підрадянських умовах? Немає сумніву, що в умовах нівелюючого духовне єство мистця моностилю т. зв. соцреалізму він був би зів'яв і зійшов на пісеньки, оди вождеві і марші, як зів'яло і мистецьки вмерло багато відомих талантів у СРСР. Хіба ж ми, українці, не мали багатообіцяючих Ю. Мейтуса і Лятошинського? Хіба не мали грузини В. Мураделі, а росіяни С. Прокоф'єва і Д. Шостаковича? І хіба їхні талановиті шукання й експерименти початку 30-тих років не обіцяли чогось великого й оригінального? Але хіба ж ці шукання не були скваліфіковані як ворожі формалістичні витівки, як прояви «буржуазної ментальности», «космополітизму» і «націоналізму»? Хіба ж не було зроблено все можливе в умовах радянської дійсности, щоб ці мистці стали... «сталінськими лавреатами», тобто — перестали бути мистцями? Ні, незаперечна істина: *Стравінські в умовах радянського соцреалізму — не можливі.* Але вони не можливі не тільки в музиці. Вони не можливі і в літературі, і в малярстві, і в театрі. Одно слово, велике мистецтво, що має силу відкривати нові, щирші горизонти, в умовах зобов'язуючого мистців поліційного декалогу і моностилю «іменуємого» соцреалізмом, *є виключене.*

БЛЕФ І «ВЕЛИКА ПЕРЕДОВА»

Яка може бути велика й ориґінальна творчість, коли мистець позбавлений змоги бути самим собою, коли він повинен, всупереч своїй внутрішній духовній і мистецькій природі, пристосовуватись до стилю, методи і образного бачення світу так, як йому диктує один — *і тільки один!* — узаконений стиль?

Яка може бути «велика і передова література», коли творців її спеціяльно для цього поставлені від поліційного апарату бездарні дресирувальники щоденно привчають вірити, що «більшовицька партійність — основа думання і творчости письменника»?

Як можна собі уявити творення великих мистецьких образів, коли компілятивна, антинаукова, бо з спеціяльною політичною метою написана в канцелярії диктатора на його замовлення, звичайна журнальна статейка на мовознавчу тему, оголошується епохальним і універсальним ключем до всіх форм і видів мистецької (і не тільки мистецької!) творчости, і мистців змушують цю мізерію студіювати як велике відкриття?

Яка може бути «велика і передова», коли людей, що з природи свого духовного покликання мусіли б бути творцями ідей всесвітнього гуманізму, братерства і правди — примушують плекати ненависть і ворожнечу у світі?

Коли плекають замкнутість у собі, у своєму радянському ґетто, відірваність і ізольованість від усього зовнішнього, нерадянського світу?

Як може бути створено щось справді ориґінальне і всесвітньо вартісне, коли всупереч правді примушують мистців вірити, що вся західньоевропейська культура — і Андре Жід, і Пікассо, і Герман Гессе, і Артур Кестлер, і Хозе Ортеґа-і-Ґассет, і Жан-Поль Сартр, і Іґнаціо Сільоне, і Карл Ясперс, і Джон Дос Пасос, і Ернест Гемінґвей, і Т.С. Еліот і багато, багато інших — *це страхітлива деґрадація і розклад?*

Коли, нарешті, мистців поневолених націй приму-

шують (саме примушують, не купують за гроші, як це може мати місце в західньому світі, а поліційними, засобами примушують) *мовою поневоленого народу складати оди і пісні своїм гнобителям?!*

Яка ж у такому підсонні може зрости велика і передова література? У такому підсонні навіть талановиті і з великим творчим вогнем мистці (а таких там багато), дрібніють, хиріють і залишаються назавжди посередністю. Це відчувають і дресирувальники і самі мистці.

ДИСПРОПОРЦІЙНА ДІЙСНІСТЬ І ТРАГЕДІЯ МИСТЦЯ

Михайло Стельмах, автор досить відомого і непоганого як на ті умови в повоєнний час роману «Велика рідня», в статті «За творчість, гідну великої епохи» («Радянська Україна», 14. 8. 1951) дає багато зрозуміти щодо цього. «Ми великі боржники перед нашим читачем», пише він. Борг, мовляв, полягає в тому, що всі наші твори не відповідають тим вимогам, які перед нами ставить наша доба. «Дух і геній народу, прекрасне чуття революційної національної гордости» сучасні письменники не вміли досі належно відтворити. «У багатьох творах збіднено душу трудівників... збіднено через незнання її, через ремісницький, а не творчий підхід до своєї роботи».

Про збіднення душі героя і про ремісництво, а не мистецьку творчість говорять в радянській пресі дуже часто. Про це говорить у своїй статті «Про життєву правду і майстерність» В. Комісаржевський («Известия», 28. 8. 1951), про це йде мова в статті «На підступах до важливої теми» («Известия», 4. 10. 1951 р.), про це говорить драматург Б. Ромашов у статті «За розквіт драматургії і театру» («Известия», 26. 8. 1951) і багато інших. Констатуючи це загальне страхітливе збідніння і здрібніння мистецьких образів у багатьох авторів, їх невідповідність до бажаних і уявних будівників «сталін-

ських плянів», ці всі критики не в силі і не в стані пояснити, *чому ж це так?* Одні просто обходяться голою констатацією, а другі пояснюють незнанням авторами дійсности і героїв, про яких пишуть. В. Комісаржевський згадує приклад, як відомий актор Щукін, коли відчув трудність у відтворенні образу Єґора Буличова з п'єси такої ж назви М. Горького, то він, мовляв, «вважав за потрібне побувати на Волзі, біля нічних ватр, серед волзьких плотівників і сплавників лісу, жадібно вслухувався в їхні розповіді про минуле й теперішнє і там знайшов правду свого образу». Коли б, мовляв, робили так усі наші драматурги і письменники, то в них не виходили б такі ходульні, такі неправдиві і невідповідні до реальної дійсности образи. Ми не знаємо, чи автор цієї думки наївний, чи прикидається таким, чи остаточно зачарований дресирувальним молохом. Цей рецепт розумний і потрібний там, де є свобода відтворення образу. Для радянської дійсности це не порада. Трагедія радянського письменника і драматурга полягає в страшній диспропорції між даним і бажаним, між реально існуючим образом трудівника і вимаганим згідно з приписами дресирувального декалогу.

ДРЕСИРУВАЛЬНА ПОЕТИКА ТА ЇЇ РЕАЛЬНА ДІЙСНІСТЬ

Загальна невідповідність радянських мистецьких творів до реально існуючих живих людей є не тому, що автори не знають дійсности, а якраз навпаки, тому, що вони її знають. Але знаючи її, вони рівночасно навчилися вже розуміти, що ця реальна дійсність, що ці живі люди реального радянського життя в жадній мірі не потрібні для господарів становища, що ці господарі *бояться тих реально існуючих образів, що вони на те й створили свою дресирувальну поетику, щоб згідно з її приписами реальне підрадянське життя, реальне існуюче почуття і бажання мільйонів підневільного народу ніколи не потрапило до мистецьких творів.* А

якщо вони час від часу таки потрапляють туди (а інакше й бути не може), то такі твори і їх автори стають об'єктом нещадного цькування, нищення і вилучення (фізичного чи духовного) з суспільного обігу. В цьому саме сенс частих періодичних, для багатьох людей із західнього світу ніби загадкових і незрозумілих радянських орґій ненависти, що їх називають інколи чистками, інколи ухилами, інколи проявами «буржуазного націоналізму» тощо. На цьому ґрунті справжні мистці переживають великі творчі муки. Будучи чесними з собою, *вони не можуть не відтворювати реальних взаємин і образів з радянського життя і одночасно, будучи підневільними рабами партійних дресирувальників, вони, змушені ці реальні образи відповідно до їхніх вимог підстригати і підмальовувати.* В наслідок цього і виходять оті «збіднені душі», «викривлені образи», про які пише простодушно М. Стельмах та ін.

ПОВІДЬ ХАЛТУРИ

При такій ситуації швидко родяться різного роду спритняги, оті ремісники чи безпринципні драмороби та повістероби, які закидають видавництва і театри «ідеологічно витриманою», за точним рецептом вищенаведеного декалогу зробленою халтурою.

> «За останні роки на сцени наших театрів пролізло чимало п'єс, що мають немистецький, ремісницький, виразно халтурний характер», — пише Б. Ромашов у згадуваній вище статті. «Навіть наші кращі театри, — скаржиться він далі, — Художній і Малий... за останній час ставили виразно слабі п'єси»... «Багато талановитих акторів і актрис не рухаються вперед, не вдосконалюються тому, що для них нема цікавого сучасного репертуару. На ремісницькому драморобстві не може по-справжньому рости радянське мистецтво».

Ми розуміємо, що Б. Ромашову, будь-що не поганому російському драматургові, прикро бути свідком такого сумного видовища: ліквідація Камерного театру та його режисера Таїрова, як розсадників космополітизму і рабських преклонників перед «гнилою буржуазною культурою»; всі п'єси західньоевропейських авторів з театрів викинено, як «моральну отруту». Всі радянські театри опинилися без укомплектованого репертуару. Талановиті, справжні драматурги, не можуть бути до кінця підлими і не в стані постачати доброякісний мистецький матеріял за стовідсотковими рецептами соцреалізму. І майже в усіх, як свідчить радянська преса, виходить не те, що треба. Тож не випадково, що навіть у такого з добрим випробуваним нюхом пристосовництва, як О. Корнійчук, якщо він хотів хоч трошки бути щирим мистцем, не вийшло добре і гладенько з його «Богданом Хмельницьким».

Так створився погідний день для халтури драморобів і повістеробів, яка й заливає, як свідчить радянська преса, сучасного глядача і читача.

ПОЕЗІЯ І МАШИНА

Ще одна важлива проблема хвилює радянських дресирувальників літератури. Вони констатують, що ті ґрандіозні будови, що їх розпочали на всіх просторах Радянського Союзу за останні два роки, якось зовсім не схвилювали радянських письменників і драматургів і якось зовсім творці тих будов — люди — не мають свого справжнього відображення в літературі. А те нечисленне, що вже появилося (і навіть з-під пера відомих авторів, напр. К. Паустовського, К. Лапіна), вражає майже поспіль такою характеристичною особливістю: всюди маємо екстазне захоплення розумними і чудесними машинами на цих будовах, *маємо поеми про машину, але майже повна іґнорація творця і керівника цих машин — саме людини.* Про це докладно пишуть автори згадуваної статті «На підступах до нової теми» («Известия», 4. 10. 1951).

Критики просять письменників не забувати людини, але зовсім не пробують пояснити, де ж причини такого дивовижного феномену? *А причина лежить все в тій же страшній диспропорції між дійсністю та уявою, між реально існуючим і бажаним, між страшною правдою і брехнею радянської пропаґанди.*

Мільйони будівників цих ґрандіозних споруд — це не ті життєрадісні, свідомі своєї ролі, здорові, ситі, щасливі і вільні робітники, яких конче хочуть бачити в літературі радянські дресирувальники, а безправні раби радянських концтаборів, чи силою навербовані, зубожілі і зголоднілі люди. З таких реальних людей, навіть письменникові з духовно підлим наставленням прислужника режиму, понад силу зробити героїв. Їх легко показати носіями великої трагедії замученого і визискуваного народу, але зробити це в радянських умовах — річ виключена.

Тому ті письменники, що не бажають і не можуть виробляти штучних, нереальних героїв, які мали б бути в «найпередовішій літературі» замінником отих реальних, зубожілих і визискуваних трудівників села і міста, вважають краще про людей нічого не писати, а захоплюватись дійсно чудесними машинами, яких, до речі, в радянських умовах шанують більше ніж людей.

ПЕРЕСТРАХОВКА МИСТЦЯ І ТЕОРІЯ БЕЗКОНФЛІКТНОСТИ

З-під погляду радянського читача і глядача в театрі не міг вислизнути ще один боляк радянської літератури — безконфліктність сюжетів, голий схематизм дій і фактів, які не хвилюють читача драматизмом, протиріччями, контрастами.

«Автор п'єс — пише згадуваний уже нами В. Комісаржевський, — які настирливо повторюють вже раз колись знайдені сюжети, виправдуються тим, що важко знайти в нашому житті нового гострого драматичного

конфлікту». Деякі, мовляв, доходять навіть до проповіді «теорії безконфліктности нашої драми». В чому тут річ? Чому саме в радянській повоєнній літературі виникає боляк «безконфліктности»? Відповіді на це годі шукати ані в практиків радянської літератури, ані в їх штатних дресирувальників. Безконфліктність сюжету — це органічна хвороба підневільного рабського становища радянських письменників. З практики радянський письменник пересвідчився, що кожний більш-менш гострий хвилюючий конфлікт, що органічно виростав із реальної ситуації, обертався смертельною загрозою проти самого автора. Його майже завжди трактовано, як «перекручення», як «наклепницьку вигадку», як «спотворення реальних будівників» радянської дійсности. Так було з романом Ю. Смолича «Вони не пройшли», так було з віршами В. Сосюри, М. Рильського, так було з п'єсою «Калиновий гай» і лібреттом «Богдан Хмельницький» О. Корнійчука, так само було з «Кар'єрою Бекетова» А. Сафронова, з «Чесністю» К. Фінна і т. д. Ця гірка практика і штовхає радянського письменника до безконфліктного сюжету, до фальшивої, але безпечної теорії про безконфліктність радянської Аркадії.

ПЕРСПЕКТИВА ЛІТЕРАТУРИ І БЕЗКОМЕДІЙНІСТЬ РАДЯНСЬКОЇ ДІЙСНОСТИ

Між іншим саме тут ключ до пояснення: чому відразу після війни література багатьох націй Радянського Союзу дала декілька речей високомистецької вартости і хвилюючої сюжетної напруги? Вкажемо хоча б на українських авторів: трилогія «Прапороносці» О. Гончара, «Вони не пройшли» Ю. Смолича; російських авторів: «Повесть о настоящем человеке» Б. Полєвого, «Буря» І. Еренбурґа, «В окопах Сталинграда» В. Некрасова та ін. Війна принесла свободу творчій уяві і вислову свого внутрішнього почуття для підрадянського пись-

менника. Гострота сюжету і хвилюючого конфлікту: ворог-завойовник і народ, що бореться за свою свободу — сприяли мистецькій правді твору. Але минула війна, а з нею відійшли в минуле обставинами даровані свободи мистецької творчости, і реальні, незагрозливі для панівної кліки, конфлікти. Нових творів, рівних силою конфліктів і мистецькою правдою до роману «Прапороносці» Гончара, тепер побудованих на реальних конфліктах повоєнного часу, радянський письменник з вище наведених причин не дав і навряд чи дасть. Якщо дасть, то твір буде або негайно скваліфікований як чергове «викривлення дійсности», або це буде щось таке функції і мистецькі призначення якого ми зараз не в силі розгадати.

Тут же саме лежить ключ до пояснення цілковитої кризи комедії і сатири в радянській літературі. Цей жанр літератури давно був під суворою хай, і неофіційною, забороною. Але особливо тепер він у повному занепаді. Бо хіба ж можна в радянських умовах з когось і з чогось сміятись? Хіба можуть бути комедійні ситуації і сатиричний типаж «в епоху сталінських будов»?

Тому скарга Б. Ромашова, висловлена в тоні жарту, про Московський театр сатири, «який вже давно не ставив ні одної сатиричної комедії», звучить як прикрита туга за правом мистця на свободу творчости, на гостру конфліктність сюжету, на право сміятися і висміювати.

ФІНАЛ

Ми майже вичерпали в основному все, що нам хотілося сказати про літературно-мистецьку проблематику в радянській пресі сьогодні та про сучасний стан підрадянської літературної критики.

Цілком зрозуміло, що і ця проблематика і літературна критика не існують самі по собі і самі для себе. Вони щільно пов'язані і функційно залежні від основної практики мистців Радянського Союзу. Розгляд повоєн-

ного стану — по можливості всіх загонів національних літератур Радянського Союзу — це тема окремої і спеціяльної статті.

«Сучасна Україна»,
Мюнхен, 16. 11. 1951, стор. 9, 10, 11, 12
і 8. 7. 1951, стор. 9.

DIVIDE ET IMPERA!

Україну, в силу певних історично-непереборних причин, втягнуто в сферу дипломатичної гри і міжнародної політики. Українське питання стало фактом міжнароднім.

Чим пояснити це? Може, українське питання, нарешті, знайшло в якомусь високому всесвітньому ареопазі позитивне для себе розв'язання? Або, може, Україна стала міжнароднім фактом завдяки великій Атлантійській Хартії народів, яка з паперу перейшла в реальне життя і тим самим дала лад розпертому різними несправедливостями світові? Ані те, ані друге. І все ж таки ми, як нація, стали фактом міжнародної політики, стали проблемою, над якою ламають і ламатимуть собі голови всі ті, кому дорогий спокій і справедливість у цілому світі.

Де ж причина цього? Якщо спробуємо заглибитись і пошукати відповіді на це, то побачимо, що одною з основних причин, які нашу проблему поставили в світовій площині, є, насамперед, безкомпромісова і послідовна боротьба українського народу за свою свободу і державну незалежність, боротьба проти всіх і всіляких окупантів, проти всіх накинених нам зовні державних форм — чи то «Райхскомісаріят України», чи якась інша маріонеткова форма. І вороги, і друзі — всі вже переконалися, що за незалежну Соборну Україну, за вищі принципи й ідеї, що лягли в основу відомої Атлантійської Хартії, боровся і бореться український

народ не одної якоїсь нашої провінції, а всіх колись розшматованих і розірваних земель наших. За це боролись — і велика українська еміґрація в світі, і в краю сущі патріоти. За це боролись всі українські політичні партії, від демократів до націоналістів, з починаючи, та комуністами, що їх очолювали Шумський, Хвильовий, Турянський, кінчаючи. За це боролись на всіх землях, під усіма режимами й усіма можливими, в тих чи тих умовах, засобами. Така духовно-ідейна єдність українського народу в думанні й акції, що зросла стихійно, стала надто поважною силою в боротьбі. І з цією силою не могли не рахуватися і вороги, і колись байдужі до нас, політики. Стало ясно, що коли нація єдина в боротьбі за свою правду, свою волю і своє місце під сонцем, то жадна ґвалтовна сила не в стані вже заперечити її. Наші вороги це зрозуміли. Тому вони вдалися до дещо відмінної тактики. Одні з них почали прикидатися друзями, визволителями і, навіть, будівниками України. Другі — добрими союзниками, дорадниками і навчителями. А всі разом, кожний на свій лад, намагалися (і намагаються) розкласти нас зсередини, розбити ту стихійно наростаючу силу єдности між нами, розсварити нас, поділити на «вищих» і «нищих», на «культурних» і «некультурних», на «европейців» і «азіятів», на «віруючих» і «безбожників», нацькувати наддніпрянців на галичан, волиняків на буковинців і напаки, — отже, створити в наших лавах хаос, ненависть, самопоборювання, самопожирання. Це мало б цілковито ослабити нас як силу, розбити нашу єдність, розшматувати нас на Генерал-Ґубернаторство, Трансністрію і Райхскомісаріят та в цей спосіб зробити з нас підложжя панування раси завойовників. Divide et impera! — «Розділяй і пануй» — Така була тактика і бойове гасло ворога. І він реалізував це гасло не тільки силою панцерних колон, а й зграєю вишколених пропаґандистів і «вчених». Коли адміністративно нас було розшматовано — Закарпаття відірвано було від Західньої України, Західню — від Східньої, Волинь — від Західньої, Південні області — від Східніх укра-

їнських земель, — то, щоб привчити нас до цього, щоб обґрунтувати цю диявольську операцію над нами і щоб нас заставити повірити в доцільність такої операції, — запрацювали на високу скалю «вчені» із гітлерівських «дослідних іститутів». У німецькій пресі почали з'являтися «досліди», які доводили, що Закарпаття — то прадавня земля королів мадярських, і ніяких претенсій українці до неї не повинні мати. У «Krakauer Zeitung» за 1943 р., восени, з'явилися «вчені» фейлетони дуже поважного представника расистської науки, які трактували питання західніх і східніх українців. У цих фейлетонах безапеляційно було «доведено», що західні українці — це зовсім не те, що східні. Це люди зовсім іншої культури, іншої ментальности і, головно, зовсім іншої мови. Мова західніх українців має відмінний від мови східньо-української корінь, відмінну, цілком свою, семантичну лінію розвитку.

Для чого це все робилося? Ясно: щоб розірвати нашу єдність. Не тільки адміністративну, а й духовну (мовляв: інша ж мовна тенденція, інша ментальність!). Щоб розсварити і нацькувати нас одних на других, щоб виховати в одних наших людей погорду і зневагу до других. Зрештою — Divide et impera! — «Розділяй і пануй!» — щоб використати це розбиття сил і всіх нас — і «европейців», і «азіятів», і «вищих», і «нижчих», зробити поспіль рабами. Добре, що ніхто з українців тоді не повірив подібним провокаціям німецьких «учених». Добре, що всі ми мали вже свідомість нерозривної, братерської, духовної і мовної єдности всіх українців. Добре, що всі українці, незалежно з яких теренів вони походили, збагнули свою однакову долю, відчули ще більшу ненависть до ворога, ще тісніше стиснули собі руки і в відповідь на це вороже нацьковування організували — Українську Повстанську Армію. Це була гідна відповідь народу, що є свідомий сили своєї єдности.

Події останніх років на наших землях примусили нас — кілька сот тисяч українських селян, робітників і інтеліґенції з усіх етнографічних земель — залишити батьківщину. Ми вийшли в світ, покинувши там усе

найдорожче, найближче не з якоїсь примхи, не з якихось особистих мотивів чи егоїстичних розрахунків. Ні, ми вирушили в цю тяжку путь тому, що нова заглада і небезпека нависла над нашим народом, над нашою батьківщиною. Ми пішли — щоб шукати правди і волі людині, боротися за неї і вибороти її. І якщо до нас прилипли й шкурники та спекулянти, безідейні пройдисвіти та коньюнктурники, то це болото само підсохне і одімре. Якщо ж би воно виявило живучість, то ми серед себе знайдемо потрібну кількість лопат і віників, щоб його вичистити і вимести з наших рядів. Наша мета ясна, велика. Щоб досягти її, щоб ідейно не зміліти, ми, політична еміґрація, в усій своїй великій масі мусимо бути, як моноліт, єдині і в думках, і у взаємостосунках, і в дії. Ми тут, на еміґрації, мусимо політично ще й ще змужніти, щоб свої особисті урази, амбіції і симпатії не плутати в справи загальнонаціональні. Ми можемо мати різні політичні переконання, ми можемо належати до різних партій, але разом з тим ми повинні завжди і всюди бути толерантними до своїх товаришів по боротьбі й еміґрації, тобто, насамперед, бути українцями, а це значить — жити в єдності. Ворог, що переслідує нас, цього найбільше боїться. Його гасло «розділяй і пануй» в дії. Він вживає і вживатиме всіх доступних і можливих йому засобів, щоб розкласти нас зсередини. Щоб посіяти серед нас недовір'я, незгоду, куткову взаємоненависть. І якби хтось з нас особисто чи якийсь табір став жертвою цієї диявольської провокації і почав би розпалювати це взаємоцькування, то це був би чи не найбільший злочин проти нас самих, нашої ідеї і нашої батьківщини. Але так не повинно бути! І так ніколи не буде! Велике всенародне горе, страждання і боротьба за волю батьківщини об'єднали всіх нас: і наддніпрянців, і галичан, і буковинців, і волиняків, і закарпатців, і кубанців у єдину велику «націю в поході», що свідома своєї мети, крокує по дивовижних руїнах Европи і вірить: єдність — наш прапор! — Єдністю переможемо!

«Українські вісті»,
Новий Ульм, 27 липня 1946 р.

ЛИХОМАНКА НЕНАВИСТИ І СТРАХУ

Після сумної слави декади українського мистецтва в Москві нестерпна гарячкова лихоманка ось уже третій місяць трясе життям наших мистців і письменників на рідних землях. Чергові напади «хвилини ненависти» (о, безсмертний Джордж Орвел!) з усезростаючою частотою посилюються. Безконечні, збуджені, до краю нервові зібрання мистців усіх галузей, глузливо-принизлива (до того ж інспірована МҐБ) самокритика, саморозп'яття й самообпльовування звичайне явище, загальне й *обов'язкове.* Панує загальний смертельний страх. Не за літературну кар'єру, не за перспективу, що не буде видрукований той або той твір. Ні, страх за останнє й найдорожче у кожної людини — за можливість фізичного існування, за життя своє й дітей своїх. Це позначається в усьому: і в промові, колись непомильного, О. Корнійчука на надзвичайному пленумі Спілки Радянських Письменників, і на зборах композиторів, і образотворчих мистців, і робітників сцени, це позначається і в численних та обов'язкових покаянних листах «злочинців» до редакції газети «Правда». Особливо це позначилося на листі головної жертви і головного «злочинця» тієї жахливої дійсности — на листі Володимира Сосюри («Радянська Україна», 11 липня). Каючись у гріхах, яких він ніколи не творив, приймаючи всі найбезглуздіші й найбезпідставніші обвинувачення *як непомильну істину,* обіцяючи обов'язково виправитись, посилаючись на своє пролетарське походження, сподіваю-

чись на великодушність суддів, він закінчує листа наївною, хоч і несвідомою суґестією: адже ж, мовляв, цю нещадну критику, це викриття моїх злочинів спрямовано «на виправлення, а *не на знищення,* до кращого, а *не до гіршого*» (підкр. наше — Г.К.). Хто знає цю дійсність, хто знає творчий шлях В. Сосюри, хто знає ті страшні «вовчі ями», яких багато було і є на його шляху і які він намагався й намагається якось обминути, той розуміє *весь жах його становища, весь трагізм цих його слів.*

Не меншим трагізмом, приреченістю й безвиходдям позначений лист-подяка від українських письменників, учасників декади («Радянська Україна», 29 червня). Лист має промовистий заголовок: «Спасибі тобі, рідна Москва». Підписали його М. Бажан, П. Воронько, Остап Вишня, Л. Дмитерко, І. Кочерга, П. Козланюк, М. Рильський, Ю. Смолич, В. Сосюра, П. Тичина, Ю. Яновський та ін...

Трагізм не тільки в тому, що світлі імена й *блискучі українські таланти перетворені на євнухів і кастратів,* яких колись так боявся й ненавидів П. Тичина, що гидкий і принизливий сервілізм та рабський тон упокорених проймає наскрізь цього листа, трагізм насамперед у тому, що випадково недобиті, мучені й катовані по різних сталінських явних і тайних катівнях жертви, з щасливим виглядом дякують своєму катові, складають патетичні пеани на його честь:

«Сталіну хвала навіки!
Сталіну навіки!»

І це після того, як «рідна Москва» безцеремонно дала по писку українським мистцям, коли сам диктатор не тільки не зволив за традиційним звичаєм (раз у п'ятнадцять років!) прийняти своїх невільних трубадурів на бенкеті у Кремлі, а й взагалі не вважав за потрібне (як і найближчі його підручні) відвідати вистави українських мистців. І все ж таки ці зневажені, обпльовані українські мистці роблять веселу й щасливу міну на обличчі й

надривним голосом гукають: «Спасибі тобі, рідна Москва!», «Сталіну хвала навіки!».

Невже історія повторюється! Невже жорстокий сталінізм це стрибок у прадавній Рим з його славнозвісним і страшним: Ave Caesar, morituri te salutant!

Читаючи імена, підписані під цим листом, знаючи їхні трагічні життєписи, не можемо утриматися від таких логічних висловлювань:

... Спасибі тобі, рідна Москво! — за нелюдські тортури в харківському НКВД, за десять років (1934-1944) Ухто-Печорського концентраційного табору, за втрачені назавжди роки і здоров'я (О. Вишня);

за те, що меч смерти занесений над головою «гамлетівського інтеліґента», небезпечного «валенродиста», запідозреного керівного члена «терористичного націоналістичного центру» випадково мимо впав і зберіг життя до сьогодні людини великого мистецького почуття й таланту (М. Бажан);

за щасливо пережиті допити на Інститутській вулиці в Києві, за довір'я, що після річних тортур над двадцятирічним молодим письменником виявило НКВД і не відправило його, як інших, на довголітню каторгу, а змусило складати оди катам (Л. Дмитерко);

за нестерпно-принизливі виклики «на балачки» в НКВД, за кількамісячні допити й сидіння в підвалах колишнього «Інституту благородних дівиць» і за муки сумління над «Піснею про Сталіна» (М. Рильський);

за систематичні удари і обпльовування, за безвихіддя й «Сабурову дачу» (1934), за те, що вже доведений був не раз до межі й краю, але перетривав і триває далі (В. Сосюра);

за те, що великого пристрасного поета минула гірка чаша мук і страждань найближчих друзів його, що відплатився він лише римоплетними одами й удаваним мистецьким примітивізмом (П. Тичина);

і нарешті за те, що із великої групи українських письменників єврейського походження лише трьом (а серед них і йому) дозволено жити і бути письменником (Н. Рибак).

Це все скидається скоріше на кошмарний сон, марення. Але яка це насправді реальна дійсність, в атмосфері якої мусять, якщо не творити, то принаймні жити справжні обдаровані наші мистці!

«Сучасна Україна»,
Мюнхен, 19 серпня 1951 р.

КРЕМЛІВСЬКА МАЛОРОСІЯДА

(Про декаду українського мистецтва в Москві)

ЧИТАЮЧИ «ПРАВДУ»...

Перед нами московська «Правда» від 14 по 28 червня 1951 р. з докладними звітами і статтями про декаду українського мистецтва в Москві.

Признаємося: з хвилюванням і внутрішньою надією довідатись про досягнення наших мистців на рідних землях приступали ми до читання цих докладних звітів. До того ж імена Ю. Яновського, П. Тичини, М. Бажана, М. Рильського, В. Сосюри, Ю. Смолича, П. Панча, Л. Первомайського і навіть мученого десять років у концтаборі О. Вишні та молодших — Н. Рибака, Л. Дмитерка, О. Гончара, А. Малишка, а з майстрів сцени А. Бучми, І. Паторжинського, М. Гришка, Н. Ужвій, яких ми шануємо й любимо як справжніх мистців, підсилювали нашу надію і нашу певність.

МОСКОВСЬКА ДЕКАДА І ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО РЕНЕСАНСУ

Колись мистці українського культурного ренесансу 20-их років у проводі з М. Хвильовим, в перших шеренгах яких тоді стояли і П. Тичина, і Ю. Яновський, і М. Бажан, і М. Рильський, і В. Сосюра, і Ю. Смолич, А.

Головко та інші, констатували, що українске мистецтво нової переходової доби, прямуючи до вершин европейського мистецтва, творить цілком новий літературний стиль, де «глибина думки поєднана з витонченим словом, калямбур з оригінальністю, сльозина із теплою пародією на саму себе і велика та глибока радість із тією журбою, що так прикрашує чоло мислителя». Вони вірили в необмежені перспективи українського мистецтва, відкидали і заперечували ідейну порожнечу, примітивізм, провінційність, побутовщину і етнографізм. Вони намагалися одірвати наше мистецтво і наш культурний процес від психологічної і рабської залежности від Москви. «Від Котляревського, Гулака, Метлинського, через „братчиків" до нашого часу включно, — писав М. Хвильовий, — українська інтеліґенція, за винятком кількох бунтарів, страждала і страждає на культурне позадництво. Без російського дириґента наш культурник не мислить себе. Він здібний тільки повторювати зади, мавпувати. Він ніяк не може втямити, що нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли найде їй одній властивий шлях розвитку». Виходячи з цих засад, вони закликали українських мистців до джерел Стендаля, Бальзака, Ібсена, Ґете, вони в практиці своїй вперше за всю нашу многостраждальну історію почали переходити від поезії безпосереднього чуття до поезії «систем опрацьованих точністю теоретичної думки».

І тоді ми читали надзвичайні глибиною думки, внутрішнього чуття, барвистістю мови, гостротою сюжету й оригінальністю форми поезії П. Тичини, В. Сосюри, М. Бажана, М. Рильського, Є. Плужника, романи й повісті М. Хвильового, Ю. Яновського, Ю. Смолича, Гр. Епіка, О. Досвітнього, О. Слісаренка, Ів. Сенченка, Арк. Любченка та інших, відвідували незрівняний «Березіль», де «безумствувала» Н. Ужвій і чарував фарбами В. Меллер, дивились із хвилюванням, любов'ю чи відразою на п'єси М. Куліша, М. Ірчана, Ів. Микитенка, Л. Юхвіда, Л. Первомайського та багато інших. То була справжня велика весна українського мистецтва. В

кіно змагались і прокладали новий шлях О. Довженко й Ів. Кавалерідзе, а виставові залі столиці заповнювали незрівнянні мистці українського кольориту, дивної гами і гри фарб та модерних европейських форм: А. Петрицький, Бурачек, В. Кричевський, Седляр, І. Падалка, Елева, Бойчук, Лепківський, Шехтман, Касіян та багато інших.

Але несподівано настали смертоносні морози 30-их років. Героїчний вимарш українських мистців до високостей світового мистецтва був нагло розстріляний і винищений озброєними колонами аґентів НКВД. Рештки з цього героїчного вимаршу, не знищених, але морально стероризованих (П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан, В. Сосюра, Ю. Яновський та інші), були поставлені на коліна. Не закидаємо їм цього. Не збираємося їх викреслювати з української літератури. Вже те, що вони створили в ту добу, дає їм право посісти почесне місце в ній.

ЗЛІТ ЧИ ЗАНЕПАД?

Але з того часу пройшло майже двадцять років. Що ж створили за цей час ці колишні горді романтики вітаїзму? Що зробили вони, щоб викорінити рабську психіку, почуття меншовартости в української, так довго гнобленої, людини, щоб наше мистецтво вивести на широкий европейський тракт і звільнити його від російського дириґента? Колись Лесь Курбас радив нашим мистцям, що їм «не треба купувати поблажливости русотяпського тупоголового міщанина до українського театру догоджуванням йому синельніковським смаком (театральної переважно міщанської драми, що квітла до революції в київському театрі Синельнікова — Г.К.). Треба бити по голові фактами високої якости та ориґінальности культурної творчости».

Може запам'ятали собі це сучасні творці українського мистецтва і, приїхавши в Москву, вирішили вдарити «по голові фактами високої якости та ориґінальности культурної творчости».

Із статті не абикого, а самого голови Спілки Письменників України, О. Корнійчука, ми довідуємся, що «приїхали кращі театральні колективи, письменники, співці України, щоб продемонструвати перед вибагливим московським глядачем і читачем своє мистецтво, свою майстерність». І далі: «Ніколи ще українська культура взагалі, мистецтво і література, зокрема, не були на такому злеті, як зараз».

Придивімось уважніше до цього рапорту українських мистців московському господареві та до їх справжнього творчого злету.

МИСТЦІ ЗВІТУЮТЬ

В Москву прибули: інкорпоре вся Спілка Письменників України на чолі з О. Корнійчуком. І то всі, від найстарших і відомих до молодих і початкуючих.

Театральне і співоче мистецтво демонструють: Київський державний театр опери та балету ім. Шевченка, Київський театр ім. Франка, Харківський театр ім. Шевченка, Львівський театр ім. Заньковецької, Київський театр російської драми ім. Л. Українки, Державна капеля «Думка», Капеля бандуристів, Ансамбль танцю УРСР, Український народний хор, Львівська хорова капеля «Трембіта», Закарпатський народний хор.

Двадцять три залі Третьяковської ґалерії наповнили українські образотворчі мистці і скульптори. Виставка відкривається кількома залями, де показані твори старих дореволюційних мистців. Це так би мовити українська образотворча клясика: Т. Шевченко, К. Костанді, М. Пимоненко, О. Мурашко, С. Васильківський, К. Трутовський, П. Левченко та ін.

Мистці Радянської України представлені з усіх українських земель: Східніх, Західніх і Закарпаття: Ю. Киянченко, Ю. Фрідман, Н. Міщенко, П. Бабак, О. Шовкуненко, І. Їжакевич, В. Полтавець, Т. Яблонська, О. Кульчицька, І. Бокшай, А. Коцко, А. Борецький, М. Дерегус, А. Довгаль та інші.

Окреме місце на декаді посідає дуже багата виставка (в Центральному парку культури й відпочинку) українського народного та прикладного мистецтва: вишивки, килимарство, різьба, кераміка, порцеляна і кришталь та різноманітні декоративні тканини. Виставлено коло трьох тисяч експонатів.

З цього видко, що справді мистецтво України представлене досить повно і всебічно.

Почнемо свій перегляд з кінця.

Надзвичайно імпозантна своєю кількістю і тонкою мистецькою якістю та смаком виставка українського народного та прикладного мистецтва завоювала собі загальне признання і подив вибагливих і вимогливих господарів Москви. І це цілком зрозуміло. Це річ, яку ніде не дінеш, нічого з московського їй не протиставиш, а в сенсі господарському (для благоустрою сталінських вельмож) вона корисна, політично не шкідлива і не чинна (бо це ж тільки реґіональна етнографічна особливість!), а крім того, у загальній політичній настанові господарів декади це особливе і беззастережне визнання українського народного мистецтва має свій захований сенс, про який скажемо пізніше.

Зате *українські образотворчі мистці,* не дивлячись на свої двадцять три залі і Третьяковську ґалерію, *дістали зневажливу і неґативну оцінку.* Звичайно, ані А. Петрицького, ані В. Меллера, ані Седляра, ані Падалки, ані жадного духу бойчукістів тут і близько не було. Без них легше для «вибагливих» московських суддів оцінювати вартість українських мистців.

Ви думаєте, що «вибагливі», вибачте на слові, московські судді і критики в оцінці картин українських мистців підходили з позицій глибокої фахової аналізи малярської техніки, композиції, досконалого відчуття фарб, проблем світла і простору, впливів мистецьких шкіл та інших важливих моментів у малярстві? Боже борони! *Злободенна тематика — ось що означає мистецькість немистецьких творів.*

Українські мистці зовсім не відтворили «індустріяльної праці в Донбасі, на заводах і фабриках... Майже

нема картин, які присвячено темі великої дружби радянських народів». На колгоспні теми твори абсолютно незадовільні і кількісно і якісно. «Українське портретне малярство все ще дуже відстала ділянка малярського мистецтва». В цілому малярські твори українських мистців «не захоплюють і не хвилюють глядача, бідні на фарби, слабі рисунком, невиразні в композиції. У них недостатньо відчувається сьогоднішня радянська соціялістична Україна».

«У багатьох картинах виявлена обмеженість мистців при розв'язанні ідейного задуму своїх творів» («Правда», 15 і 28 червня 1951 р.).

Тільки двома картинами задоволена «Правда»: «За великий русский народ» М. Хмелька і «Переяславська рада» М. Дерегуса, С. Рєпіна і В. Савенкова. Чи не промовисто це? Ми думаємо — цілком.

Про успіхи хорових і танцювальних наших ансамблів нема що говорити, бо відомо ж усьому світові, що ми співаюча і танцююча нація. Одно слово, особливість, яка ніколи не шкодить, а навіть навпаки. Пригадайте собі, що навіть Гімлер у своїй інструкції ласкаво дозволяв українцям співати і танцювати свої національні пісні й танці. То чого ж би щось мали проти цього «вибагливі» господарі московської декади? Тим більш, що і Львівська «Трембіта», і Український народний хор під керівництвом Г. Верьовки, і Закарпатський народний хор під керівництвом П. Милославського, і Капеля «Думка», і нарешті окремі наші солісти поруч з українськими піснями обов'язково співали пісні російські. І то головно пісні про Сталіна, або арії з «Івана Сусаніна» чи «Жизнь за царя», а на закінчення благосклонний московський глядач дістав «вихристу, темпераментну «Метелицю», «Гуцулку» і нарешті традиційного «Приїжджайте на Вкраїну, любі гості із Москви».

Ну, як же можна бути незадоволеним із такої чудесної малоросіяди і такої милої ідилії «дружби народів»!

Але коли діло доходить до опери, балету, драми, тут уже справа гірша. Балету, драми й опери в Україні — де танцюють найкраще гопака, співають чудесно (але

тільки народні!) пісні і вишивають незрівнянні плахти й сорочки — не тільки кращої, а бодай рівної опери чи драми московським бути не може. Тому єдина опера «Богдан Хмельницький» (композитор К. Данькевич за лібретто О. Корнійчука і В. Василевської) і балет «Маруся Богуславка» Л. Свєчнікова кваліфікуються неґативно. У них «допущено відступ від історичної правди».

Неґативно в загальному оцінюють і драму, що репрезентована майже одним відомим драморобом Корнійчуком (бо загнаний десь у кут Іван Кочерга із своєю п'єсою «Ярослав Мудрий» справляє враження випадкової людини в цій імпрезі), і мистецьку творчість усього великого загону українських поетів і письменників. Як і мистці-малярі, українські письменники й поети «мало що зробили, щоб розкрити в повноцінних мистецьких образах сьогоднішнє життя радянської людини. Сьогоднішній день індустріяльної України слабо відбито в романах, повістях і п'єсах... Мова бідна, недбала, відтворення радянських людей — неповноцінне» («Правда» за 15. 7. 1951 р.).

Але зате московський глядач дуже мило прийняв «Запорожця за Дунаєм», «Мартина Борулю» — Карпенка-Карого, «Дай серцю волю, заведе в неволю» та «Поки сонце зійде, роса очі виїсть» — М. Кропивницького. Бо цей глядач, зрозуміло, дивиться на нашу стару побутово-етнографічну драму як на хвилюючу екзотику, яка разом з гопаком, піснею та вишивками творить приємний кольорит *не бунтівливої, а слухняної танцюючої, співаючої і реґітливої малоросіяди, знаної ще з чудесних творів М. Гоголя.*

ЕЛЕГІЙНІ МЕДИТАЦІЇ

Якщо забути все те, що з своїх розрахунків говорила «Правда» про українську мистецьку декаду в Москві, то яке враження робить ця імпреза на об'єктивного українського глядача?

Скажемо м'яко: *жалюгідне.* Не творчістю, бо ми думаємо, що справжньої своєї творчости українські мистці не показали і не могли показати. *Жалюгідне, насамперед, своєю принизливою, рабською ролею меншовартости і підлеглости.* Якесь до трагізму запобігливе вислухування «російського диригента» і підкреслювання на кожному кроці своєї нижчости, залежности і рабськости. В доповідях-звітах, що їх на кожних зборах, від залі Союзу Письменників до заводського робітничого клюбу — складали часто українські письменники, ви нічого не могли чути ні про дійсно великий мистецький зліт українських творців до високостей світового мистецтва, ні про творчо-філософські проблеми, що хвилюють душі мистців, ні про неминуче для кожного живого мистецтва творче шукання нового і досконалого. Ви могли чути тільки до нудоти плиткі запевнення в дружбі, у вірності партії, «вождеві і учителеві», а особливо, «що українська література розвивалася завжди під благотворним впливом російської літератури. Письменники Радянської України вчилися і вчаться на кращих творах російських письменників». І це в різних варіянтах і при всіх нагодах.

Перед тим, як везти на показ українське мистецтво в Москву, аранжери цієї імпрези добре пронюхали, *якого саме мистецтва там потребують.* Тому зрозуміло, чому така велика доза побутовщини й етнографізму, чому культивується відсталість, провінційність і національна обмеженість, чому українське мистецтво після великих досягнень двадцятих років відкидається більше, як на півсторіччя назад.

На фоні цієї імпрези стає відчутно зрозумілим, чому замовкли українські композитори, чому знищено бойчукістів, чому мусіло вмерти покоління романтиків вітаїзму із своїм духовним провідником М. Хвильовим, чому знищено «Березіль», чому пішли на страту Л. Курбас і автор «Патетичної сонати». *Бо це все була справжня, талановита, модерна, гідна великого культурного народу, свободолюбна, без рабської психіки мистецька Україна. Повернути її, не вбивши фізично,*

до блаженної пам'яти Гаркуна-Задунайського та «Сатани в бочці» було неможливо. Тільки переступивши через труп цієї України і розчавивши решту її, Москва може спокійно сьогодні насолоджуватися гопако-шароваристою малоросіядою.

Декада українського мистецтва в Москві нам узагалі видається симптомом, підозрілим і трагічним своїми невідомими ще наслідками.

Перша декада українського мистецтва в Москві відбулася рівно 15 років тому, 1936 р., саме тоді, коли НКВД проробив першу генеральну чистку серед діячів української культури й мистецтва. Тоді в 1930-1936 було знищено (через розстріли і загнання в концтабори) сотні українських культурних і громадських діячів, учених, зокрема, понад сотню українських видатних письменників, мистців, артистів, композиторів. Залишились були такі, до яких треба було ще уважно придивитися самому «хазяїнові». Для того й організували тоді декаду. Помпезно й велично, як і тепер, провели її. «Сам він» брав участь у бенкеті в кремлівському палаці на честь українських мистців. Роздали ордени й нагороди. Але відразу ж поступово після декади почали зникати в підвалах НКВД або стрілятися найчільніші учасники, здавалось, якнайнадійніші і найслухняніші джури: А. Хвиля, П. Любченко, Ів. Микитенко, Ів. Кириленко, Б. Коваленко, Ів. Кулик, В. Коряк та багато інших.

З того часу масового мордування українських мистців ніби не було. Знищення поодинці того чи іншого письменника чи мистця (О. Сорока, В. Свідзінський, Донець, та ін.) не в рахунок. Це явище звичайне. Але нарешті настав 1948-49 р., коли проведено було масове викриття українських «буржуазних націоналістів», «безрідних космополітів», «цих, — як пише „Правда", — найлютіших ворогів... радянської культури»». Деякі з тих, тоді битих «найлютіших ворогів», виявляється, живі і здорові й навіть беруть участь в декаді.

Отже, який буде балянс цієї, другої за чергою, декади? Хто рокований на смерть? На кого впаде

смертоносний погляд «хазяїна»? Хто викличе незадоволений порух вуса, чи символічний кашель диктатора, як це було під час промови А. Хвилі 1936 р. в Кремлі?

Гадати не беремося. Покаже майбутнє.

«Сучасна Україна»,
Мюнхен, 22 липня 1951 р.

ЧИ ПЕРЕД СТРАТОЮ?

А справжня муза неомузена
там десь на фронті в ніч суху
лежить запльована, залузана
на українському шляху.

Павло Тичина

Свій огляд московської декади українського мистецтва в минулому числі «Сучасної України» ми закінчили були такими реторичними питаннями: «Який буде баланс цієї, другої за чергою, декади? Хто рокований на смерть? На кого впаде смертоносний погляд „хазяїна"? Хто викличе незадоволений порух вуса чи символічний кашель диктатора, як це було під час промови А. Хвилі 1936 р. в Кремлі?»

Чекати на відповідь довелося не довго. Першу ластівку принесла нам «Правда» з 2 липня в статті «Проти ідеологічних викривлень у літературі».

Хто ж на черзі?

Володимир Сосюра. Рикошетом, правда, дістається і Максимові Рильському, О. Корнійчукові і навіть ЦК КП(б)У.

Що ж порочного на 31-му році поетичної діяльности В. Сосюри знайшла московська «Правда»? Які гріхи чи ідеологічні злочини підгледіла вона у нього? Ясно, що *націоналізм.*

В. Сосюра написав ще 1944 р. вірш «Любіть Україну». Цей вірш було надруковано, вихвалювано і, нарешті,

перед декадою українського мистецтва в Москві редакція радянського журналу «Звезда» видрукувала його в перекладі на російську мову.

Вірш як вірш. Має всі познаки властивого Сосюрі стилю: співучости, мистецької простоти, щирости, глибокого ліризму, громадянського патосу і, нарешті, любови до свого народу і краю. І в цьому якраз останньому московські поліційні наглядачі за літературою відчули «ідеологічне викривлення», злочин, проти якого треба бити на сполох.

Чому? Бо «кожний літературний твір, — поважно менторськи повчає „Правда”, — в якому талановито висвітлена тема любови до своєї соціялістичної батьківщини, викликає в наших серцях велике патріотичне почуття. На жаль, вірш В. Сосюри „Любіть Україну” не породжує такого почуття. Навіть більше, він викликає почуття розчарування і протесту.»

«Правда» напевно розуміє, що цей загальник нікому нічого не говорить. Тому вона намагається підперти це докладнішими міркуваннями й логічними арґументаціями: «... Справді, у своєму вірші поет закликає любити Україну. Постає питання: *про яку* Україну йде мова? *Яку* Україну оспівує В. Сосюра»? Мовляв, чи ту Україну, «яка віками стогнала під експлуататорським ярмом», чи «мова йде про нову квітучу Радянську Україну»? І тут же рапортує: «... всупереч життєвій правді, він оспівує якусь вічну Україну, Україну „взагалі”». Яка підступна й нелогічна арґументація! Бо подумайте тільки: коли Україна є «рівна серед рівних і вільна серед вільних», то чому ж український поет не має права любити Україну, як сонце, як вітер, як трави і води, як пурпурові хмари? Коли Ленін говорив колись, що кожний росіянин має право бути гордим за велич Росії і російської культури, то чому ж український поет, дитина Донбасу, плоть від плоті, кров від крови, син українського пролетаріяту Володимир Сосюра не має цього права? Який же тут злочин проти трудящих? І ще запитання загальне: коли, де, серед якого вільного народу можливе, щоб поетові поліційним способом

забороняли співати про «небо блакитне», про «вічні вітри», про «пурпурові хмари» та інше і вбачали навіть у цьому злочин? На якій же підставі можна робити закид, що поет не хоче говорити про сучасну Україну? А що ж значать хоча б такі рядки:

«Між братніх народів, мов садом рясним,
Сіяє вона над віками»».

Цього для поліційного наглядача за творчими душами нещасних українських мистців не досить?

Це трагічно, але факт, що отакий собі безіменний держиморда з московської «Правди» вимагає не поезії, а римованої політграмоти, вимагає, щоб обов'язково в одному маленькому вірші була викладена вся мудрість диктатора з «Короткого курсу ВКП(б)».

Бо коли є про небо блакитне, про пурпурові хмари, про любов до України, але нічого не сказано про любов до Сталіна, не оспівано його мудрости, не підкреслено, що він, Сосюра, цього, такого гарного, вірша написав тільки завдяки своїй пильній науці у російських поетів, завдяки одвічному «благотворному» впливу російської літератури на українську, нічого нема також про нерозривність і дружбу народів у Радянському Союзі, то ясно, що це вірш — *націоналістичний* і «під такою творчістю підпишеться любий неприятель українського народу з націоналістичного табору, скажімо Петлюра, Бандера і т.п.». Так просто й написано. Без жартів й іронії. Для нас це звучить як глупота й анекдота. Але для нещасних радянських невільників це звучить смертним вироком.

Бо що їм до того, що великий діяч української революції 1917 р. вже 25 років тому впав жертвою від руки продажного аґента на вулиці Парижу? А потім, надаремно вони з прихованим наміром кивають на Бандеру. Бо коли цей останній не перетравлює навіть духу поезії Ів. Багряного, котрий ніколи, до речі, не був членом компартії, *то якої реакції можна чекати з його боку на поезії В. Сосюри?*

Та про це між іншим.

Але остаточно збентежили «Правду» своїм «націоналістичним звучанням» ще такі слова поета, які «грубо викривлюють правду життя»:

«... Народы другие нельзя полюбить,
Не любишь коль ты Украину...»

або:

«Ничто без нее мы, как пыль в поле, дым,
Гонимые вечно ветрами...»*

Для людини, що живе в нормальному суспільстві і нормально думає, не зрозуміло, що ж тут націоналістичного? Адже ж в основі цих рядків лежить дуже стара і часто в світовій поезії уживана ідея антеїзму, яка перейшла до нас з античної мітології. Чи не про це ж говорив колись і сам кремлівський диктатор в одній із своїх доповідей? Але в таких випадках пам'ять у «Правди» коротка. Бо в даному разі це мусить «викривляти правду життя».

ОТЖЕ ПІДСУМОК:

1) Обвинувачення, поставлене в тій статті щодо ЦК КП(б)У в «серйозних недотягненнях і помилках в ідейно-виховній праці», та що «ідейно-виховна робота з інтеліґенцією в Україні поставлена слабо», — є симптомом далекосяжних плянів нового мордування серед усіх верств українського народу, від партійних бонз починаючи і широкими верствами інтеліґенції, робітництва і колгоспників кінчаючи.

2) Розправа з видатним українським поетом порево-

---

*Цитуємо навмисне оригінал перекладу, бо саме на ньому будує свою арґументацію «Правда».

люційної доби і рикошетні удари по багатьох інших мистцях (М. Рильський, О. Корнійчук, В. Василевська, композитор А. Жуківський тощо) свідчать, що вільна мистецька творча праця в умовах поліційної радянської системи виключена.

3) Всю творчість українських мистців намагаються всім своїм диявольським спритом і терористичним апаратом примусу спрямувати в одне річище імперіялістичної ідеології Кремля, що сором'язливо прикривається загальниковим визначенням «радянського патріотизму».

4) Факти тридцятилітнього досвіду показують, що в комплексі «радянського патріотизму», який є синонімом московського імперіялізму й расового неофашизму Сталіна, місця для національного (неросійського) мистецтва, любови до свого народу й батьківщини нема і бути не може. Тому вияв цього законного почуття у В. Сосюри до українського народу, у С. Голованівського — до єврейського, у композитора Мураделі — до грузинського кваліфікується як «націоналізм» і винищується.

5) Цей постійний страх перед національним почуттям неросійських народів, цей посилений терор проти них свідчить, що «щось не все спокійне в королівстві Данськім», що щось *не все в порядку «в дружній сім'ї народів»*.

ПРО УБІЄННИХ

(З промови на жалобній зустрічі українців Канади й Америки 29 липня 1973 р. на оселі «Київ» у Канаді)

Ми зібралися сьогодні, щоб у спільній молитві, у спільній духовній єдності, у глибокій жалобі відзначити 40-річчя найтрагічнішої події в історії нашого народу. 40 років тому на широких просторах нашої батьківщини, в наслідок антинародної політики комуністичного уряду, постав страшний масовий голод. Трудящі українські люди, що віками годували себе й сусідів своїх, в наслідок організованого грабунку й злочинної політики влади, опинилися в обставинах безвихідної катастрофи. Від неї загинула майже четверта частина української нації. За глибиною всенародної трагедії це була нечувана доба.

Іван Павлович Багряний, що так, здається, ще недавно жив, творив і працював разом з нами, в одному з своїх найкращих творів про цю макабричну добу — в сатиричній поемі «Антон Біда — герой труда» подав суцільно-трагічну історію страждань нашого народу того пекельного часу. Ряд окремих епізодів і картин поеми звучать, як кричущі документи людської трагедії.

Попухлі люди на шляхах,
По вигонах

і по хатах.
Жах матерів
і плач дітей...
І рясно трупів і костей
Всіма забутих взагалі —
Непохоронених в землі.
І на землі,
і на траві,
і в хатах — мертві всюди.
А серед вигону — живі
Паслись, мов вівці, люди!!!
. . . .
А по шляхах повзли чутки
Тривожні й неймовірні,
Що діточок десь матері
З'їдали, божевільні...

Це лише кілька фраґментів болючого крику серця сучасника і поета. А хто ж з нас, що якось пройшов через ту смертоносну добу, не носить у своєму серці, як забитий іржавий цвях, як болючу рану, важкий тягар спогадів про пережите? Дарма, що не всі ми пухли з голоду. Але всі ми, сучасники тієї доби, бачили і глибоко переживали ту всенародну трагедію.

Я дивлюся зараз на наших славних, здорових і життєрадісних дітей, що стрункими лавами в дитячих групах ОДУМ-у, Пласту, СУМ-у і просто з батьками виповнюють нашу сьогоднішню зустріч, а в моїй пам'яті постають тисячі нещасних дітей років голодової трагедії. Я ніколи не забуду милого, з розумними карими очима, хлопчика років 10-12, на ім'я Грицько, що в перші ще холодні березневі дні 1933 року приїхав з Дніпропетровщини до Харкова, щоб роздобути хліба для мами, яка вже не могла ходити. Ця дитина тижнями чипіла коло хлібної крамниці на Холодній Горі, випрошуючи окраєчки хліба, які старанно в торбинці зберігала «для мами». Він щодня заходив до мене, пив зі мною чай, ночував у холодні ночі на моїй кухні, я щодня давав йому рештки того хліба, що міг дати. Але це була

лише велика розпука, бо ж я розумів, що цим зарадити цій великій трагедії не можна. А мій Грицько, тим часом, все збирався рушити до мами. Він ось, мовляв, тільки ще трішки наповнить свою торбинку огризками хліба і поїде до мами. Та ось одного дня, вернувшись із роботи, я Грицька не застав. Не було й інших безпритульних дітей, що купчилися звичайно коло нашого будинку. Я спитав двірника, що сталося. Той відповів, що налетіла міліція і всіх, кого піймала, забрала на вантажне авто. Довго, мабуть, мучилася в передсмертних голодових муках мама на Дніпропетровщині, чекаючи на сина і на окрайку хліба! А скільки ж таких матерів і таких дітей було тоді по всій Україні?!

У моїй пам'яті на все життя залишилася моторошна картина мертвих і напівмертвих людей, що мішма, ніби байдуже, лежали на Катеринославській вулиці по дорозі з Холодної Гори до вокзалу. Я також ніколи не забуду розповіді мого приятеля, директора видавництва дитячої і юнацької літератури, Миколи Грицая, що його наприкінці 1932 року були послали на так звані хлібозаготівлі. Він сам-на-сам розповідав у розпуці незбагненно-пекельні епізоди. Серед кількох страхітливих він розповів про збожеволілу матір, що в приступі трагедії вбила і з'їла свою дитину, а тоді прийшла в сільраду, щоб веселим тоном розповісти про це.

У моїх руках є уривок зі спогадів, померлого в Сан Пол професора Харківського університету Хоми Рябоконя. Цей документ звучить так:

«Зіна — це старша донька моєї сестри, що вмерла разом з матір'ю на полу, замучена голодом. Було їй 10 років. Цього листа вона передала моєму батькові за два-три тижні до смерти. Ось що було написано в тому листі:

„Дорогий Дядю! У нас нема хліба і нема чого їсти. Батько охляли з голоду і лежать на лаві, не встають. Мама осліпли з голоду і нічого не бачать. Я їх виводжу на двір. Мені дуже хочеться хліба. Візьміть мене, дядю, до себе в Харків, бо я вмру од голоду.

Візьміть, я ще маленька і хочу жити, а тут я вмру, бо всі вмирають...”».

Що можна сказати про це трагічне благання, цей розпачливий крик дитини про порятунок? Де ще в світі можна знайти страшніший документ про людську трагедію і про міру злочину тих, що до такої трагедії допровадили?! Чи ж буде суд, чи ж буде кара, бодай посмертно, цим злочинцям? «Повинна буть, — сказав колись Тарас Шевченко, — бо сонце стане і оскверненну землю спалить!» А наш сучасник, згадуваний вже Іван Багряний, про це пророче висловився так:

Я вірю,
Прийдуть ті часи,
Коли на Україні
Оце читатимуть усі
Про муки наші нині.
. . . .
Я вірю в те,
Я знаю те, —
Розплати славний **день гряде!**
День справедливого суда!
. . . .
За всіх братів —
Твоїх,
Моїх...
За всіх,
За всіх дітей своїх.

Піднімуться «раби малі»
За правду в «своїй хаті» —
Щоб був той «СИН
І була МАТИ
І були ЛЮДИ НА ЗЕМЛІ!»

За своє більше як тисячолітнє буття наш народ зазнав дуже багато лиха і жертв. Але таких жертв, яких довелось йому зазнати сорок років тому, ще наша

історія не знала. І не тільки наша історія. Навряд чи зустрінемо щось подібне в історії будь-якого іншого народу навіть в найтемніші і найдикіші часи його існування. Звичайно, голод, як стихійне, навіть соціяльне лихо, інколи навідувався, та ще й тепер навідується до людських спільнот. Але не було і нема ніде в світі уряду, який би не вжив усіх можливих для нього заходів, щоб урятувати свій народ. Не було в світі уряду, щоб до такого всенародного лиха поставився жорстоко-байдуже. Не було уряду, щоб у час масового вимирання людей не тільки не звернувся по допомогу до всіх народів доброї волі, а, навіть, коли ці сусіди-народи самі запропонували допомогу, — відкинув її з цинічною заявою, що «голоду в Україні нема», що чутки про голод — «це провокація ворогів радянської влади». Більше того: в час, коли вимирали цілі села, коли сотні тисяч трупів лежали на дорогах великої землі української, коли у містах щоденно підбирали на вантажні авта мерців і вивозили за місто як сміття, як брухт, — саме майже в той страшний час голова уряду Радянського Союзу і генеральний секретар комуністичної партії Сталін заявив: «Жити стало краще, жити стало веселіше!!»

На таку одверто-цинічну заяву не відважився ще ні один тиран світу. На це міг відважитись тільки голова уряду, що самозванно називав себе «робітничо-селянським». Бо ж він знав, що його ні робітники, ні селяни не обирали. Що він ні перед ким не відповідальний. Що навколо панує страх і рабська покірність. Що ті письменники, яких він ще залишив живими, складають і складатимуть йому тільки оди. Що всяка свобода слова вбита. Що ніхто не зможе сказати йому одверто в пресі (так, як це водиться в усьому світі, де люди мають право голосу), що його заява — то велика неправда, великий, диявольський жарт над зубожілим, зголоднілим і заляканим терором народом. Хіба ж не відомо вже тепер усьому світові, що ця нелюдська заява комуністичного тирана супроводилась стогонами і розпачливими зойками розстрілюваних у підвалах НКВД сотень тисяч

невинних людей, зойками мільйонів депортованих, виселених у дикі північні місця на повільну смерть, такими ж зойками й прокляттями ще більших мільйонів ув'язнених і замкнутих у концентраційні табори Воркути, Печори, Колими, Караґанди, всіх отих Дальлаґів, Бамлаґів, Печлаґів, Сєвлаґів, Мурлаґів та сотень інших зловісних пам'ятників доби сталінського соціялізму.

Сучасна радянська пропаґанда, її преса, література і наука, робить все можливе, щоб цей великий злочин народовбивства приховати, применшити, забути. Наївні злочинці й фальшувальники історії забувають, що навіть силою своєї, ніким не контрольованої, влади не можна примусити людське серце забути про пережиту і вистраждану кривду. «Є бо кривди, — сказав в одному з своїх романів Улас Олексійович Самчук, — що їх не спалиш вогнем, не вцілиш наганом». Такою кривдою для українського народу є голод, заподіяний кривавою московською диктатурою 1932-1933 рр. І досить було маленької відлиги в 60-их роках там, на українській землі, щоб ця страхітлива, здавалося цілком забута, доба голоду вибухнула в низці яскравих образів у творах багатьох молодих творців українського слова. Їм, правда, швидко закрили рота. Декого вже навіть, за старими сталінськими методами, схопили, замкнули в концентраки, в будинки для божевільних. Але правда їх вислову залишилась жити і житиме в віках.

Вищій силі завгодно було, щоб мільйони наших людей, а серед них і ми з вами, опинилися поза досягом смертоносної руки тої влади, що панує й тепер над нашим народом. Ми в нашій пам'яті й у наших серцях понесли у світ ту велику кривду, що заподіяно нашому народові 40 років тому. Але, поруч із мільйонами убитих голодом наших людей, ми, як і ввесь український народ, ніколи не забудемо й тих, що творили духовну культуру нашого народу й утверджували його в світі. За цю свою працю вони поплатились життям у радянських тюрмах і концентраках.

Тож, насамперед, схилімо свої голови перед великою постаттю відновителя Української Автокефальної Православної Церкви, Митрополита всієї України Василя Липківського з усіма єпископами, що загинули мученицькою смертю в радянських тюрмах і таборах. Їхня кров, як і кров замучених і вбитих діячів нашої науки, культури, мистецтва, літератури: Миколи Куліша, Леся Курбаса, Миколи Хвильового, Олеся Досвітнього, Григорія Косинки, Миколи Зерова, Михайла Драй-Хмари, Павла Филиповича, Сергія Єфремова, Костя Буревія, Олекси Влизька, Василя Бобинського та багатьох, багатьох інших, — ця кров горітиме в віках, як вічна пригадка про заподіяні злочини сталінських народовбивців. Забути це ніхто ніколи не зможе, як би не старалися тепер різні енциклопедії та палії українських архівосховищ.

Голод і жертви 30-их років мусять увійти в наш релігійний і культурно-побутовий ритуал, звичай, як вічне мементо морі — пам'ятай про смерть, як пригадка про велике злочинне вбивство нашого народу!

* * *

Покидаючи з почуттям трагедії і болю рідний край, ми понесли у світ велику неспалиму кривду і правду нашого народу. І несемо цю кривду «як пересторогу, як льозунґ, як демонстрацію, як заповіт» тих мільйонів жертв, що загинули в сатанинські 30-ті роки. У цей день нашої всенародної скорботи прирікаємо на цій вільній землі, що ми і нащадки наші нестимемо цю кривду у світ доти, доки на нашу рідну землю не повернеться свобода і правда, доти, доки на нашій батьківщині не зникнуть ганебні концентраційні табори смерти, доки не зникнуть страшні лікарні спеціяльного призначення, куди сталінські спадкоємці, під маркою божевілля, запаковують тих, що не хочуть бути рабами.

Дозвольте ж мені моє слово про убієнних закінчити трагічним роздумом видатного поета тієї кривавої доби Євгена Плужника, що загинув у комуністичному

концентраку на 34-му році життя. Ці його роздуми звучать, як епітафія, як надмогильний напис тим жертвам, пам'ять яких ми сьогодні у великій скорботі вшановуємо:

Ой, упали ж та впали криваві роси
На тихенькі-тихі поля...
Мій народе!
                    Темний і босий!

Хай святиться твоє ім'я!

Хай розквітнуть нові жита
Пишним цвітом нової слави!
Гей, ти, муко моя свята,
Часе кривавий!

Убієнним синам твоїм
І всім тим,
Що будуть забиті,
Щоб повстати в безсмертнім міті,
   Всім
   Їм
   — Осанна!

«Свобода», 18 і 21 серпня 1973 р.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

ЗМІСТ